

TC.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN
HAK DİNİ KUR'AN DİLİ ADLI TEFSİRİNİN
DEĞERLER EĞİTİMİ AÇISINDAN
BİR DEĞERLENDİRMESİ**

NAGİHAN AYDIN

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. NEBİ MEHDİYEV

EDİRNE 2022

Tezin Adı: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kuran Dili Adlı Tefsirinin Değerler Eğitimi Açısından Bir Değerlendirmesi

Hazırlayan: Nagihan AYDIN

ÖZET

Türkiye eğitim sisteminde son dönemde önem kazanan değerler eğitimi, gün geçtikçe eğitimin her kademesinde öğrencilere kazandırılmak istenen değerlerin aktarımında güçlü bir konuma sahiptir. Çalışmamızda değerler eğitimi alanındaki uygulanabilirliği sağlayan hususları etkin hale getirebilme ve adı geçen değerlerin önemine bir kez vurgu yapma hedeflenmiştir. Ayrıca 20. Yüzyılın ilk dönem müfessirlerinden olan Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde tarafımızca belirlenen temel değer kavramlarının incelenerek alanında daha önce çalışılmamış olan bir eksikliği gidermek ve Türk eğitim sistemine bir katkı sunmak amacıyla yazılmıştır.

Araştırmamızda Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinde Milli Eğitim Bakanlığı Yönergesi'nde de yer alan bazı değerlerin yanında, evrensel, dini ve manevi değerlerin incelenmesi yapılmıştır. Diğer taraftan temel konumda olan değer kavramının diğer disiplinlerle olan ilişkisi incelenmiş olup, bunun önemi bir kez daha vurgulanmıştır.

Çalışmada ilk olarak belirlenen değerlerin tefsirde tespiti yapılmıştır. Temel ahlaki ve dini değerleri öncelik alarak oluşturulan değerler listesinde yer alan her bir değer tefsirde incelenmesine yer verilmiştir. Değerlerin bir kısmı isim ve kavram olarak incelenmiş bir kısmı ise konunun ele alınış şekline bağlı olarak ilgili değere işaret eden kavramlar noktasında ele alınmıştır.

Çalışmamız, Giriş kısmının ardından üç temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Kuramsal Çerçeve: Değerler Eğitimi”, ikinci bölümde “Kur'an ve Değerler”, üçüncü bölümde ise “Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Tefsirinde Değerler”

adlı konu başlıkları oluşturulmuştur. Çalışmamızda elde edilen bulgular ise sonuç kısmında verilmektedir.

Değerlerin incelenmesinde her dönem güncelliğini koruyan bu değerlerden bir kısmının Kur'an-ı Kerim'de daha sık geçtiğini, örneğin adalet, sabır, şükür, hikmet bunların başında gelirken bir kısmının da cesaret, hoşgörü, tevazu gibi değerlerin daha az sıklıkta olduğu belirlenmiştir. İncelemeye tabi tutulan her bir değer için farklı mahiyetine işaret eden ayetlerin olduğu göz önünde bulundurulursa biz de bu farklılıkları başlıklar halinde aktardığımızı belirtmek isteriz.

Araştırmamızda yaptığımız incelemeler neticesinde Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın bazı değerleri temel erdemler (adalet, iffet, şecaat, hikmet) nispetinde değerlendirdiğini ve buna yönelik bazı açıklamalarda bulunduğunu görüyoruz. Bazı değerlerde ise Kur'an'ın işaret ettiği noktadan hareketle insana ve topluma uygulanabilirliği noktasında çıkarımlarda bulunduğu görülmüştür. Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinin diğer tefsirlerde olduğu gibi her ne kadar yazıldığı dönemi kapsayan nitelikte kaleme alındığı düşünülse de ayetlerin mana ve derinliğini aktarmada günümüzde bile dil, belagat ve zengin edebi yönünü de sayarsak güncelliğini, nüfuzunu hala korumakta ve sürdürmektedir. Bu açıdan eserin muhteiyatı ve işaret ettiği hususlar eğitim sisteminde teori ve pratik alanda değer kazanımları açısından önemli görülmüş ve bundan sonraki akademik çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Değerler Eğitimi, Değer.

Name of Thesis: An Evaluation of Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır's Word Called "Hak Dini Kuran Dili" in Terms of Values Education

Prepared by: Nagihan AYDIN

ABSTRACT

Values education, which has continued to gain importance in the Turkish education system recently, has a strong position in transferring the values that are desired to be gained to students at every level of education day by day. In our study, it is aimed to enable the aspects that ensure the applicability in the field of values education and to emphasize the importance of the mentioned values once again. In addition, to make a contribution to the Turkish educational system by examining the basic value concepts in the interpretation of one of the early commentators of the 20th century Elmalılı M. Hamdi Yazır in his work *Hak Dini Kur'an Dili*.

In our research, universal, religious and spiritual values were examined in addition to some values included in the Directive of the Ministry of National Education in Elmalılı M. Hamdi Yazır's work called *Hak Dini Kur'an Dili*. On the other hand, the relationship between the fundamental concept of value and other disciplines has been examined, and its importance has been emphasized once again.

Firstly, the determined values were examined in the related work we studied. An analysis of values was made with the values list created by taking into consideration the basic moral and religious values as priority. Some of the values were examined as names and concepts, and some of them were discussed in terms of concepts pointing to the relevant values.

Our work consists of three bases of construction. In the first chapter, "The Theoretical Framework: The Qur'an and Values", in the second chapter "Elmalılı M. Hamdi Yazır and Values in his Commentary", lastly the results obtained from this study are given as a conclusion.

In the examination of values, it has been determined that some of these values, which are always up-to-date, are mentioned more frequently in the Qur'an, for example, justice, patience, gratitude, wisdom are the leading ones, while some of them are less frequent. To give an example, values such as courage, tolerance and humility were found to be less. Considering that there are verses pointing to the different nature of each value under examination, we would like to point out that we have mentioned these differences under headings.

While examining the values, it has been determined that some of these values, which are always up-to-date, like justice, patience, gratitude and wisdom are mentioned more frequently in the Qur'an, while some of them are less frequent. To give an example, values such as courage, tolerance and humility were found to be less. Considering that there are verses pointing to the different nature of each value under examination, we would like to point out that we have mentioned these differences under headings in our study. As a result of the examinations we made in our research, we show that Elmalılı M. Hamdi Yazır evaluates some values in terms of basic virtues (Justice, Chastity, Virtue, Wisdom) and gives some explanations about these. Although it is thought that Elmalılı M. Hamdi Yazır's work called *Hak Dini Kur'an Dili* was written in a way that covers the period it was written, as in other works of the period, it is still relevant, up to date and maintains its influence in conveying the meaning and depth of the verses, considering the language, rhetoric and rich literary aspect. In conclusion, the content of the work and the points mentioned are considered important in terms of value gains in the field of theory and practice in our education system, and believed that it will contribute to future academic studies.

Keywords: Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Values Education, Value.

ÖNSÖZ

Âlemlerin Rabbi olan Allah'a sonsuz hamt ve şükür, peygamberine salat ve selam olsun.

Geçmişten bu yana insanlık için toplumu ayakta tutan ve eksikliğinde olumsuz tezahürleri olan bazı dinamikler vardır. Bunların başında değerler ve eğitimi geliyor. Yüce Yaratıcı insanları yeryüzüne akıl ve irade vererek gönderdiğinde, bu şerefli özellikleri nispetinde davranışlar sergilemesini istemiş, dünya ve ahiret huzurunu bulması için de peygamberler ve ilahi kitaplar göndermiştir. İnsanı her durumda huzurlu ve mutlu kılacak ahirette ise sonsuz huzura kavuşmasını sağlayacak olan bu sistem erdemli davranışlarda bulunmakla sağlanacaktır.

Değerler eğitimi ile Türk Eğitim Sistemi'nde bireylere kazandırılmak istenen her bir değeri, belirlediğimiz evrensel, dini ve manevi değerler listesi olarak bunların ana kaynağı olan ilahi kitabımız Kur'an-ı Kerim'de inceledik. O dönemde hangi olay ile ilgili ise, daha sonra da evrensel nitelikte verdiği mesajları iletme kaydıyla detaylı bir aktarım yapmaya gayret ettik.

Bu akademik çalışma birbirinden değerli birçok insanın destek ve katkılarıyla ortaya konulmuştur. Öncelikle araştırmamın başından sonuna kadar tecrübesi ve akademik rehberliğiyle beni her zaman destekleyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Nebi Mehdiyev'e, tez çalışmamı hazırlama gayretimde desteklerini esirgemeyen değerli hocalarım sayın Dr. Necdet Subaşı, sayın Prof. Dr. Müfit Selim Saruhan ve sayın Doç. Dr. Mehmet Müftüoğlu'na, ayrıca bilgisinden her zaman istifade ettiğim arkadaşım Öğr. Gör. Enes Kenan Aklan'a teşekkürlerimi sunarım.

Yolumu her zaman aydınlatan, ilim yolculuğumda da örneği ve dualarıyla bu günlere gelmemde en büyük destekçilerim kıymetli babam ve annem başta olmak üzere, manevi desteklerini esirgemeyen ailem ve dostlarıma, hayatımın her anında olduğu gibi tez yazım sürecinde de yanımda olan değerli eşim Bilal Aydın ve sevgili kızım Zeynep Şura Aydın'a gösterdikleri sabır ve anlayıştan ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
TABLolar	ix
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	6
1. KURAMSAL ÇERÇEVE: DEĞERLER EĞİTİMİ	6
1.1. Değer Kavramı ve Mahiyeti	6
1.1.1. Değerlerin Özellikleri ve İşlevleri	10
1.1.2. Değerlerin Sınıflandırılması	14
1.1.3. Sosyal Bilimlerde Değer İncelemesi.....	17
1.2. Değerler Eğitimi	20
1.2.1. Değerler Eğitimi Tarihçesi.....	21
1.2.2. Değerler Eğitiminin Amacı.....	23
1.2.3. Değerler Eğitiminin Önemi	24
1.2.4. Değerler Eğitimi Yaklaşımları.....	25
1.3. Türkiye’de Değerler Eğitimi	28
II. BÖLÜM	34
2. KUR’AN VE DEĞERLER	34
2.1. Ahlak ve Değer İlişkisi.....	34
2.2. Din ve Değer İlişkisi.....	38
2.3. Kur’an ve Değer İlişkisi	40
2.4. Araştırmaya Konu Olan Değerler.....	43

III. BÖLÜM	58
3. ELMALILI M. HAMDİ YAZIR VE TEFSİRİNDE DEĞERLER	58
3.1. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı	58
3.2. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın İlmî Kişiliği ve Eserleri.....	60
3.3. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri: <i>Hak Dini Kur'an Dili</i>	63
3.3.1. Yöntem ve Üslubu	67
3.4. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsirinde Araştırmaya Konu Olan Değerlerin İncelenmesi.....	70
3.4.1. Adalet.....	70
3.4.2. Doğruluk	83
3.4.3. İlim-Hikmet	89
3.4.4. Çalışmak/Çalışkanlık	99
3.4.5. Sorumluluk.....	101
3.4.6. İffet.....	107
3.4.7. Yardımlaşma-Paylaşma	111
3.4.8. Sevgi-Saygı.....	116
3.4.9. Şefkat-Merhamet	125
3.4.10. Tevazu-Alçakgönüllülük	127
3.4.11. Sabır	131
3.4.12. Şükür	140
3.4.13. Cesaret	147
3.4.14. Samimiyet-İhlas	149
3.4.15. Hoşgörü.....	153
SONUÇ	161
KAYNAKÇA	168

KISALTMALAR

a.g.e	:	Adı geçen eser
a.g.m	:	Adı geçen makale
Akt.	:	Aktaran
Çev.	:	Çeviri
DEM	:	Değerler Eğitimi Merkezi
Der.	:	Derleyen
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	:	Editör
Gös. Yer.	:	Gösterilen Yer
MEB	:	Milli Eğitim Bakanlığı
Sad.	:	Sadeleştiren
s.	:	Sayfa Numarası
s.a.s.	:	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
TDK	:	Türk Dil Kurumu
Ter.	:	Tercüme
Vb.	:	Ve benzeri
Vd.	:	Ve diğerleri

TABLULAR

Tablo 1: Nelson'a göre değerlerin sınıflandırılması	14
Tablo 2: Rokeach'a göre değerlerin sınıflandırılması.....	15
Tablo 3: Spranger' e göre değerlerin sınıflandırılması	15
Tablo 4: Schwartz'a göre bireysel değerlerin sınıflandırılması	16
Tablo 5: Araştırmaya Konu Olan Değerler Listesi	44
Tablo 6: MEB Değerler Eğitimi Yönergesi-Değerler Tablosu, Birinci Bölüm	44

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı

İnsanların bir arada yaşadıkları toplumu psikolojik olarak ayakta tutan ve koruyan değerlerin eğitimine duyulan ihtiyaç gün geçtikçe artış gösteriyor. Küreselleşmenin, teknolojik gelişme ve değişimin, özelde birey genelde toplum üzerindeki yıpratıcı etkilerinin ise birey-toplum bileşenini olumsuz yönde etkilediğini görüyoruz. Özellikle teknolojinin insanlar arasında bilgi alışverişini kolaylaştırıp hızlandırırsa da insani ilişkileri zayıflatıp, daha çok fayda temelli bir yapıya doğru ittiğini ve böylece ahlaki değerlerin önemini azalttığını söyleyebiliriz.¹ Bu çalışma, değerler eğitiminin bütün disiplinlerde bir ara disiplin olarak yer aldığını belirtirsek, ortak ve olumlu davranışsal tezahür oluşturmak adına yapılacak değerler eğitimi çalışmalarının önemini belirtmek, eğitim sistemimize yol gösterici olmak, teori ve pratik alanda katkı sağlamak amacıyla yazılmıştır.

Eğitim sisteminde verilmek istenen eğitimin büyük ve önemli hedeflerinden biri de bireylerin toplumsal, ahlaki ve dini değerlere uygun yetiştirilmesi ve buna uyum sağlamasıdır. Değerler eğitimi toplumu ileriye götüren, bireylerin ve toplumun ortak ahlaki tutum ve davranışlarının da kazandırılması açısından gerekli unsurları içermektedir. Değerlere konu olan davranış özelliklerinin çocukların ve gençlerin hem ahlaki alanda hem de bilim ve teknik alanında geliştirici etkilere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Değerler eğitimi bu açıdan temel ahlaki değerlerine, vatanına ve milli değerlerine de sahip bir gelecek inşa etmede temel etmenlere sahiptir.

Değerler eğitimine konu olan değerler farklı zaman dilimlerinde pek çok disiplin tarafından çeşitli araştırma ve analizlere konu olmuştur. Bu açıdan bakıldığında değerlerin farklı yönlerinin ortaya konulması düşünülebilir. Toplumlara baktığımızda hemen hemen aynı ortak değerlerden söz edildiği düşünülebilir. Bu

---

¹ Seyfullah Bazarkulov, *Değer Öğretimi ve Dinden Öğrenme*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Ankara, 2008, s. 46.

çalışmamızda evrensel, ahlaki ve dini ortak değerlerin bilimsel kaynakların yanında İslam dininin ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim tefsirindeki mahiyetine bakmayı yerinde görebiliriz.

Araştırmanın Yöntemi

Literatür tarama, nitel araştırma yöntemine göre yürüttüğümüz bu çalışmada değerler eğitime konu olan değerlerin, insan psikolojisi ve davranışlarıyla ilgili boyutlarının normatif süreçle etkileri göz ardı edilmeksizin, sosyo-kültürel, ahlaki, dini ve pedagojik açıdan bir analizi yapılarak, Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde tespitleri yapılmak kaydıyla, belirlenen değerlerin farklı mahiyetleri de incelenmiştir. Değerler listesinde ele aldığımız her bir değer sosyal bilimler açısından akademik bir çalışmada önem arz edecek kavram ve mahiyetleri çeşitli sözlüklerden yararlanmak kaydıyla içeriği ve kapsadıkları manalar bakımından bilgi verilmiştir. Daha sonra kavram manaları aktarılan her bir değer *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde hangi ayetlerde yer aldığı ve ele alındıkları farklı başlıklar altında incelenmesi yapılmıştır. Ayetlerde ifade edilen değerlerin yanı sıra doğrudan o değer zikredilmediği fakat bahsi geçen değere işaret eden diğer yakın kavramlar da aktarılmıştır.

Bu çalışmanın temelini oluşturan *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eserin, Elmalılı M. Hamdi Yazır tarafından ele alınırken insan için önem arz eden her bir disiplinin (felsefe, psikoloji, sosyoloji) süzgecinde hazırlandığını görüyoruz. Bu da eserin araştırmaya konu olmadaki haklılığını bir kez daha kanıtlıyor. Değer kavramı da mahiyeti bakımından çeşitli disiplinlerde incelenmesi yapılan bir konu olması sebebiyle, insanı temel alan her bilim (felsefe, psikoloji, sosyoloji) için önemlidir. Ayrıca eğitim, din, edebiyat gibi çeşitli alanlarda da adından söz edildiği söylenilebilir.

Çalışma öncesi literatür taramasında değer ve değerler eğitimi alanında yapılmış pek çok akademik çalışmaya rastladığımızı belirtmeliyiz. Öncelikle

araştırmalarımızda gördük ki değerler eğitimi, Türk eğitim sisteminin her alanında araştırmaya konu olmuştur. İlk insan ve ilk peygamberle başlayan bu süreç, zamanla insanın şerefli bir varlık olarak yaratılması sebebiyle ilahi kitabımız Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere bu değerlerin her dönem insanların bu şerefli fitratını koruması adına yazılan pek çok destan, masal, hikâye ve kitapların varlığı açısından da önemli görülmüştür.

Başta edebiyat eserleri olmak üzere, eğitim sistemimizde okutulan ders kitaplarının içerikleri alanında da değer ve değerler eğitimi çalışmaları yapılmıştır. Serhat Susar'ın *Dede Korkut Hikâyelerinde Değerler Eğitimi*, Asım Mikail Emer'in *Safahat'ta Değerler Eğitimi*, Muhammet Sefa Aksakal'ın *Nurettin Topçu'nun Türkiye'nin Maarif Davası İsimli Eserinin Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi*, edebiyat alanında yine Yakup Alan'ın *Türkçe Ders Kitaplarındaki Okuma ve Serbest Okuma Metinlerinin Dini ve Ahlaki Değerler Açısından İncelenmesi* gibi yüksek lisans tez çalışmalarının eğitim alanında varlığına şahit olduğumuzu belirtmek isteriz.

Tez çalışmamız bir tefsir araştırması olduğu için bu alanda da yazılan kitap, tez ve makale örneklerine bu kısımda yer vermeyi uygun gördüğümüzü belirtmeliyiz. Süleyman Tuğral'ın *Kur'an'da Değerler Sistemi* doktora tezi, Nevzat Ayasbeyoğlu'nun, *İslamiyet'in Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kur'an-ı Kerim'in Eğitim İle İlgili Ayetlerin Tahlili* gibi basımı yapılmış kitaplar ve Elif İçöz Arslan tarafından kaleme alınan, *Dini, Felsefi, Psikolojik ve Sosyolojik Boyutuyla Vicdan ve Vicdanın Değerler Eğitiminde Yeri* gibi tek bir değer araştırılmasını konu edinen tezlerin yanında, Maide Mezarıcı'nın, *Kur'an'da Hz. Lut Kıssasının Değerler Eğitimi Açısından Tahlili* ve Halil Kılıç'ın *Kur'an'da Nuh Kıssasının Değerler Eğitimi Açısından Yorumu* yüksek lisans tezleri gibi Kur'an kıssalarında bahsi geçen değerlerin bir analizi yapılmak kaydıyla yazılmış akademik tez çalışmalarına yer verilmiştir.

Değerler eğitimi alanında yazılmış makale örneklerine de yer vermek gerekirse özellikle yukarıda bahsi geçen Türk eğitim sisteminde bahsi geçen kitap

müfredatının değerler eğitimi açısından incelenmesiyle ilgili hazırlanan tezlerden yola çıkarak yazılmış Yakup Alan tarafından kaleme alınan “Değerler Eğitimi Açısından Kur’an Kıssaları’nın Türkçe Ders Kitaplarında Kullanılması”, Neriman Aral ve Gül Kadan tarafından çalışılmış “2013 Okul Öncesi Eğitim Programının Değerler Eğitimi Bağlamında incelenmesi” adlı makale, Macit Yılmaz’ın “Değerler Eğitiminde Etkin Bir Materyal Olarak Kur’an Kıssaları ve Kullanılışı”, Mustafa Önder ve Hüseyin Bulut’un “Temel Dini Değerler ve Değerler Eğitimi” ve nihayet Şadi Eren tarafından yazılan “Kur’an Işığında Milli ve Manevi Bir Değer: Cesaret” gibi daha pek çok akademik makale örneğine rastlamamız mümkündür.

Araştırmanın Önemi

Araştırmamızda rastladığımız literatür bilgilerinden yola çıkarak bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla daha önce Kur’an-ı Kerim’de yer alan pek çok dini ve manevi değer hala toplumlarda evrensel niteliğini koruduğu gerçeğinden hareketle, bu değerlerin kaynağı olan Kur’an-ı Kerim ve bilhassa bu bilgilerin güncelliğini ortaya çıkaran tefsir alanında bir çalışma henüz bulunmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında akademik çalışmamızın önemli bir konumda olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bununla birlikte Kur’an ayetlerinin tefsir edilmesinde son derece mühim bir yere sahip olan *Hak Dini Kur’an Dili* tefsirinin akademik alanda pek çok disiplin açısından incelendiği de bir gerçektir. Örneğin, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve Seyyid Kutub Tefsirinde Psikoloji Konuları* gibi yazılmış yüksek lisans tez çalışmalarına rastlamak mümkündür. Değerler ve Değerler Eğitimi alanında çalışmaların temelini oluşturan dini ve ahlaki ilkelerin birinci derece değerler olarak adlandırıldığını söyleyebiliriz.² Söz konusu dini ve ahlaki değerler olduğunda bunların asıl kaynağı olan Kur’an-ı Kerim’de akademik bir çalışma yapmak bu açıdan tarafımızca gerekli ve önemli görülmüştür.

Bu çalışmamızda adı geçen literatür bilgileri kaynakça bölümünde verilmiştir. Bunun yanı sıra temel kaynak olarak yararlandığımız, Kur’an-ı Kerim

² Mustafa Kara, “Kur’an’ın Değerleri İnşası”, (Ed.) Hasan Hüseyin Bircan-Bülent Dilmaç, *Değerler Bilançosu*, 1. Baskı, Çizgi Kitapevi, Konya, Nisan 2016, s. 153.

Meali, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* Tefsiri, Diyanet İşleri Başkanlığı Komisyon tarafından yazılmış *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, değer ve değerler eğitimi açısından önem arz eden, psikoloji, sosyoloji, felsefe, eğitim ve özellikle din eğitimi alanında yazılmış eserler faydalandığımız birincil kaynaklar arasında sayılabilir. Bu temel kaynaklara ek olarak çeşitli disiplinler için önemli görülen sözlüklerden de yararlandığımızı belirtmek istiyoruz.

Tez çalışmamızın birinci bölümünde incelediğimiz “Kuramsal Çerçeve ve Değerler Eğitimi” başlığında değer kavramı ve mahiyeti hakkında araştırma yapılmıştır. Aynı başlıkta ele alınan konularla birlikte değer kavramının önemli olduğu disiplinler olan felsefe, psikoloji ve sosyolojide yeri ve önemi hakkında bilgiler verilmiştir. Aynı başlığın ikinci kısmı olan değerler eğitimi kısmında ise değerler eğitiminin tarihçesi, amacı, önemi ve değerler eğitimi yaklaşımları verilmek suretiyle en son Türkiye’de değerler eğitimi hakkında genel bilgiler verilmiştir.

Araştırmamızın ikinci bölümü olan “Kur'an ve Değerler” başlığında ise, değer kavramının ahlak, din ve Kur'an ile ilişkisi ve bunun neticesinde ortaya konulabilecek hususlar ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde incelemeye konu olan değerlerin liste halinde kavramsal mana araştırmalarına yer verilmiştir.

Araştırmamızın son bölümü olan “Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Tefsirinde Değerler” adlı üçüncü bölümde ise, Elmalılı'nın hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri, Elmalılı'nın *Hak Dini Kur'an Dili* Tefsiri hakkında bilgilere yer verilmek suretiyle son olarak bu tefsirde belirlediğimiz her bir değerın ayetler ışığında incelenmesi yapılmıştır.

I. BÖLÜM

1. KURAMSAL ÇERÇEVE: DEĞERLER EĞİTİMİ

1.1. Değer Kavramı ve Mahiyeti

Değişim ve farklılığın görüldüğü her alanın, sosyo-kültürel tabanda doğrudan ya da dolaylı olarak toplumu etkilediğini söyleyebiliriz. Bir ayrım yapılmaksızın değişime ve farklılığa uğrayan her sosyal faktör şimdinin ve sonranın dinamiklerine etki etmeyi başarmıştır. Bunun için sosyoloji genelde toplum bileşenlerini, özelde ise insana ait bütün bileşenleri en ince ayrıntısına kadar titizlikle incelemeye tabi tutmuştur.

Toplumda değişim ve gelişimiyle hatta eksikliğiyle her alanda kendini belli eden bir etken de değerlerdir. Değer ve değere ilişkin kavramsal bir alan çizilmek istendiğinde bu alanı belirleyecek olan özne insandır. İnsan diğer canlılardan farklı özelliklerde yaratılan ve bu asil ve derin farklılıklarını akıl ve irade gibi güçlerle kontrol edebilen özelliكتedir. Bu üstün özellikleriyle kendi öz benliğini tanıyıp, anlamlandırıp, ahlak ve vicdan sahibi olmasıyla tercih edilen bir varlık olarak nitelenmiştir.³ Değer ve insan noktasından hareketle değeri ortaya koymakta da yine insanın bir değere sahip olması gerektiğini söyleyebiliriz. İnsanın değeri diye kastedilen insanın diğer türler arasındaki konumu ve varlıkta onu özel kılan yerdir.⁴ Değerlerin aşkın ve içkinliği bütün özelliklerini açıklamak için iki temel başlık olacaktır.⁵ İnsan için değer içkin olduğunda bir değer ortaya koyacaktır. Bu değer insan yönünden sübjektifliğini ifade eder. Fakat aynı zamanda bir değer ortaya koyan ve somutlaşmış olarak bunu kültürel düzeyde aktaran insanın değer açısından

³ Ahmet Çağlayan, *Ahlak Pusulası-Ahlak ve Değerler Eğitimi*, 2. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul, 2013, s. 13.

⁴ İoanna Kuçuradi, *İnsan ve Değerleri (Değer Problemi)*, 1. Baskı, Yankı Yayınları, İstanbul, 1971, s. 57.

⁵ İbrahim Çetintaş, *İslam Düşüncesinde Değerler Metafiziği*, 1. Baskı, Elis Yayınları, Ankara, 2014, s. 36.

aşkınlığını ortaya koyduğunu da görebiliriz. İnsanın değer bağlamında ikinci yönü olarak kabul edeceğimiz objektifliğin aktarıma izin veren yönü olduğunu da söylenilebilir.⁶ Bu yönüyle bakıldığında değerlerin ana kaynağı ve çıkış noktası olarak insan doğasıdır.⁷ İnsan için değerlerden beklenen ise, insanın iyiliğine olması ve varoluşundan gelen çevresiyle etkileşiminden ortaya koyduğu her türlü tutum ve davranışlarını ifade etmesidir.⁸ Etkilerine bakıldığında toplumsal hayatın ve toplumsal değişimin de esas kaynağı olduğunu söylememiz mümkündür. Burada sadece kültürel olarak kazanılmış değerlerin varlığından söz etmek eksik olacaktır. Değerin özellikle ahlaki değer evrenselleştirilebilir bir zeminde olduğunu kabul ediyoruz. Bu bizi varlık olma şartı olan, ahlaki değerlere götürüyor. Bunun menşeinin ise insani değerlerle mümkün olacağı düşünülebilir. Çünkü insani değerlerin olmadığı bir yerde ahlaki değerden söz etmek neredeyse imkânsız olacaktır. Kişilik gelişimindeki etkilerine bakıldığında en üste insani değerleri yerleştirmek doğru olacaktır. Kişilik bireyin diğerlerinden ayırt eden ve özel olan davranışlarıdır. Özel olması ise bireyin sıkça yaptığı ve tutarlılık arz eden sürekli davranış kalıplarıdır.⁹ Bu kişiye özgü davranış kalıplarının içini dolduran değerler zamanla süreklilik gösterdiğinde aynı zamanda kişinin karakter yapısını da meydana getirmektedir. İyice kökleşen ve içselleşen değerler kişinin davranışlarına yön veren boyuta gelir. Böyle bir bağlantıyla kişinin karakteri, onun kökleşmiş değerlerinin bütünüdür diyebiliriz.¹⁰

Değerlerin, soyut-somut, öznel-nesnel, dışsal-içsel bir alanda girift yapısı onun sosyolojik açıdan yerinin önemini belirlememizde bize bilgi sunar. Çünkü değer; bireyin ve toplumun yaşama kalitesini ve motivasyonunu artıran, bireyin ve

⁶ Mehmet Poyraz, “Değerlerin Kuruluşu ve Yapısı”, (Ed.) Recep Kaymakcan, Hayati Hökelekli vd., *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, 2. Baskı, DEM Yayınları, İstanbul, 2013, s. 87.

⁷ Mehmet Yazıcı, “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 1, Elâzığ, 2014, s. 209-223.

⁸ Taha Yazar-Özlem Lala, “Değerlerin Kaynakları ve Temelleri”, (Ed.) Halil Ekşi-Ahmet Katılmış, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, 1. Baskı, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2020, s. 33.

⁹ Hayati Hökelekli, *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, 3. Baskı, DEM Yayınları, İstanbul, 2015, s. 184.

¹⁰ Recep Kaymakcan-Hasan Meydan, *Ahlak, Değerler ve Eğitimi*, 2. Baskı, DEM Yayınları, İstanbul, 2016, s. 26.

toplumun mutluluğunu temel alan kurallar sistematığıdır.¹¹ Olumlu tezahürleri baz alındığında, toplumun her alanında kabul görmüş ve uygulanan her bir değer toplumlar için birer mutluluk sebebidir. İnsani ve evrensel anlamda olumlu bir ortam sunan değerlerin bu yönü, yerel ve ahlaki boyutta da aynı tezahürleri gösterecektir. Yine tam tersini düşündüğümüzde, uygulanmadığında ya da göz ardı edildiğinde değerlerin bu eksikliğinden doğan olumsuzluklarda aynı alanları kötü yönde etkileyerek, yıpratıcı etkilerini gösterecektir. Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde değerler, olumlu anlamda iyi, olumsuz anlamda kötü olarak ifade edilmiştir.¹²

Değer, toplumu oluşturan bireylerin ortak düşünce, amaç, temelde ahlaki ve kültürel ilke ve inançlarıdır. Birey için değer; “insanı değerli kılan, sahip olduğu üstün nitelikler ve sahip olduğu donanımlardır.”¹³ İnsan için değer üzerine atfedilen iyi ve güzel kabul ettiği, istediği ve uygun gördüğü buna nispetle önemseydiği ve kabul ettiği olgular ve konuların ortak noktasıdır. Soyut ve somut bir ayırım yapıldığında değer kavramının bazen iyi kabul edilen somut bir eylemi gösterirken bazen de iyi ve güzel olan üzerine yapılan atfı gösterir.¹⁴ Bir durumu diğerine tercih etme eğilimi olarak bakıldığında değerlerin nazari/teorik alandan çok ameli/pratik alanla ilgili olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵

Toplum tarafından hemfikir olunmuş ve ortak kabul görmüş alanlara hitap eden değer kavramı bağlantılı olduğu her bir alanın ana dinamiği olmuştur. Özellikle sosyal bilimlere konu olmasıyla birlikte akademik pek çok alanda kendini gösteren değerlerin sürekli etkileşim içinde olduğu bilimler arasında Sosyoloji, Etik, Psikoloji ve Felsefe gelmektedir. Aynı zamanda Matematik, İktisat, Dini İlimler gibi her biriyle evrensel kabul edilen bütün alanlarla ortak özellik gösterir. İnsanın haysiyeti ve varlık amacıyla doğrudan ilintili olan değerlerin filozoflar tarafından değer boyutuyla

¹¹ Refik Turan-Kadir Ulusoy (Ed.), *Farklı Yönleriyle Değerler Eğitimi*, 2.Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2016, s. 6.

¹² Walter Goodnow Everett, *Moral Values*, Henry Holt and Company, New York 1929, s. 63.

¹³ Ertuğrul Yaman, *Değerler Eğitimi Eğitimde Yeni Ufuklar*, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016, s. 18.

¹⁴ Cavit Ünal, *Genel Tutumların veya Değerlerin Psikolojisi Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 1.

¹⁵ Halil Kılıç, *Kur'an'da Hz. Nuh Kıssasının Değerler Eğitimi Açısından Yorumu*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2014, s. 69.

sorgulanmaya başlamasıyla zamanla değerler doktrini halini almaya kadar uzanan bir içsel yolcuğu ifade etmiştir.¹⁶ Farklı bir bakış açısıyla ifade edersek “kutsallığı olan, kutsallık atfedilen” diye sınıflandırabiliriz.¹⁷ Bu kadar çok alanda adından söz edilen değer kavramı, kendine her alandan anlamlar yüklemesiyle birlikte toplumlararası bir disiplin olmuştur.

Sosyal bilimcilerin değerler hakkında hemfikir oldukları nokta, değerlerin son derece önemli bir sosyal olgu olması ve bilimsel inceleme ve analizlere konu edilebilecek bir yapıda olduğudur. Sosyal bilimler sözlüğünde değer; “insanların hayatın anlamı ve günlük yaşamın biçimlendirilmesi konusunda alternatif yollar arasından bir tercih yapmalarını sağlayan yol gösterici nitelikteki yahut somut ilke, inanç veya varlıklardan her biri” olarak ifade edilir.¹⁸ Değerleri Fichter; “sosyolojik olarak değerler grup veya toplumun, kişilerin, örüntülerin, hedeflerin ve diğer sosyokültürel nesnelerin önemliliği üzerindeki değerlendirmelere dayanan ölçütlere göre tanımlanabilir” der.¹⁹ Bu bağlamda Fichter, değerlerin ölçülebilirlik kriterlerini, paylaşılabilir olması, herkes tarafından ciddiye alınabilir olması, yüce değer ve özverileri nitelediği için coşkularla birlikte olması ve nihayet soyutlanabilir olması olarak sıralamaktadır. Bu bakımdan değer, “sosyolojik açıdan genel olarak, kişiye ve gruba yararlı, kişi ve grup için istenilir, kişi ve grup tarafından beğenilen şey olarak tanımlanabilir.”²⁰ Değerler, toplumun sosyo-kültürel anlamda en önemli öğelerini oluştururlar. Bu açıdan değerlendirdiğimizde toplumsal kişinin davranış örüntüleri sosyolojik incelemelerin kaynak noktasıdır. İçinde kültürel öğeleri içermeyen her toplum model ve yaklaşımları da içinde bulunan toplumsal süreçleri aydınlatmada eksik kalacaktır. Toplumdaki hangi davranışın ölçülebileceğine dair normlar da

¹⁶ Aliye Çınar, *Değerler Felsefesi ve Psikolojisi*, 1. Baskı, Emin Yayınları, Bursa, 2013, s. 102.

¹⁷ Enver Uysal, “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsanî Erdemler-İslâmî Erdemler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Cilt: 12, Sayı:1, 12(1), 2003, s. 51-69.

¹⁸ Ömer Demir-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü / “Değer”*, Literatürk Yayıncılık, 7. Baskı, Şubat, 2020, Konya, s. 63.

¹⁹ Joseph H. Fichter, *Sosyoloji Nedir*, Çev. Nilgün Çelebi, 3. Baskı, Anı Yayınları, Ankara, 2016, s. 167.

²⁰ Mustafa Aydın, “Değerler, İşlevleri ve Ahlak”, *Eğitime Bakış Dergisi*, 2011, Yıl:7, Sayı:19, s. 39.

toplumdaki bireylerin güçlü inançlara ve belirlenmiş ideallere sahip olduğunu göstermiştir.²¹

1.1.1. Değerlerin Özellikleri ve İşlevleri

Manevi kültürün öğeleri olarak bilinen inançlar, değer ve normlar, maddi ve manevi kültürle etkileşim içinde dinsel, siyasal, felsefi inançlar, değerler, normlar, gelenek-göreneklerle biçimlenerek uyumlu bir bütün oluşturmaktadır.²² Birey toplum nezdinde ele alındığında değer, kültür, norm ve tutumları hem etkileyen hem de etkilenen konumda yer almaktadır. Bu etkileşimli durum insanın birey olarak ve toplum içinde sosyal bir varlık oluşunun sonucudur. Her iki süreçte de insan özne olarak yer alır. Ayrıca bireyin etkileyen ve etkilenen fikir ve fiilleri de psikoloji ve sosyoloji açısından değerlendirilmeye değer görülmüştür. İnsanı toplum içinde sosyal bir varlık olarak tanımladığımızda sosyolojinin devamlı surette psikolojiden yararlandığını ve beslenme açısından olamazsa olmaz yardımlar aldığını görüyoruz.²³

Bir aktarım ve kazanım sürecini kapsayan kültür ise, birey için toplumun bir üyesi olduğunu gösteren diğer araçtır. Kültür sayesinde birey toplumda yaşatılan maddi ve manevi değeri de tıpkı yemeyi, içmeyi, inanmayı, konuşmayı, çevresini tanıyıp anlamlandırmayı öğrendiği ve öğrettiği gibi öğrenir.²⁴

Kültürün tanımlayıcı öğelerinin ilk başında değerler gelir. Farklı kültürler için değerlerin farklılığı söz konusu ayrımı getirir. Başta ailevi özelliklerin değeri yaşatıcı etkilerinin olduğunu söylediğimizde bunun kültür için yansımaları da

²¹ Ertan Özense, "Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer", Der. Y.Sinan Zavalı, *Değerler Eğitimi 1*. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014, s. 15.

²² Özer Ozankaya, "Ulusal Toplumun ve Ulusal Kültürün Kurucu Öğeleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1992, Sayı: 10, Cilt: 3, s. 213-225.

²³ Emile Durkheim, *Ahlak ve Toplum*, Çev. Duygu Çenesiz, 1. Basım, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2016, s. 161-162.

²⁴ Enver Özkalp, Hüsnü Arıcı vd., "Kültür Nedir?", (Ed.) Enver Özkalp, *Davranış Bilimlerine Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, Eskişehir, Haziran, 2004, s. 59-60.

kaçınılmazdır. İnsanların zıtlıkları (iyiyi, doğruyu, yanlışı, güzeli, çirkin) açıklamada koydukları standartları değer olarak adlandırabiliriz.²⁵

İlk olarak sosyal değerleri, toplumsal tabakalaşma sistemine bağlı olduğu kadar aynı zamanda davranış örüntülerine, sosyal rollere ve sosyal süreçlere de yakından bağlı olduğunu görüyoruz.²⁶ Bu da bizi üç bakış açısıyla sınıflandırmaya iter. Güngör değerleri altı grupta inceler. Bunlar: Estetik, teorik (ilmi), iktisadi, siyasi, sosyal ve dini değerlerdir.²⁷

Hilmi Ziya Ülken tarafından değerler, değer ve ahlak eğitimi için her zaman önemli görülmüştür. Ona göre insan bir “değerler” dünyasında varlığını sürdürmekte ve kendi değer dünyasını oluşturmaktadır. Ülken, değerleri aşağıdaki gibi teorize etmiştir;

- 1- İçkin Değerler : Teknik, sanat ve bilgi değeri
- 2- Aşkın Değerler : Dini ve ahlaki alandaki değerler
- 3- Normatif Değerler: Başka değerleri birbiriyle mukayese etmek ve ölçmek için var olan değişim örneklerini ifade eder.²⁸

Bütün seyri içinde ele alındığında değerler felsefe tarihi boyunca nesnelci ve öznelci yaklaşım biçimlerine göre çeşitli kısımlarda değerlendirilmiştir ve şu şekilde sıralanmıştır;

- Hazcı (hedonist) değerler (olumlu: haz, olumsuz: acı)
- Bilgi değerleri (olumlu: doğru, olumsuz: yanlış)
- Ahlaki değerler (olumlu: iyi, olumsuz: kötü)
- Estetik değerler (olumlu: güzel, olumsuz: çirkin)
- Dini değerler (olumlu: sevap, olumsuz: günah)

Değerlerin genel özelliğinde baktığımızda;

²⁵ Aliye Çınar, *a. g. e.*, s. 208.

²⁶ Joseph H. Fichter, *a. g. e.*, Çev. Nilgün Çelebi, s. 174.

²⁷ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*, 2. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998, s. 106.

²⁸ Özkan Sapsağlam, *Erken Çocuklukta Karakter ve Değer Eğitimi Teoriden Uygulamaya*, (Ed.) Esra Ömeroğlu, 2. Baskı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, Mart, 2020, s. 29.

- Kavram ve inanç oldukları
- Arzu edilen inanç ve davranış oldukları
- Belli durumların üstünde ve dışında oldukları
- Olay ve davranışların seçimine rehber oldukları
- Göreceli ve önem derecesine göre sıralanmış oldukları görülür.²⁹

Değer, kültürler, sosyal kurum ve bireysel deneyimler ve bunların tamamında ulaşılması zor fakat fırsatların olduğu da görülür. Her birey değerleri kendi hayatına uygulayacağı seçimler yapar. Farklı değerlerin olması ya da toplumların kültür aktarımında değer farklılıkları ve değişebilir nitelikte olması bu yüzdendir. Bu özelliğiyle değerlendirdiğimizde değerlerin en önemli işlevini sosyal hayatı biçimlendirmesi (determine etme) olarak ifade edebiliriz.³⁰ Tabii sosyal farklılıklar ve değişimler zamanla farklılık göstereceği gibi aynı zaman diliminde farklı değer anlayışlarına da etkili edecektir. Bazı toplumlar için önemli olan değerler bu farklılıklar ile başka toplumlarda önemli sayılmayabilecektir.

İşlevlerine bakıldığında değerler;

- Sosyal değer, sosyal eylemde bulunan kişinin, sosyal olarak kabul edebileceğimiz olgu ve istekleri için temel atıf noktasını oluşturur.
- Değerler kültürel olarak şekillenir ve değişen kültür üzerinde yönlendirici etkileri oldukça fazladır.
- Değerler insanlarla özdeşleşmiş ve sosyalleşme neticesinde kişinin şahsiyetine etki etmiştir.
- Değerler sosyal bir boyuta sahip olduğu için hem zihinsel hem de hissi-duygusal yönü belirleyen konumdadır.³¹

Fichter'e göre ise değerlerin işlevlerini ise şu şekilde sıralayabiliriz;

- Değerler, bireye tabakalaşma sistemini mümkün kılar. Kişilerin ve etkileşimde bulunduğu çevresinin sosyal değerinin yargılanmasında ve çevresindekilerin gözünde nerede durduğuna birer araç olarak kullanılır.

²⁹Ayşegül Yalçın, Feyza Yemenici vd., *Okul Öncesinde Değerler Eğitimi ve Etkinlik Örnekleri*, (Ed.) Gülden Uyanık Balat, 1. Baskı, Pegem Akademi Yayınları, Haziran, 2012, s. 6-10.

³⁰ Mustafa Aydın, *a. g. e.*, s. 42.

³¹ Mehmet Zeki Aydın-Şebnem Akyol Güler, *Okulda Değerler Eğitimi*, 6. Baskı, Nobel Yayıncılık, Ankara, Mart, 2020, s. 4.

- Değerler, bireylerin dikkatini istenilir, yararlı ve önemli olarak görülen maddi kültür nesnelere üzerine odaklar ve bu aynı zamanda o nesne için çaba göstermesine de yol açar.
- Değerler, toplumdaki ideal düşünme ve davranma yollarını işaret ederek, sosyal olarak kabul edilebilir davranışı göstereceğini kavrayabilirler.
- Değerler, kişilerin sosyal yollarını seçme ve gerçekleştirilmesinde yol gösterici olurlar.
- Değerler, sosyal kontrol ve baskının araçlarıdır ve bu yönüyle kişileri doğru şeyleri yapmaya yöneltir.
- Değerler, dayanışma aracı olarak işlevde bulunarak aynı değeri güden kişileri bir araya getirirler.³²

Sosyal değerlerin işlevlerine baktığımızda toplum ve birey için çok önemli olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu önemli olma hali sosyal değer ve sosyolojinin paydası olan toplum ve nihai olarak bireyi ilgilendirdiği sebeptir. Çünkü kişilerin sosyal bir varlık olarak ortaya koyduğu tüm davranış örüntüleri sosyolojik incelemelerin başlangıç noktasını oluşturur. Fakat kişilerin davranışlarıyla değer arasında bazen tam anlamıyla örtüşme durumu söz konusu olmaz. Aradaki bu açıklık bize bir çatışmanın var olduğunu gösterir. Böyle durumlarda kuşakların farklı değerleri benimsemeleri neticesinde davranışlar sergilenir. Aradaki farklılıklar da farklı değer yapısının davranışlara etki etmesiyle açıklanır. Toplumsal değerlerin mutlaklık içermemesi, değerlerin kişilerin ulaşabileceklerinden hep daha yukarıda olması da davranışla değer arasındaki açıklığın kapanmasını önleyen en büyük etkendir.

Değerler problemi konusunda önemli bir yere sahip olan Wilhelm Dilthey'e göre insanlar, her zaman insana özgü inanç, eğilim, norm, ide, kural ve tasarım içeren şeylerin yönlendirdiği bir insani ilişkiler içindedirler ve her şeye bu açıdan bakarlar. Dilthey'e göre toplumsal duruma geçtikleri andan itibaren insanlar, kendi

---

³² Joseph H. Fichter, *a. g. e.*, Çev. Nilgün Çelebi, s. 175-176.

koydukları değer, norm ve kurallardan örülü bir çevrede yaşarlar ve bu değer, norm ve kurallar insanların eylemlerini belirleyen motifler olarak ifade edilir.³³

1.1.2. Değerlerin Sınıflandırılması

Değerler üzerinde şimdiye kadar birçok araştırma yapılmış ve bazı sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Etki alanlarını saptamada değerlerin sınıflandırılması her açıdan kolaylık sağlamıştır. Değerlerin sınıflandırılmasında en çok kullanılan ve kabul edilen görüşler; Nelson, Rokeach, Spranger ve Schwarts'a ait olanlardır.

a. Nelson'ın Değer Sınıflandırması

Nelson'a göre değerler üç başlık altında sınıflandırılır; birincisi Bireysel Değerler, ikincisi Grup Değerleri, üçüncüsü ise Sosyal Değerlerdir. Aşağıdaki tabloda bu değer sınıflandırmalarıyla ilgili açıklamalar verilmiştir.

Tablo 1: Nelson'a göre değerlerin sınıflandırılması

Bireysel Değerler	Bireysel değerler seçim yapmada ve satın aldığımız ürünlerde, hobilerimizde olduğu gibi diğer kişisel tercihlerimizle ilişkilidir (Michaelis, 1988:361).
Grup Değerleri	Grup değerleri, belirli bir grubun üyeleri tarafından paylaşılan değerlerdir. Bu grup; aile, kulüp, dini ya da politik bir grup olabilir (Naylor ve Diem, 1987: 350).
Sosyal Değerler	Sosyal değerler ise adalet, saygı, farklılık, eşitlik gibi değerlerdir ve bireyin mevcut toplumsal yapı içerisinde varlığını devam ettirmesine yarar (Michaelis, 1988:361). Sosyal değerlerin tanımlanmasında sosyalleşme, sosyal bilinç, norm ve grup ruhu gibi kavramlar kullanılmaktadır (Akbaş, 2004: 19).

(Akt: Yazıcı, 2006)³⁴

³³ Nizami Avcı, *Toplumsal Değerler ve Gençlik*, 1. Baskı, Siyasal Yayınevi, Ankara, 2007, s. 6.

³⁴ Kubilay Yazıcı, "Değerler Eğitime Genel Bir Bakış", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XIX, 2006 s. 502-504.

b. Rokeach'ın Değer Sınıflandırması

Rokeach'a göre değerler iki başlık olarak sınıflandırılır; Temel Değerler ve Araç Değerler bu başlıkları oluşturur. Her bir değer grubu sınıflandırmasıyla ilgili açıklamalar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2: Rokeach'a göre değerlerin sınıflandırılması

Temel Değerler	Arzu edilen nihai değerleri içerir.	Başarı, özgürce seçim, eşitlik, erdem, vb.
Araç Değerler	Temel değerlere ulaşmak için kullanılacak davranış tarzlarını ifade eder	Cesaret, sorumluluk, gerçeklik, tutku vb.

(Akt: Yazıcı, 2006)³⁵

c. Eduard Spranger'ın Değer Sınıflandırması

Spranger'e göre değerler altı grup olarak sınıflandırılmıştır bunlar; Bilimsel Değerler, Ekonomik Değerler, Estetik Değerler, Sosyal Değerler, Politik Değerler ve Dini Değerler olup her bir grup değer açıklaması aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3: Spranger' e göre değerlerin sınıflandırılması

Bilimsel Değer	Gerçeğe, bilgiye, muhakemeye ve eleştirel düşünceye önem verir. Bilimsel değerleri olan insan deneysel, eleştirici, akılcı ve entelektüeldir.
Ekonomik Değer	Yararlı ve pratik olana önem verir. Ekonomik değerlerin hayatta önemsenmesi gerektiğini belirtir.
Estetik Değer	Simetri, uyum ve forma önem verir. Birey hayatı olayların bir çeşitliliği olarak görür. Sanatın toplum için zorunluluk olduğunu düşünür
Sosyal Değer	Başkalarını sevme, yardım ve bencil olmama esastır. En yüksek değer insan sevgisidir. Bu insan sevgisini insanlara sunar. Nazik ve sempattir. Bencil değildir.
Politik Değer	Her şeyin üstünde kişisel güç, etki ve şöhret vardır. Esas olarak kuvvetle ilgilidir.
Dini Değer	Evreni bir bütün olarak kavrar ve kendisini onun bütünlüğüne bağlar. Dini uğrunda dünyevi fazları feda eder

(Akt: Yazıcı, 2006)³⁶

³⁵ Kubilay Yazıcı, *a. g. m.*, s. 502.

³⁶ Kubilay Yazıcı, *a. g. m.*, s. 502-505.

d. Schwartz'ın Değer Sınıflandırması

Schwartz değerleri önce iki başlıkta sınıflandırıp ardından alt bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Bu sınıflandırmayı oluştururken Türkiye dâhil 60 ülkede uygulamalar yapmış ve bu başlıkları belirlemiştir.³⁷ Ana başlıklar Bireysel Değerler ve Kültürel değerlerdir. Bu değer sınıflandırmalarının bir olan Bireysel değer grupları alt değerleri ve açıklamaları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Schwartz'ın kültürel düzeydeki inceleme yapmasındaki amaç ise toplum genelinde paylaşılan ve toplum normlarına dayanan fikirlere dair yeni bilgiler üretmektir. Burada belirtmek isteriz ki kültürel düzeydeki inceleme birimleri kültürel grubun (ulus, etnik grup) kendisi olarak ifade edilir. Buradaki fark ise bireysel değerlere sevk eden değerlerin kültürel farklılık gösterebilmesidir.³⁸

Tablo 4: Schwartz'a göre bireysel değerlerin sınıflandırılması

Açıklama	Değerler
Güç (power): Toplumsal konum, insanlar ve kaynaklar üzerine denetim gücü	Sosyal güç sahibi olmak, otorite sahibi olmak, zengin olmak, Toplumdaki görüntümü koruyabilmek (insanlar tarafından benimsenmek)
Başarı(achievement): toplumsal standartları temel alan kişisel başarı yönelimi	Başarılı olmak, Yetkin olmak, Hırslı olmak, Sözü geçen biri olmak (Zeki olmak)
Hazcılık (hedonism): bireysel zevke, hazza yönelim	Zevk, Hayattan tat almak
Uyarılım(stimulation): heyecan ve yenilik arayış	Cesur olmak, Değişken bir hayat yaşamak, Heyecanlı bir yaşantı sahibi olmak
Özyönelim (self-direction): düşünce ve eylemde bağımsızlık	Yaratıcı olmak, Merak duyabilmek, Özgür olmak, Kendi amaçlarını seçebilmek, Bağımsız olmak (Kendine saygısı olmak)
Evrenselcilik (universalizm): anlayışlılık, hoşgörü ve tüm insanların ve doğanın iyiliğini gözetmek	Açık fikirli olmak, Erdemli olmak, Toplumsal adalet, Eşitlik, Dünyada barış istemek, Güzelliklerle dolu bir dünya, Doğayla bütünlük içinde olmak, Çevreyi korumak (İç uyum)
İyilikseverlik (benevolence): kişinin yakın olduğu kişilerin iyiliğini gözetme ve geliştirme	Yardımsever olmak, Dürüst olmak, Bağışlayıcı olmak, Sadık olmak, Sorumluluk sahibi olmak (Gerçek arkadaşlık, Olgun sevgi, Manevi bir hayat, Anlamlı bir hayat)

³⁷ Süleyman Yiğittir, "İlköğretim Öğrenci Velilerinin Okullarda Kazandırılmasını Arzuladığı Değerler", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt: 8, No. 19, Haziran 2010, s. 210.

³⁸ Kubilay Yazıcı, *a. g. m.*, s. 502-503.

Geleneksellik (tradition): kültürel ya da dinsel töre ve fikirlere saygı ve bağlılık	Alçakgönüllü olmak, Dindar olmak, Hayatın bana verdiklerini kabullenmek, Geleneklere saygılı olmak, İlimli olmak (Dünyevi işlerden el ayak çekmek)
Uyma(conformity): başkalarına zarar verebilecek ve toplumsal beklentilere aykırı olabilecek dürtü ve eylemlerin sınırlandırılması	Kibarlık, İtaatkâr olmak, Anne babaya ve yaşlılara değer vermek, Kendini denetleyebilmek
Güvenlik (security): toplumun, var olan ilişkilerin ve kişinin kendisinin huzuru ve sürekliliği	Ulusal güvenlik, Toplumsal düzenin sürmesini istemek, Temiz olmak, Aile güvenliği, İyiliğe karşılık vermek (Bağlılık duygusu, Sağlıklı olmak)

(Akt: Yazıcı, 2006)³⁹

Değerlerin kültürel anlamda incelenmesindeki amaç için, toplumun genelinde paylaşılan ve toplumsal normlara dayanan soyut fikirlerin üretilmesini sağlamaktır. Kültürel düzeyde yapılan bu incelemeler kültürün kendi iç gruplarında yapılmaktadır. Genel olarak yapılan incelemelerle bireysel tabanda örtüşmeyen bazı durumlar olması da bireyleri yönlendiren içgüdüsel değerlerin farklılık arz etmesidir

1.1.3. Sosyal Bilimlerde Değer İncelemesi

a. Felsefe ve Değer

Değer ilk önce felsefede varlık problemi içinde ele alınan bir olgu olmuş ve daha sonra onu epistemolojiden ayırt etmek için bazı filozoflar tarafından “değer teorisi” karşılığı olan “**axiologie**” kavramıyla izah edilmeye çalışılmıştır. Varlık ve bilgide değer arayışından söz edilebilir ve nitelik, vasıf, özellik tespiti aramak bu alanlardaki çalışmalara yol gösterici nitelikte olmuştur.⁴⁰ Ontoloji ve epistemoloji yapı olarak değere yönelik bir araştırma alanı niteliği kazanmıştır. **Aksiyoloji** ise pratik felsefenin genel tasnifi içerisinde kendisine özgün bir alan metodolojisi oluşturmuştur. Esasında değerler felsefesi ya da **aksiyoloji** olarak adlandırılan kavram en genel anlamıyla, olayları ve nesnelere sahip oldukları veya temsil ettikleri değerleri bakımından inceleyen ve soruşturan felsefi alanı ifade eder. Buradan da anlaşılacağı üzere **aksiyoloji** doğru-yanlış, iyi-kötü, mutluluk-mutsuzluk gibi ölçütler

³⁹ Kubilay Yazıcı, *a. g. m.*, s. 503-504.

⁴⁰ İbrahim Çetintaş, *a. g. e.*, s. 38.

kullanarak hayatını sürdüren bir varlık olan insanın, bu değerlere ilişkin düşünce geliştirme ve sorgulamasıdır. Şunu ifade etmek gerekir ki; insanın yapıp ettiği, sergilediği davranışlar, etik (ahlak) ve estetik açıdan sorgulanması bu alanda gerçekleştirilir. Değerler felsefesinin en büyük problemleri arasında değerlerin var olup olmadıkları, eğer var ise bir değeri değer yapan şeyin ne olduğu, değerlerin yapısı, değerlerin kaynağı ve genelde değerlerin ne tür bir varlığa sahip oldukları yer alır. Bütün bu alanlara cevap verilirken belirgin bazı başlıkların oluştuğunu görüyoruz. Bu tasnifte, ahlaki, sanatsal veya estetik değerler ve dini değerleri sıralamamız mümkün. Bir alan olarak ifade edildiklerinde ise ahlak felsefesi-etik, sanat felsefesi-estetik ve en son din felsefesi gibi isimleri zikretmemiz doğru olacaktır.⁴¹

Tinsel çerçevede değerlerin kendinden söz edilecek olursa yine üç ana başlık olan ahlaki, estetik ve dini değerlerin altını çizmemiz gerekecektir. Sözü edilen üç alandaki değerlerin nitelik bakımından birbirine benzer mahiyete sahip olduklarını savunmamız da yerinde olacaktır. İnsan tabiatının derinlemesine analiz edilmesiyle birlikte her alanın kendine has özelliklerinin çizgilerini belirginleştirmede etkili bir yöntem olacağını da söyleyebiliriz.

Bütün bu kavramsal sınıflandırmanın yanı sıra değişim gösteren yapısı ve kültürel ilişkilendirmelerin ardından ilk olarak sosyoloji, psikoloji ve hatta sosyal psikolojinin de ele aldığı bir olgu haline gelmiştir.⁴²

b. Sosyoloji ve Değer

19. yüzyılda ortaya çıkan sosyoloji bizzat değer üzerine odaklanmış, değerlerin sosyal yapı, sosyalleşme ve sosyal değişme gibi süreçlerle bağlantısının en çok üzerinde durulduğu alan sosyoloji olmuştur. Bu anlamda değerler konusunun,

⁴¹ Hasan Hüseyin Bircan, "Felsefede Değer(ler) Problemi", (Ed.) Hasan Hüseyin Bircan-Bülent Dilmaç, *Değerler Bilançosu*, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Aralık, 2015, s. 13.

⁴² Nizami Avcı, *a. g. e.*, s. 4.

toplumsala bakış anlamında sosyolojinin kurucu klasiklerinde ve düşünürlerinde başta yer alan konulardan biri olmuştur.⁴³

Değerler sosyolojik tabanda incelediğinde insana dair bütün yönlerin, onu diğer canlılardan farklı kılan her temel özelliklerinin ve davranışlarına yön veren nitelikte bir inanç bütünü olarak karşımıza çıkar.⁴⁴ Kendi içinde değerlendirildiğinde değerler toplumdan topluma farklılık gösterebileceği gibi kişiden kişiye de farklılık gösterir. Bu yapısı itibarıyla de nesnel-öznel ayrımı yapılabilen ve bölgesel ve evrensel nitelikleri de içinde barındıran bir yapıdadır. Kültürün değerler üzerindeki etkisi ise bireysel olabileceği gibi bölgesel farklılıkları da kapsar. Başka bir ifadeyle değerler, bir şeyin aynı türden şeyler arasındaki yerinin konumuna bizim yüklediğimiz anlamlardır.⁴⁵

c. Psikoloji ve Değer

Güngör'e göre değerler, bir şeyin arzu edilir veya edilmez olarak nitelenmesini sağlayan inançları çağrıştırmaktadır.⁴⁶ İnsanın içindeki iyi yönlerini ortaya çıkarmayı hedefleyen ve insani mükemmelliğe ulaşmasını sağlayan değerlerde inançlar ön plandadır. İnsanın iç dünyasının zengin ve derin bir kişilik haline ulaşması, ancak dayandığı değerlerle ölçülebilir. Bu anlamda, insanı insan yapan değerleridir.⁴⁷ İnsanın hayata verdiği anlam ve her türlü eyleminin nedeni ve kimliğinin bir parçası olarak ifade edilebilir.

Psikoloji, değeri bir inanç türü olarak görmüş ve değerlerin objektif bir esasa dayanıp dayanmamasında değil, insan davranışlarının yol göstericisi olup

⁴³ Mehmet Birekul-Ruhi Can Alkun, "Sosyolojinin Doğuşunda Değerler Problemi", (Ed.) Hasan Hüseyin Bircan-Bülent Dilmaç, *Değerler Bilançosu*, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Aralık, 2015, s. 78-93.

⁴⁴ Mahmut Tezcan, *Değerler Eğitimi Sosyolojik Yaklaşım*, 1. Baskı, Anı Yayınları, Ankara, 2016, s.9

⁴⁵ Mustafa Önder-Hüseyin Bulut, "Temel Dini Değerler ve Değerler Eğitimi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 6, Sayı: 1, 2013, s. 19.

⁴⁶ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi*, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği, 1. Baskı, Amsterdam, 1993, s. 21.

⁴⁷ Mehmet Zeki Aydın-Şebnem Güler, *a. g. e.*, s. 3.

olmadığı konusunda olduğunu iddia etmiştir.⁴⁸ Değerler, inançlar ve normlarla birlikte düşünülmemekte ve aralarında yakın bir bağlantının olduğu kabul edilmektedir. Fakat, değerlerin inancın bir eseri olduğu düşüncesi ve normların sebebi olduğu ve sahip olduğu hususiyetler sebebiyle de değerlerin inanç ve tutumlardan ayrı olması gerektiği fikrini de doğurmuştur.⁴⁹ Psikolojinin konuları arasında değerlerin nasıl oluştuğu ve aktarıldığı, birey ve toplumdaki nasıl etkilendiği ve bu iki faktörü nasıl etkilediği de vardır. Psikolojik olarak değerlerin ilk olarak bir uyarılma aracı olarak görev yaptığını belirtebiliriz. Kişinin davranış ve tavır alışlarını şekillendirmede değerlerin içimizde özümsemesi, çevreye duyarlılığının artması, nesnelere ve durumlara karşı gelişimini de içerir.

1.2. Değerler Eğitimi

Eğitim, toplumda devamlılığı sağlamak amacıyla temel tutum ve değerlerin gelecek nesillere aktarılması işlevi ve tarihi bir temel ifade edilmesidir. Aynı zamanda hızla değişen dünya sorunlarını çözmeye katkı sağlayacak değer eğitimi programları da buna aracılık etmektedir. Değerlerden arıtılmış bir eğitim sistemi düşünülemez. Eğitimin en önemli hedeflerinden biri de toplumda var olan ortak değerlerin aktarımını sağlamaktır.⁵⁰

Değerler eğitimi aynı zamanda ahlaki değerlerin ve prensiplerin kazanılmasını özendirme ve bireyleri gençlikten yetişkinliğe taşımakta görevli bir eğitim etkinliğidir.⁵¹

---

⁴⁸ Erol Güngör, *a. g. e.*, s. 28.

⁴⁹ Yakup Keskin, “Değer, İnanç ve Norm İlişkisi”, (Ed.) Hasan Hüseyin Bircan-Bülent Dilmaç, *Değerler Bilançosu*, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Nisan, 2016, s. 125.

⁵⁰ (Ed.) Refik Turan-Kadir Ulusoy, *a. g. e.*, s. 7.

⁵¹ Özkan Sapsağlam, *Erken Çocuklukta Karakter ve Değer Eğitimi Teoriden Uygulamaya*, (Ed.) Esra Ömeroğlu, 2. Baskı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, Mart, 2020, s. 36.

Değerler eğitimi bir nevi bireyin kendini tanımasını, uyum içinde olmasını düşünce ve eylemlerinde tutarlı olmasını sağlayan bazı özelliklerin bilinçli ve planlı bir şekilde öğrenme ortamlarının oluşturulmasıdır.⁵²

Değerler eğitimi aynı zamanda ötekini anlama ve tahammül etme gibi toplumsal duyarlılığı ifade eden bir alandır. Bununla birlikte kendi doğasında var olan empati kurmanın yanı sıra başkalarına yardımcı olma duygusunu da barındırır. Bu perspektiften bakıldığında değerler eğitimi:

- 1- Genç ya da toplumdaki bütün bireylerin daha karakterli bir yaşam sürmesi ve içinde buldukları yaşamdan mutlu ve memnun olmasını sağlamaktır.
- 2- Toplumsal bir iyilik istemidir⁵³

Değer için tanımlarda değindiğimiz insanı değerli kılan ve sahip olduğu üstün nitelik ve donanımları bireyin gelecekte kişiliğini, bakış açısını, davranışlarını ve hatta hayatını belirleyecek etkenler olarak görüyoruz. İnsanın bu etkenlerin farkına varması ve bu değerlerin kazanılması aynı zamanda benimseyip davranışa geçirmesi bir süreç gerektirecektir. Bütün hayatını kapsayacak bu süreci değer kazanma ve kazandırma olarak adlandırdığımızda “değerler eğitimi” başlığında toplayabiliriz.⁵⁴

1.2.1. Değerler Eğitimi Tarihçesi

Değerler eğitimi, ilk olarak 1920’li yıllarda Amerika’da karakter eğitimi adı altında yürütülen çalışmalarda ortaya çıkmıştır. Değerler eğitimi adına yapılan çalışmaların ise genelde 1970’li yılların ortalarından sonra yayımlandığı görülür. İlk çalışmalarda öne çıkan bazı isimler vardır. Bunlardan, Rokeach, Simon, How, Rath, Harmin, Kirschenbaum, Kolberg ön plana çıkan isimler arasında yer alır. 1990’lı yıllarda toplumsal ve ahlaki değerlerin önemini yitirmesi fakat bu dönem sonrasında

⁵² Yusuf Keskin, *Türkiye’de sosyal bilgiler öğretim programlarında değerler eğitimi: tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkinliğinin araştırılması*, (Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2008, s. 3-6.

⁵³ Mahmut Tezcan, *a. g. e.*, s. 28.

⁵⁴ Ertuğrul Yaman, *a. g. e.*, s. 18.

ortaya çıkan toplumsal sorunlardan dolayı değer ve ahlak eğitiminin tekrar gündeme gelmesi söz konusu olmuştur.

Değer gerçekleştirme adına yapılan çalışmalar ise tam anlamıyla 1960 ve 1980’li yıllar arasında önem kazanmış ve insanın kendi duygu, inanç ve değerlerinin farkına varmasını sağlayacak değerler eğitimi süreci birçok ülke için de aynı zamanda önemli bir eğitim olarak görülmeye başlamıştır.⁵⁵

Günümüzde de temel değerlerinden ayrılıp farklı arayışlara girmelerinin ve geleceğini tehdit eden durumların artması sebebiyle bu olumsuz süreçleri insani değerleri ön plana çıkarmak suretiyle bu arayış başlamıştır. Türkiye başta olmak üzere ülkelerin eğitim programları arasında değerler eğitimi yerini almıştır.⁵⁶

Değerler eğitimi ülkemizde eğitim sistemi içinde önceleri doğrudan kullanılan bir kavram değildi. Esasında eskiden beri “karakter eğitimi” adı altında odaklanılan bir alan vardı. Bu çerçevede konuya yaklaşım genelde saygı, sorumluluk, cesaret, sadakat, sabır, yiğitlik, özgüven, dürüstlük, adalet, gibi niteliklerin bireylere kazandırılması ile ilgiliydi. Genç kuşaklara kazandırılması amaçlanan bu kavramlar tarihte bilinen ilk büyük Türk devleti olan Asya Hun İmparatorluğu’ndan beri üzerine düşülen bir alandı. Sonrasında Tanzimat döneminde “ilm-i ahlak” ve “ahlak” adında dersler de verilmiş Cumhuriyet dönemiyle birlikte hazırlanan eğitim ve öğretim programlarında değerler eğitimine konu olan değerlerin çocuklara kazandırılmasına yönelik çalışmalar yürütülmüş ve her zaman önem arz etmiştir.⁵⁷

Değerler eğitimi süreci bazı eğitim kurumlarının, yöneticilerin yanı sıra doğal bir mecra olan ebeveynlerin katılmasıyla hızlandırılabilir ve daha etkin olacak bir süreci kapsar.

⁵⁵ (Ed.) Refik Turan-Kadir Ulusoy, *a. g. e.*, s. 7.

⁵⁶ Ertuğrul Yaman, *a. g. e.*, s. 17.

⁵⁷ Mahmut Tezcan, *a. g. e.*, s. 21.

Değerler eğitimi dediğimiz, çocuklukla başlayan bu süreçtir ve öncelikle aileyle birlikte başlar. Daha sonra çeşitli örgün eğitim süreçlerinde duygu oluşturup değer kazandırma olarak devam eder. Her bir birimde–aile, okul, toplum, medya–davranışa dönüşmesi istenen sevgi, saygı, hoşgörü, sorumluluk, vakur, adalet, aileyi önemseme, özgür düşünebilme, iyimser olma, diğerkâmlık, duyarlı olma, dürüstlük, vefa, vatanseverlik gibi birçok değeri çeşitli etkinlik ve uygulamalarla kazandırmak amacı oldukça önemlidir.⁵⁸

1.2.2. Değerler Eğitiminin Amacı

Eğitimin en önemli amaçlarından biri de değerler eğitimidir. İnsana önem veren ve insanın değerini ortaya çıkaran, onun bireysel kimliğine yeni özellikler kazandırmayı amaçlayıp kurumsal kimliğine de anlam katan değerler eğitimi uygulama ve kazandırma faaliyeti oldukça uzun soluklu bir süreci kapsar. Toplumda genel olarak kabul edilmiş değerlerin yaşamla ilişkisini kurmak ve ilgisini çok iyi belirleyip bu yönde tercihler yaparak anlam kazandırma ve aynı zamanda kavratma öğrenciler açısından en önemli rehberliktir. Bu rehberlikte görev alacak eğitimcilerinde önyargılardan arınmış ve tercihlerin tek doğru ve değişmez olduğuna yönelik değil, öğrencilerin mutluluğuna yönelik sorumluluk hissederek örnek tavırlar içinde olması gerekir. Bu aynı zamanda eğitim sürecini içselleştirmede öğrenciler için oldukça önemli bir etkidir.

Böylece değerler eğitiminde, kişiden başlayıp bütün toplumda etkili olması öngörülen iyi ilişkiler çerçevesinin kurulması amacının da gerçekleştirilmesine katkı sağlar. Asıl önemli olanın eğitim açısından bilinmesi gereken hususun, mutluluk ve iyilik gibi kavramlara önem kazandırmaktır. Neticede kişinin mutlu ve iyi olması sonrasında bu mutluluk ve iyiliğin tüm topluma yayılması, değerler eğitiminin en temel amacını oluşturmaktadır.⁵⁹

⁵⁸ Ertuğrul Yaman, *a. g. e.*, s. 19.

⁵⁹ Mahmut Tezcan, *a. g. e.*, s. 21.

O halde değerler eğitimin temel amaçları arasında:

- 1- Çocukta var olan doğuştan gelen iyi özelliklerini ortaya çıkarmak
- 2- İnsan kişiliğinde var olan farklı yönleri ile gelişimini desteklemek
- 3- Birey ve toplum yapısını kötü ahlak özelliklerinden korumak
- 4- Bireyi ve totalde toplumu iyi ahlak özellikleriyle donatmak ve eğitim yoluyla bunun devamını sağlamayı söyleyebiliriz.

Değerler eğitiminde, değerleri tanıma ve bireyi bilinçlendirme, öğrencilerin ruhsal, zihinsel ve bedensel gelişimlerine katkı sağlama, sahip oldukları beceri ve yetenekleri ortaya çıkarma, merak uyandırarak öğrenilen değerleri davranışa dönüştürme, her şeyden önce araştırmaya, keşfetmeye ve üretmeye yönelik faaliyette bulunulan bir amaçla yol izlenir.⁶⁰

Kısacası değerler eğitimi, insanın kendini tanımasını ve anlamlandırmasını sağlayarak ondaki doğuştan gelen yetilerini üst düzeye çıkarması ve iyi bir yaşam sürmesini sağlamayı hedefler.

1.2.3. Değerler Eğitiminin Önemi

Eğitim doğumla başlayıp ölümle sona eren hayat boyu devam eden bir süreci kapsar. Bu süreçte yaşamın ana dinamikleri olan erdemler ve değerlerde insanlarla birlikte yaşamını sürdürür. İnsanın doğup büyüdüğü ailesi ve çevresindeki tüm sosyal yapılar onunla birlikte hareket eder.

İnsan için değerlerin önemi sadece eğitim sürecinde değil hayatın her alanında ve tabakasında var olan ve gerekli etkileşimi sağlayacak şekildedir. Geleneksel yapıda, ulusal ve hatta uluslararası düzlemde yapılan bütün değerler çalışmaları birbirini etkilemektedir. Kültürlerin, eğitim faaliyetlerinin içinde yer

---

⁶⁰ Ahmet Çağlayan, *a. g. e.*, s. 96-97.

almayan bir değer eğitimi ise birçok evrensel nitelikteki manevi özellikten yoksun bireylerin yetişmesine yol açacaktır. Bu nispetle de toplumda bir huzursuzluk ve mutsuzluk katmanı oluşturacaktır.

Bu açıdan baktığımızda aslında değere ve bir değer eğitimine duyulan ihtiyaç da burada ortaya çıkmakta ve eksikliği hissedilmektedir. Yokluğunda daha çok hissedilen bu durumun toplumdaki yansımaları ne yazık ki oldukça olumsuz durumlar içermektedir. Çünkü “hiçbir değere sahip olmayan bir toplum, en güçlü kontrol aracını da yitirmiş demektir”.⁶¹

Değerler eğitiminin önemi dediğimizde kültür ve sosyal aktarım yollarıyla paralel ve iç içe giden bir yapıdan söz etmemiz de bu açıdan her zaman önemli olmuştur. Toplum dinamiklerinin istenilen düzeyde çalışması ve gelecek nesillere aktarılması değerler eğitiminin önemini anlamamızda başrolde olacaktır. Bununla birlikte bireysel ve toplumsal huzura kavuşmada değerlerin yol göstericiliği ve sapmayan bir kıstas halinde olması bize kaynak teşkil eder. Hökelekli, “Her tür dinî ve kültürel farklılığın ötesinde değerler, her insanın iyi bir karakter geliştirmesinin yapı taşları durumundadır. Değerlere uygun bir hayat için çaba göstermeyen bir toplum ve eğitim düzeni insanlığın ahlâkî çürüme ve yozlaşmasını hiçbir yolla engelleyemez.” diyerek değerler eğitiminin birey ve toplum için önemine vurgu yapmıştır.⁶² Özetle değerler bize nasıl davranmamız gerektiği noktasında rehberlik edip bizi yönlendirme açısından önemlidir.

1.2.4. Değerler Eğitimi Yaklaşımları

Değerlerin öğrenilmesi insan için eğitimde kullanılan diğer davranış oluşturma yöntemlerinden çok farklı değildir. Diğer öğrenmeler için geçerli ilkeler bu alanda da geçerli olup aynı zamanda bir fark olarak vurgu yapmak istersek değer

⁶¹ Özkan Sapsağlam, *a. g. e.*, (Ed.) Esra Ömeroğlu, s. 40.

⁶² Hayati Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 1. Baskı, DEM Yayınları, İstanbul, 2013, s. 12.

öğretim yöntemlerinde modele bakarak öğrenme ve başkasıyla özdeşleşme yoluyla öğrenme olacaktır.

Okullarda değer öğretimiyle ilgili bazı farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunların içinde doğrudan öğretim, akıl yürütme, sorgulama ve yansıtıcı düşünme yöntemlerine yer verilmek suretiyle düşünme ve karar verme sürecini kapsayan bir kazanıma yönelik olacaktır.⁶³

Değerler eğitimi yaklaşımları konusunda Superka beş yöntem belirlemiştir. Bunlar: Değer telkin etme, ahlaki gelişim, değer analizi, değer belirginleştirme ve eylem/davranış kazanmadır. Batı toplumlarında farklı bakış açıları sunan dört temel değer eğitimi modeli vardır bunlar:

- a. Değer Aktarma (Değer telkini)
- b. Değerlerin açıklığa kavuşturulması
- c. Değer Geliştirme (Ahlaki muhakeme)
- d. Değer iletişimi (Değer analizi)⁶⁴

Değerler eğitimin özelliklerine vurgu yapan farklı teorisyenlerin farklı bazı yöntemleri bulunmaktadır. Biz burada dört temel yöntemi inceleyeceğiz.

Değerlerin Doğrudan Öğretimi (Değer Telkini Yaklaşımı)

Değerlerin doğrudan öğretimi daha çok öğretmen merkezli bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımda anlatım, gösteri, alıştırma-tekrar yapma, didaktik soru sorma gibi yöntemler kullanılır. Bu yaklaşımda öne çıkan iki yöntem şöyledir;

- 1- Telkin yoluyla öğretim yöntemi
- 2- Davranış geliştirme yöntemi

⁶³ Ahmet Doğanay, *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi Yapılandırmacı Bir Yaklaşım*, (Ed.) Cemil Öztürk, 2.Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2006, s. 24.

⁶⁴ Özkan Sapsağlam, *a. g. e.*, (Ed.) Esra Ömeroğlu, s. 41.

Değer telkini yaklaşımında önemli bir husus da değerleri edinecek olan kişinin istekleriyle uyumlu olmasıdır. Bu durum her ne kadar sorun teşkil etse de zamana dayalı görecelilik içerdiğini de hatırlatmak isteriz.⁶⁵

Değerleri Belirginleştirme Yaklaşımı

Bu yaklaşım daha çok 1960-1970 yıllarında bireyselliğin önem kazanması ile birlikte ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımda çocuklara bütün değerleri öğretmek yerine kendi değerlerini açıklamalarına kendi değerlerinin farkına varmalarına yardım edilmesi önerilir.

Bu yaklaşımın en önemli amacı öğrencilerin duygu ve düşüncelerinin farkına varmalarını sağlamak ve değerleri belirleme ve öğrenme süreçlerinde öğrenciyi merkeze almaktır. Fakat 1980’li yıllardan sonra bu yaklaşım popülerliğini yitirmiştir.

Diğer yaklaşımların tersine kişinin özgür bir biçimde kendi seçimleriyle ilerlemesiyle ilgilidir. Ve diğer yaklaşımları bir nevi beyin yıkama olarak değerlendirir.

Değer Analizi Yaklaşımı

Değer analizi yaklaşımı Amerikan Sosyal Bilgiler Ulusal Kurulu tarafından geliştirilmiş ve temelde zihinsel süreçlere, mantığa, bilimsel araştırmalara odaklanan özelliktedir.

Bu yaklaşımın amacı ise, öğrencilere karşılaştıkları sorunlar hakkında karar verebilmeleri için bilimsel araştırma ve mantıksal düşünme süreçlerini kullanma konusunda yardımcı olarak değer kararlarını ve değer yeterliliği durumunu temel almaktır.⁶⁶

⁶⁵ Vedat Aktepe-Mustafa Tahiroğlu, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları ve Etkinlik Örnekleri”, *The Journal of Academic Social Science*, 2016, Sayı: 42, s. 366.

⁶⁶ Mahmut Tezcan, *a. g. e.*, s. 37-39.

Öğretim aşamasında öğrencilere sosyal bir hikâye verilerek problemi tanımlamaları sağlanır. Cevapla ilgili bazı seçenekler verilerek tercihleri sorulur ve gerektiğinde nasıl davranmaları konusunda yönlendirme yapılır.

Ahlaki Muhakeme Yaklaşımı

Yaklaşımın kurucusu olan Lawrence Kohlberg, öğrencilerin akıl yürütme becerilerine odaklanmış ve onlara değerleri doğrudan öğretmek yerine eleştirel bir bakış açısı kazandırıp muhakeme yapmak suretiyle değerleri kazanmanın daha önemli olduğuna vurgu yapmıştır.

Bu yaklaşımda ahlaki muhakeme olarak tanımlanan aslında öğrencilerin ahlak konulu hikâyelerde bulunan ikilemleri (Gerçek Hayat İkilemleri–Kurmaca Ahlaki İkilemler) inceleyip en üst ahlaki basamağa çıkmalarını sağlamaktır.⁶⁷

Bu yaklaşımın en önemli özelliği değeri doğrudan kazandırma değil bu kazanımı elde ettiği süreçte neleri düşündüğü ve söylediğiyle ilgilenmektir. Önemli olan öğrencinin doğru olana yönelimidir ve hangi akıl ve düşünceyle buna ulaştığı meselesidir.⁶⁸

Değerler eğitimi soyut kavramlardan oluşan bir yapıdadır. Fakat eğitimin her alanında başvurulan yöntem ve tekniklerle hareket etmek değerler eğitimi için yeterli olmamaktadır. Bu eğitimde daha çok etkinlik temelli hareket edildiğinde bir değerın davranışa dönüştürülebileceğini söyleyebiliriz.

1.3. Türkiye’de Değerler Eğitimi

Değerler eğitimi konusunda okullarda nasıl bir değerler eğitimi yürütülmesi gerektiği hususunda Millî Eğitim Bakanlığı bir genelge yayınlamış ve bu konuya verdiği değer ve önemi ortaya koymuş ve eğitimcilere de bu konuda rehberlik etmiştir:

⁶⁷ Özkan Sapsağlam, *a. g. e.*, (Ed.) Esra Ömeroğlu, s. 45.

⁶⁸ Vedat Aktepe-Mustafa Tahiroğlu, *a. g. m.*, s. 372.

T.C.
MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI
Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı
EK: DEĞER EĞİTİMİNE YÖNELİK
ETKİNLİK ÖRNEKLERİ

Sayı : B.08.0.TTK.0.72.02.22

Konu : İlk Ders

GENELGE

(2010/53)

Günümüzde küreselleşme; siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda pek çok gelişmeye imkân sağlarken bir taraftan da toplumsal yaşamı tehdit eden risk ve sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bireyi, aileyi, yaşadığımız toplumu ve dünyayı tehdit eden risk ve sorunların çözümünde, toplumsal yaşantımızın temel yapısını oluşturan milli, manevi, sosyal, ahlaki ve kültürel değerlerimizden olan yardımlaşma, dayanışma, hoşgörü, misafirperverlik, vatanseverlik, doğruluk, iyilik, temizlik, çalışkanlık, dürüstlük, sevgi, saygı, duyarlı olma, adil olma, paylaşımcı olma gibi kazanımlarımız en önemli referans kaynağımızdır.

Eğitim sistemimiz öğrencilerimize; bilgi, beceri, tutum kazandırmanın yanında onların dengeli, sağlıklı, gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere sahip, temel ve insani değerleri kazanmış iyi insan, iyi vatandaş olarak yetişmelerini sağlamak görevini üstlenmiştir. Toplumsal hayatı oluşturan, insanları birbirine bağlayan, gelişmeyi, mutluluğu ve huzuru sağlayan, risk ve tehditlerden koruyan ahlaki, insani, sosyal, manevi değerlerimizin tüm bireylere kazandırılmasında en önemli etken eğitimidir. Bu kazanımların öğrencilerimize aktarılması da değerler eğitimi oluşturmaktadır.

Bakanlığımız, değerlerimizi geliştirmeyi temel alan kültürel birikimimizi, 2003 yılından itibaren geliştirilen öğretim programlarına yansıtılmıştır. Uygulamaya konulan programlarımızın temel öğeleri arasında değerlerimize de yer verilmiştir. Dolayısıyla öğrencilerimizin bir taraftan yüksek düzeydeki kazanımlarımız olan değerlerimizi yaşamalarını sağlayarak toplumsal dayanışma ve bütünleşmeye katkı sağlamak, diğer taraftan da bu kazanımlarımızın gelecek nesillere aktarılmasındaki

önemli görevi yerine getirerek artan ve değişen risk ve tehditlerden bireysel ve toplumsal korunmayı sağlamak amaçlanmaktadır.

Her öğrencinin biricik ve tek olmasını, bu tek ve biriciklerin çoklar olabilmesini ve yine çoklar içinde özel olmayı sağlayan okulun bir yaşam merkezi olarak; her öğrencinin ayrı bir değer olduğunu kabul etmesi “Değerler Eğitiminde” bireyin değerler alanı oluşturmasını sağlayacaktır.

Değerler eğitimi toplumun tümünü ilgilendirdiğinden çok boyutlu ele alınması gerekmektedir. Bu açıdan eğitim sistemini oluşturan tüm unsurların bu konuda duyarlılık ve bilinç kazanmasına ihtiyaç vardır. Öğretmenlerimizin de öğretim programlarının uygulayıcı olmanın yanı sıra öğrencilerimize değerlerimizi kazandırmada öncü rol ve görevleri de bulunmaktadır.

Bu bağlamda; 2010-2011 Eğitim Öğretim Yılı'nın ilk haftasında; Bakanlığımıza bağlı tüm resmi ve özel örgün eğitim kurumlarının bütün sınıf ve şubelerinde yukarıdaki esaslar doğrultusunda değerlerimizle ilgili olarak öğrencilerimizin yeterliliklerini arttırmak ve bunların davranışlara yansımaları sağlamak amacıyla etkinlikler yapılacaktır.⁶⁹

Daha önce bahsettiğimiz gibi değer eğitiminin etkinliklerle daha sağlıklı kazanımlara yol açtığını biliyoruz. Teorik olarak oluşturulan bu çerçevede bazı değerlerin hayata geçirilmesi ve davranış olarak kazandırılması amacıyla aynı genelgede nasıl etkinlikler yapılarak bunun sağlanacağına ilişkin etkinlik örnekleri de yer almaktadır:

---

⁶⁹ Millî Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı / EK: *Değer Eğitimine Yönelik Etkinlik Örnekleri*,
https://sabancimtal.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/41/01/342410/dosyalar/2019_03/20091637_degerler_egitimi_genelge.pdf

T.C
MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI
Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı
EK: DEĞER EĞİTİMİNE YÖNELİK
ETKİNLİK ÖRNEKLERİ

1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanununa yer alan Türk Milli Eğitiminin genel amaçları ile öğrencilerin hazır bulunuşluk düzeyi, ilgi, yetenek ve öğrenim seviyeleri etkinliklerde dikkate alınacaktır.

1. *Büyük öğrencilerin küçük öğrencilere dersler ve okul içi etkinliklerde rehberlik yapmalarını sağlayacak programların rehber öğretmenler eşliğinde oluşturulması*
2. *Alt sınıflardaki öğrencilere yönelik “Nasıl iyi, doğru, hoşgörülü ve başarılı olursun?” konulu bir mektubun yazılması*
3. *Okulda rol model olma, yaratıcı etkinlikler vb. faaliyetlerde bulunan öğretmenlerin diğer sınıflarda etkinlik yapmalarının sağlanması*
4. *Bir spor karşılaşmasında oyuncuların ve seyircilerin centilmence davranışlarının ön plana çıkarılması*
5. *Gönüllülük esasına göre öğretmen, öğrenci ve diğer okul personelinin müzik, şiir, tiyatro vb. yeteneklerini gösterebilecekleri ortamlar oluşturularak yeteneklerinin taltif edilmesi*
6. *Bütün paydaşlar (okul idaresi, öğretmen, öğrenci, aile vb.) arasında karşılıklı güven, hoşgörü ve dürüstlük ilkelerine dayanan bir sözleşme yapılması, her türlü iletişimde olumlu ve güler yüzlü davranılması*
7. *Öğrencilerin çözmek istedikleri soruları kâğıda yazmaları ve öğretmen rehberliğinde seçilen sorunların çözümüne yönelik beyin fırtınası yapılması*
8. *Öğrencinin kendisinin ve arkadaşlarının iyi örnek gösterilebilecek davranışlarını sınıf ortamında paylaşması ve her bir iyi örneğin sınıf panosuna yerleştirilecek ağaca yaprak olacak şekilde yapıştırılması*
9. *Her öğrencinin sınıfındaki arkadaşlarının takdir ettiği veya beğendiği davranışlarını yazılı veya sözlü olarak sınıfla paylaşmasının sağlanması*
10. *Bütün sınıflarda öğretmen ve öğrencilerin sınıf içinde uyulması beklenen davranışlar listesini birlikte belirlemesi ve bu listenin sınıfın uygun bir yerinde ilan edilmesi*

11. *Ders etkinlikleri kapsamında tarihe damgasını vuran kişilerin insanlığa katkıları konusunda senaryo yazılması*
12. *Değerlerimizi gelişimine hizmet etmiş şahsiyetlerin – fikir insanlarının araştırılması ve sınıfla paylaşılması*
13. *Toplum hizmeti çalışmalarını tanıma ve bu çalışmalarda bulunma*
14. *Resim, şiir, kompozisyon, öykü, film, seyahat, tiyatro, drama etkinlik günleri vb. yarışmalar yapılması*
15. *Sevgi, barış, hoşgörü, yardımlaşma ve dayanışma konulu şarkıları içeren konserler düzenlenmesi*
16. *Değerlerimizi konu alan panel, konferans, açık oturum, seminer, şiir dinletileri ile okul gazetesi çıkarılması, afiş ve slogan hazırlanması*
17. *Geliri yardım kuruluşlarına verilmek üzere kermes (yiyecek, içecek ve teknoloji tasarım dersinde yapılan ürünlerin satılması), yardım organizasyonları, doğum günü ve özel günlerde ziyaretler düzenlenmesi*
18. *Değerlerimiz konusunda paylaşım ve katılım sağlamak amacıyla bir web sayfası oluşturulması.*⁷⁰

Değerler eğitimi adına “Değerler Eğitimi Sempozyumu” düzenleyen MEB, yukarıda bahsettiğimiz ve maddeler halinde sıraladığımız genelgenin yanı sıra, bir diğer adım olarak 18. Milli Eğitim Şurası’nda “Değerler Eğitimi” konusu, “Spor, Sanat, Beceri ve Değerler Eğitimi” başlığı altında özel bir komisyonla da gündeme alınmıştır.

Bunun neticesinde şunları söyleyebiliriz;

Ülkemiz ve insanlığımızın geleceği açısından son derece önemli olan bu konuda, yaşadığımız zaman diliminde insanların değerlerini yitirdiği, bunun neticesinde yalnızlık ve başıboşluk hissine kapıldığı ve bunun doğurduğu olumsuz sonuçlar neticesinde yüksek bir gayretle tekrar insanlarımızın bu değerlerle buluşturulmasının her türlü çalışmanın üzerinde tutulması gerçeği dile getirilmiştir.

⁷⁰ Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı / EK: Değer Eğitimine Yönelik Etkinlik Örnekleri,
https://sabancimtal.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/41/01/342410/dosyalar/2019_03/20091637_degerler_egitimi_genelge.pdf

Ayrıca belirtilen tüm bu noktaların yanında sadece eğitimle sınırlı kalmaması gereken “Değerler Eğitimi” sürecinin önemle insan yetiştirme modeli olarak hayatın her alanında olması gereken bir husus olduğuna da değinmek yerinde olacaktır.⁷¹

---

⁷¹ Ertuğrul Yaman, *a. g. e.*, s. 38-39.

II. BÖLÜM

2. KUR'AN VE DEĞERLER

2.1. Ahlak ve Değer İlişkisi

Ahlak, nefsin düşünüp taşınmadan kendi fiillerini ortaya koymasını sağlayan bir durumdur.⁷² Temelde ahlakı iki kısımda inceleyebiliriz. Birincisi mizaçtan kaynaklanan durumu ifade eder. İkincisi ise alışkanlık ve eğitimle kazanılan ahlak olarak nitelendirilebilir. Ahlakın birinci durumunda kişinin istemsiz olarak doğuştan sahip olduğu tepkileridir. İkinci ahlak özelliğinde ise başlangıçta olmayan bir durumun alışkanlık ve huy haline gelmesiyle ilgilidir. Burada bir parantez açmamız gerekirse insanın özelliklerinden biri de ne zaman nerede ve nasıl davranacağı konusunda kendisine bir açık bir bilgi verilmiş halde doğmamasıdır. Bu durum zamanla eğitim ve büyüdüğü çevrenin şekillendirmesiyle ortaya çıkması olarak ifade ediliyor. Nihayetinde ahlaki davranışların farklı toplumlarda farklı algılanıp farklı yorumlanması da bunu ifade etmektedir.⁷³ Fakat yukarıda ifade ettiğimiz ahlaktaki bu iki uçluluk genel hatlarıyla bir ayrıma da yol açmıştır.

Ahlak, “bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kurallar” olarak ifade edilir.⁷⁴ Hilmi Ziya Ülken’e göre toplumu ilgilendiren siyasi ve hukuki yapının kurulması ve ilerlemesi ahlaki fiilleri gereksiz hale getirmemekte, hatta onunla genişlemektedir.⁷⁵ Ahlak kavramı üzerine yapılan çalışmalar ahlakı farklı gruplar halinde incelemiştir.⁷⁶ Birincisi, ahlak kavramını

⁷² İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l Ahlak /Ahlak Eğitimi*, 2. Baskı, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, Şubat, 2013, s. 49.

⁷³ Enver Uysal, “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsanî Erdemler-İslâmî Erdemler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2003, s. 57.

⁷⁴ TDK Sözlük, *Ahlak*, <https://sozluk.gov.tr/>, (06.01.2021).

⁷⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Ahlak*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 310, M. Sadık Kâğıtçı Matbaası, İstanbul, 1946, s. 3.

⁷⁶ Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, 8. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul, Eylül, 2018; Hümeysra Özturan, *Ahlak Felsefesinin Temel Sorunları: Seçme Metinler*, Nobel Yayınları, 2015, s.217.

insan davranış ve yaşam tarzı ve bu davranışlara ilişkin içsel bütün süreçleri ifade eden karakter–huy ile benzer anlamda tanımlanır. İkincisinde ise, insanın davranışlarıyla uyma eğiliminde bulunduğu ve bu davranışları denetleyen dışsal ilkeler, ölçü veya toplum tarafından kabul edilen normlar gibi alanlara yönelimi olarak ifade edilmiştir.

Üçüncü grup ahlak kavramında ise, ilk iki ahlak tanımında belirtilen bireysel ve toplumsal boyutlar üzerine iyileştirme, geliştirme ve açıklama amacıyla yürütülen teorik ve pratik boyutlu bir ilim veya sanat olarak ele alındığı görülür. Her ne kadar bu üç boyutlu bir ahlak kavramı ortaya konulsa da genelde insan karakteri ya da huy olarak adlandırılan özelliğe en yakın tanımlar dikkat çekmiştir.

Ahlak/Erdem öğretilir mi? sorusunu yüzyıllar önce sorgulamış olan Sokrates, erdemini öğretilemeyeceğini yalnız gösterilebileceğini söylemiştir. Platon ve Aristoteles ‘de bu soruya ilişkin kendi görüşlerini ifade etmişler ve ahlak bilgisinin ayrı bir bilgi olduğunu bunu ancak “örnekleme” olarak açıklanabileceğini öne sürmüşlerdir. Burada ahlakın neyin örneği olabilme bilgisi olduğu hususunu ise, felsefenin ifadesiyle “erdemli insan” kültürümüzün diliyle ise “insan-ı kâmil” olabilmesinin bilgisi olarak ifade edilmesini söyleyebiliriz. Örnek olabilmenin temelinde ahlak konusunda ilk basamağın burada bilgimizle insan-ı kâmil olduğumuz ve ancak bu mevkie işaret ettiğini bilmemizle ulaşabileceğimiz söz konusudur.⁷⁷

O halde insanı kâmil olma bilincine çıkmak isteyen insan için bu yolculukta en çok ihtiyacı olan erdem davranışları ne olacaktır. Erdemli olmak insan için neyi ifade etmektedir?

Erdem, bireyler tarafından içselleştirilmiş insanın onurlu duruşuna yakışan, özellikle toplum ve dini açıdan da onaylanan bütün değerler olarak belirtilebilir.

---

⁷⁷ Celal Türer, *Ahlaktan Felsefeye Felsefeden Ahlaka*, 1. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, Kasım, 2017, s. 9.

Bireyin ahlaki yönü ve tutumlarıyla ilişkili bu alan aynı zamanda karakter ve ona yatkınlık olarak da ifade edilmiştir.

Eylemlerimiz alanında bir halin erdem/fazilet olarak sayılabilmesi için nefise iyice yerleşmiş olması gerekir. Zaruri ya da ara sıra yapılan bazı güzel davranışlar aslında erdem sayılmaz. Bu açıdan erdemın yerleşik yatkınlıklarımız olarak ifade edilmesi en doğru şekli olacaktır.⁷⁸

Burada dikkat çekmemiz gereken bir diğer husus ise erdem ve değer kavramının birbirinin yerine kullanım yanlısıdır. Değerler toplumdan topluma farklılık göstereceği gibi bir toplumda süreklilikte göstermeyebilir. İşte toplumlar tarafından fazla değişiklik göstermeyecek değer yargılara, genel kabul görmüş ve doğruluğu benimsenmiş olanlarına erdem adı verilmektedir. Değerler öznel ve değişken olabilirken erdem ise nesnel ve sabittir.⁷⁹

Erdem davranışlarını ortaya koymada ve değerlerin içselleştirilmesinde ahlakın dini açıdan temellendirilmesinde dinin sahip olduğu fonksiyonların literatürde ön plana çıkan bazı hususlar vardır. Bunlar;

- 1- Dinin ortak bir değer havuzu sunarak ahlak ve erdemlerin görecelilikten çıkmasını sağlar
- 2- İnsanlara kötü eğilimlerden uzaklaşma iyiye yönelme yollarını gösterir.
- 3- Dinin insanlara bazı model insan yaşam biçimlerini örnek sunarak erdemleri somutlaştırır.
- 4- Ahlakı, imanı güçlendiren ve imandan gelen ümit ve korku gibi unsurları güçlendirir.
- 5- Tüm canlıların yüce ve saygıdeğer bir yaratıcının eseri olduğunu düşünmenin ahlakı teyit eden yönünün olması.⁸⁰

Dinin ahlak ile ilişkisinde güçlü bir bağ olduğu yadsınamaz. Fakat buna karşın dindar olarak yaşamını sürdüren insanların ömür boyu mutlak ahlaki davranış

⁷⁸ Mehmet Aydın, "Ahlak/İslam Felsefesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2017, Cilt: 2, s. 10.

⁷⁹ Ertuğrul Yaman, *a. g. e.*, s. 26.

⁸⁰ Recep Kaymakcan-Hasan Meydan, *a. g. e.*, s. 80-81.

sergilemede süreklilik olmadığı tutumlar da görürüz. Böyle durumlarda ahlakın da dine etkilerinin ne kadar önemli olduğunu bilmeliyiz. Çünkü ahlak dinin öngördüğü faziletli hayatı davranış olarak sergilemede kalıcı etkilerde bulunur. Dinin insan davranışlarına kazandırmak istediği birtakım manevi değerler olduğunu söylediğimizde aslında bunun erdemli ve ahlaki bir eğitim sürecini de kapsadığını dile getirmek doğru olacaktır. Bu şekilde amaçlanmış bir eğitimle neyin ifade edildiğini erdeme dayalı eğitimle ilgili görüşlerinde ortaya koyan Prof. Dr. Yunus Çengel şöyle dile getiriyor;

“Menfaat yerine fazilet veya erdem odaklı hayat felsefesine göre insan maddî bedenle beraber ruhu da olan manevî bir varlıktır ve maddî hazlarıyla beraber manevî lezzetleri de vardır. Hayat bir yardımlaşmadır ve kuvvetlilerin zayıflara yardım etme sorumluluğu vardır. İlişkilerde menfaat yerine fazilet ve moral (manevi) değerler esastır. Hayatın gayesi maddi arzu ve hevesleri tatmin değil, insan olarak yükselmek ve ruhen gelişmektir. Bu da doğrulukla olur. Moral değerler kalbe nakşedildiği ve onlara uyma meylî içten geldiği için insan üzerindeki etkileri gayet kuvvetlidir. Bu değerleri ihlal etmenin cezası yine kalpte vicdan azabı olarak hissedilir. Bilgeliğe veya vahye dayanan manevi değerler, akla dayanan etik değerleri de kapsar. O yüzden aralarında çelişki söz konusu değildir.”⁸¹

Burada erdem kavramına ve değerle ilişkisine baktığımızda Garp filozofları⁸² ve Şark mütefekkirlerince⁸³ hemen hemen ortak görüşle “erdem” kabul edilen temel nesnel değerler şu şekilde ifade edilmiştir:

Aslı

1. Hikmet- akıl
2. Şecaat- öfke
3. İffet- arzu
4. Adalet- hak

Zıddı

- Cehalet
- Korkaklık
- Hayâsızlık
- Zulüm

⁸¹ Yunus Çengel, “Özlü Sözlerle Güvenli Bir Gelecek İçin İnsani Değerler”, *Eğitime Bakış Dergisi*, 2011, Yıl: 7, Sayı: 19, s. 13.

⁸² Nasiruddin Tusi, *Ahlak-ı Nasiri*, 1. Basım, Fecr yayınları, Aralık, Ankara, 2005, s. 103.

⁸³ Nasiruddin Tusi, *a. g. e.*, s. 124.

Bu dört temel erdem aynı zamanda değerler eğitimi anlayışının da temel taşları olacaktır. Ayrıca burada belirtmemiz gereken önemli bir husus ise insanda bedensel güçlerin amelle kontrol altına alındığı ölçüde erdemli huyların nefiste yükselmesi, aksi halde ise bu güçlerle nefis mağlup edildiğinde kötü huyların ortaya çıkmasıdır.⁸⁴

Ahlak insan davranışlarını ifade eder ve her davranış biçimini değil de daha çok toplumsal kurallara uyularak ortaya konulan davranışları içerir. Ahlakın bu yönü kurallar olarak ortaya çıkar ve insan kendisi, ailesi ve toplumda bazı kurallarla yaşar. Bir değerler bilimi olarak ise ahlak daha çok ahlaki davranışlara atfedilen değerlerin içerik, ölçü ve kaynağını araştırmak suretiyle uymakla yükümlü olduğumuz kuralları belirterek bu kurallara uyulmadığında nasıl sonuçlar ortaya çıktığını da bizlere aktarır.⁸⁵

2.2. Din ve Değer İlişkisi

Dinler, insan üzerinde her zaman ona güç veren ve organlarının çalışmasını arttıran özelliكتedir.⁸⁶ Din ve değer başlığı altında ilişkili olduğu bazı kavramlarla ifade edilir. Değerleri dinle ilgili zikrettiğimiz esnada inanç, norm, yargı, hedef, gaye, kural gibi düşünceleri ifade ederken aynı zamanda da tercih ve arzu edilebilir bir kabul görüşü de işaret ettiği görülür.

Değerlerin insan ve toplum için kurum ve örgütsel bir ideolojide varlık gösterdiğini söylediğimizde varoluşları için bazı alanları etkiler. Bireysel manada tutum, davranış ya da bunları etkileyen seçim etkenlerini belirlemede ve nihai anlamda doğru olanı düşünme ve eylemede sağlıklı adımlar atmaya zemin hazırlar. Toplum için de gerekli olan bu etkenleri çoğunluğun kabul ettiği inanç, ortak amaç,

⁸⁴ Macid Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, 4. Baskı, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 310.

⁸⁵ Mehmet Zeki Aydın-Şebnem Güler, *a. g. e.*, s. 18.

⁸⁶ Emile Durkheim, *a. g. e.*, Çev. Duygu Çenesiz, s. 173.

gaye olarak belirleyicidir. Bunun bireysel ve toplum ile ilgili olarak dini açıdan bakıldığında ise ilahi kaynağı referans alan bir ideolojiyi, duygu, düşünce ve kıymetleri gösterir. Din ve değer arasındaki bu ilişki beşeri bir din olgusunun oluşumuna aynı zamanda da değerlerin oluşumuna etki ettiğini gösterir.

Dinin insan üzerinde duygu, düşünce, inançlar ve toplumla ilişki ve davranışları içinde kendini gösteren psikolojik bir hayatı alan ve insan kişiliğine nüfuz eden bir yapısı vardır. Değerler ve inançların yaşamı yorumlama ve davranışlarımızın biçimlenmesinde rehberlik ettiğini esas alırsak dine ait bütün değer sistemlerinin, bu davranışları geliştirme sürecinde belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte din toplumsal değerlerin yaratılması ve beslenmesinde önemli bir kaynaktır. Bu anlamda bireyin de dinin öngördüğü bu yapıya göre yaşamını düzenlemesi öngörülür.⁸⁷

Değerin geçerli olması ya da doğruluğunu ifade eden alan bilgi/delil zemininde inşa edilmiş olması, bir tutarlılığa sahip olması ve insanı ıslah edici ve fayda verici yanının olması şeklinde ifade edilebilir. Değerlerin evrensellik kazanması aslında bu güçlü zeminde oluşupdur.

Değerlerin temel niteliğini kalıcılık ve evrensellik olarak açıkladığımızda bu evrenselliğin ana kaynağının aslında değerlerin ilahi olanla irtibatından kaynaklandığını görüyoruz. İlahi olanla irtibatlı olmanın bir tezahürü olarak değerlerin insanlarda geçici koşulları aşip ilahi olana bağlanarak her durumda bir çıkış olduğunu idrak edip umudunu canlı tutan bir yapıyı gösterdiğini belirtebiliriz.

Dinin işlevlerine bakıldığında, evreni anlama ve anlamlandırma, yaşanan hayatı anlamlandırma, bencillikten arınarak bir ahlak bilinci kazanma ve son olarak toplumsal bir adalet ve ameli yükümlülükler yerine getirerek bunları sağlama noktasında görülen ve görünmeyen birçok boyutta insanın doğasından gelen ve fitri olan tarafına karşılık gelecek işlevlerinden söz edebiliriz. İşte bu noktada değerlerle

---

⁸⁷ Mahmut Tezcan, *a. g. e.*, s. 12.

de aynı düzlemde hizmet ettiğini görüyoruz.⁸⁸ Söz konusu değerler olduğunda dinin kazandırmak istediği ahlaki ilkeler ve değerlere bağlı kalmak suretiyle bir yaşam iradesi kazanmanın şekli olacaktır. Dinin bireysel olarak insanın ahlaki bir kaynaktan beslenmesi ve bunu aktarmasını da öngöreceğini belirtmekte fayda var.

İnsan için, değerlerin aşkın olanla bu ilişkisinden ötürü, tabiatın dışında yer alan metafizik alanla irtibat kurmak zorunda olduğunu ortaya koyar. İnsanın metafizikle irtibat hali, hayret ve hayranlığını artırarak onu bilgiye yönlendirir. Bu sayede insan iyi ve kötü, doğru ve yanlış bilmek için harekete geçer ve bu da ahlaki bir yönelimin ilk adımını oluşturur.⁸⁹

2.3. Kur'an ve Değer İlişkisi

Toplum için sayıca az olsa da ortak kabul edilen değerler de vardır. Bu değerlerin en önemli özelliği ise kişilerin bu ortak kabul edilen değerlere göre kendini ayarlamasıdır.⁹⁰ Normların değerlerle bir arada olduğu gerçeğini gör arı etmeksizin bu değerlerin bir yaptırımı olmasa bile kişilerin vicdani yönelimlerine etki ettikleri bilinmektedir. Değerlerin değişkenlik gösterdiği durumlarda bu değişkenliğin sebebi olarak kültürel, toplumsal ve zamana bağlı faktörlerin olduğunu söyleyebiliriz. Geleneksel kavramıyla açıklayabileceğimiz değer özelliği kültürel aktarımla toplumda kuşaktan kuşağa geçen maddi olmayan ve devirlerin ve çeşitli durumların sınavlarından geçerek sona kalabilmiş olmalarıdır.

Toplumda değerler ve normların ilişkileri düşünce ve eylem olarak açıklanır. Genel anlamda ifade ettikleri kavram toplumla ilgilidir ve düzenleyici etkileri oldukça büyüktür. Din, ahlak, gelenek, görenek, toplumsal kurallar birey

⁸⁸ Hasan Dam, "Din, Ahlak ve Değer", (Ed.) Mustafa Köylü, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Aralık, 2019, s. 21-23.

⁸⁹ Şaban Ali Düzgün, *Kimliksiz Hakikatler*, 1. Baskı, Otto Yayınları, Ankara, Ekim, 2016, s. 35-36.

⁹⁰ Joseph H. Fichter, *a. g. e.*, Çev. Nilgün Çelebi, s. 179.

davranışlarına etki eder ve onları kontrol altında tutarlar.⁹¹ Bireylerin varlık, olay durumlar vb. karşısında ortaya koydukları duyarlılığın genel bir ifadesi olan değerler bu anlamda oldukça önemlidir. Değerleri şekillendiren ayrı ayrı etkileri olan her bir kültürel disiplin ortak bir amacın parçası olarak karşımıza çıkar. Burada münferit olarak irdelense de totalde toplumsal uyum ve huzurun oluşması için birer basamak görevi görürler. Sürekli halde çalışan toplumsal bir vicdanın içsel sorgulama yeteneği de ortak kabul edilen davranışların yaptırımlarını belirler. Normların işlerliğini bu anlamda değerlerin canlı ve uygulanabilirliği belirler diyebiliriz. Nitekim kontrol mekanizması güçlü toplumların bu anlamda ortak bir sesi olabileceğini de gösteren bu durum bizi bu düşünceye kolaylıkla itecektir.

İnsanı değerli kılan üstün nitelikleri ve sahip olduğu donanımlarıdır. İnsanın sahip olduğu değerleri onun kişiliğini, bakış açısını, davranışlarını ve doğrudan hayatını belirleyen ana etkenlerdir. Doğuştan fitrat üzere yaratılmış olmasıyla insanın zamanla kazanacağı değerlerin de bu fitratına uygun nitelikte olması oldukça önemlidir.⁹² İnsanın “*şerefli bir varlık olarak*”⁹³ yaratılmış olması bu özelliklerin korunmasının ve aynı donanım ve istikrarda gitmesi yine benimsenen ve içselleştirilmiş olumlu değerlerin uygulanabilirliğiyle açıklanabilir. Davranışlara etki eden yanının sürekli nispette dile getirilen bir yapıyla değil, yol gösterici bir örnek olma özelliğiyle de ayrıca ilgilidir. Bundan dolayıdır ki kişilerin aile ve toplumda şekillenen değer skalası, gördüklerini uygulama eğiliminden kaynaklıdır. Bunu sürekli olumlu halde tutabilmek toplum için elzendir. Bu mekanizmayı sağlayan ana etkenler ise en başta din ve nihayetinde ahlakıdır.

Hem düşünen hem eyleyen bir varlık olan insan tahayyül ettiklerini aynı zamanda gerçekleştiren bir varlık olması hasebiyle bütünsel bir varlık statüsüne sahip olarak kabul edilir. Sadece bilişsel bir varlık olmayışı aynı zamanda düşündüklerini

⁹¹ Mahmut Tezcan, *a. g. e.*, s. 12.

⁹² Ertuğrul Yaman, *a. g. e.*, s. 17-18.

⁹³ İsrâ Suresi, 17/70; “*Andolsun biz Âdemoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık.*”

pratikleştiren yapısı onu üreten ve var kılan değersel bir varlık konumuna getirir.⁹⁴ Eylemlerini yaparken kullandığı bütün ölçülerin veya sınırların belirleyicileri insanı sahip olduğu bu konumunda tutmaya yarayan ana denge taşlarıdır. Ahlaki, kültürel, etik değerlerin kazanılması birey olarak sahip olunan aidiyet, kişilik ve karakter gibi duygu ve değerlerin sahibi olabilmesi için olmazsa olmazdır.

Değerin objektif ahlaki bir temelini bulunması şüphesiz her açıdan anlaşmazlıkları ortadan kaldırabilirdi. Böyle bir temel bizim için iyi ve kötü konusunda herkes tarafından kabul edilebilirliği olan bir yapının mevcudiyeti demek olacaktır. Ahlaki değerler diye nitelendirilen bu esasların insana yol gösterici nitelikte olması ve psikolojinin de temel olarak aldığı ortaya konulan rolün mahiyetiyle ilgilidir.⁹⁵ Değer sadece düşünce olarak sübjektif bir yapının korunması olarak elbette bir eylemi ifade etmeyeceği, etse dahi ortak bir sisteme bağlı olmayacağından dolayı aslında objektif bir ahlaki eylem ortaya koymanın önemine yoğunlaşır. Burada dikkat çekici olan kısım aslında değerlerin ahlaki bir tabanda kişilik ve karakter (onu başkalarından ayıran özellikler) özgünlüğünün ortak bir kodlamayla sağlanacak prensipler birlikteliğine ulaşması olacaktır.

Değerin evrensel nitelikte olması arzusu nihai amaç olarak ahlaki bir yükselişin ve sürekliliğin hedefini ifade eder. Toplumların bu sürekliliği gösterebilmesi için ferdi olarak ortaya konulan davranışların nihai amaca uygun olmasıyla mümkün olabilir. Nitekim ahlaki olarak bir toplumun yapı olarak ortaya konulması yahut var olan hastalıklı halin tedavi edilmesi için ilahi kitabımız Kur'an-ı Kerim'de de bu konuda eski toplumların durumları ve insanlığa insanca yaşana bilirliliğin reçetesi verilmiştir. Değerlerin birey ve toplum için önemini bir kez daha zikrederek insanlar için ortak kabul edilen ahlak temelini oluşması, dini bir bakışla da aktarıma ve düşünce yapısına etki etmiştir. Davranışların beslendiği bu ahlaki temellerin dini ve evvelde ilahi yapıda karşılık buluyor olması fitraten insan için büyük bir gelişimi ve korunmayı da ifade etmektedir.

⁹⁴ İbrahim Çetintaş, *a. g. e.*, s. 24.

⁹⁵ Erol Güngör, *a. g. e.*, s. 28.

Evrensel ve ahlaki nitelikteki değerlerin önemine binaen dini bir perspektifin yanında, pozitivist bakış açısının davranış olarak etkilerini belirlemek adına geliştirilen ahlaki değerler eğitiminin önemi ayrıca vurgulanabilir.⁹⁶ Bu anlamda ortaya konulabilecek toplumsal ahlaki eylemler içinde zikredilecek bütün değerlerin, dini açıdan bir erdem davranışının karşılığı olarak ifade edilebilirliğini de göstermemizi olanaklı kılacaktır.

2.4. Araştırmaya Konu Olan Değerler

Değerler eğitiminde insana kazandırılmak istenen doğru ve etik bütün davranışların temelinde ahlaki bir oluşumundan bahsedilir ve insanları bireysel ve toplumsal alanda uyumlu olana itmekte olduğu belirtilir. Çünkü bir düşünce ve davranış ahlakın temel esaslarına uygunluk gösteriyorsa “iyi ahlak”, göstermiyorsa “kötü ahlak” olarak adlandırılır. Burada en önemli husus bir davranışı iyi olarak nitelendirmede iyiyi ortaya koymasıyla ilgilidir.⁹⁷ İnsanlara olumlu hedefler göstermek suretiyle insanı bu yönde eylemlere sevk eden, kişilik ve karakter olarak da bir insanı var kılan ahlaki değerlerdir. Ahlaki değerlerin ruhla kavranması ve özümsemesi (içselleştirilmesi), davranışlara dönüşmesi için en önemli etkidir.

Ahlaki bir eğitimden söz etmek aynı zamanda bir değer eğitimi sürecini de ifade etmektedir. Çalışmamızda ahlaki değerler olarak belirlediğimiz değerleri evrensel nitelikte eğitimde kazandırılmak istenen değerler listesiyle ortak oluşturmayı ve on beş başlıkta değer sınırlandırmasıyla bu başlıkların ortak bir incelemesini yapmayı uygun gördük. Daha açıklayıcı olmak adına MEB’in değerler eğitimine konu olan değer listesine de çalışmamızda tablo halinde yer verdik.

Öncelikle bizim tez için inceleme yapacağımız değerler listesi aşağıdaki gibidir;

⁹⁶ Recep Kaymakcan-Hasan Meydan, *a. g. e.*, s. 33.

⁹⁷ Mehmet Zeki Aydın-Şebnem Güler, *a. g. e.*, s. 21.

Tablo 5: Araştırmaya Konu Olan Değerler Listesi

1- Adalet
2- Doğruluk
3- İlim- Hikmet
4- Çalışkanlık
5- Sorumluluk
6- İffet
7- Yardımlaşma ve Paylaşma
8- Sevgi ve Saygı
9- Şefkat ve Merhamet
10- Alçakgönüllülük- Tevazu
11- Sabır
12- Şükür- Kanaat
13- Cesaret
14- Samimiyet- İhlas
15- Hoşgörü

Ahlaki değerler olarak tezimizde incelemeye tabi olan bu değerler aynı zamanda MEB'in Değerler Eğitimi Yönergesinde de konu edilen bazı değerleri içermektedir. Bu liste aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 6: MEB Değerler Eğitimi Yönergesi- Değerler Tablosu, Birinci Bölüm

Sevgi	Aile birliğine önem verme
Sorumluluk	Bağımsız ve Özgür düşünebilme
Saygı	İyimserlik
Hoşgörü, Duyarlılık	Estetik duyguların geliştirilmesi
Özgüven	Misafirperverlik
Empati	Vatanseverlik
Adil olma	İyilik yapmak
Cesaret, liderlik	Çalışkanlık
Nazik olmak	Paylaşımçı olmak
Dostluk	Şefkat- Merhamet
Yardımlaşma, dayanışma	Selamlaşma
Temizlik	Alçakgönüllülük
Doğruluk, Dürüstlük	Kültürel mirasa sahip çıkma
	Fedakârlık

Yürürlük Hükümleri

Yürürlük

Madde 6 -Bu yönerge Valilik onay tarihinden itibaren yürürlüğe girer.

Yürütme

Madde 7- Bu Yönerge hükümlerini İl Millî Eğitim Müdürü yürütür.⁹⁸

Bu Araştırmaya Konu Olan Değerler

ADALET

Adalet kavramı, farklı alanlarda önemli bir kavramdır. Güncel Türkçe Sözlükte adalet; “Yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması, türe; hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme; herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme, doğruluk.” olarak ifade edilmektedir.⁹⁹

Adalet; “Herkesin hak ettiğini alması.”¹⁰⁰ Sosyal bilimler sözlüğünde Adalet kavramı ise; “1. Şeylerin (eşyanın) yerli yerine konması. Her şeyin olması gerektiği yerde bulunması. 2. Haklı ile haksızın ayırt edilmesi; haklıya hakkının verilmesi, kişilerin hak ettikleri şeye sahip olabilmeleri” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁰¹

Adalet İslami ve evrensel değerlerin başında yer alır. Adaletin hayatın her alanında sağlaması insan ve toplum açısından son derece önemlidir. Adaletin olmadığı her konuda zulüm, haksızlık ve huzursuzluk ortaya çıkar. Bu durum hem kişinin kendi yaşamında hem de toplumsal rollerde oldukça önemlidir. Nitekim felsefe ve ahlak filozofları adaletle ilgili birçok konunun altını çizmiştir. Hatta adalet ahlaki erdemlerin ilk sırasındadır.

Aristoteles adalet kavramıyla ilgili bazı noktalara değinir. Bunu en genel ifadeyle; “adalet erdemin bir parçası değil, erdemin bütünüdür; karşıtı olan adaletsizlik ise kötülüğün bir parçası değil, kötülüğün bütünüdür”¹⁰² diye açıklamıştır.

İbni Miskeveyh adalet ile ilgili şunları dile getirir; “Adalet, aşırı uçların ortasında bir yer alıp eksik ve fazlayı orta yola getirmeyi sağlayan bir yatkınlık

⁹⁸ MEB Değerler Eğitimi Yönergesi Değerler Tablosu, http://mebk12.meb.gov.tr/meb_ys_dosyalar/10/05/743046/dosyalar/2013_02/24015229_deerlereitimi_ynergesi.pdf

⁹⁹ TDK Sözlükleri, *Adalet*, <https://sozluk.gov.tr/>, (13.02.2021).

¹⁰⁰ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, “Adalet” maddesi, 8. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2021, s. 13.

¹⁰¹ Ömer Demir-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, “Adalet” maddesi, s. 9.

¹⁰² Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 7. Baskı, Bilge Su Yayınları, 2017, Ankara, s. 93.

olduğuna göre, faziletlerin en mükemmeli ve birliğe en çok benzeyenidir. Yani en yüksek Şeref, en üstün derece birliğe mahsustur. Birliğe götürücü bir anlamı bulunmayan her okluk, dayanak ve süreklilikten yoksundur.”¹⁰³ Burada da ifade edildiği gibi bütün Őeylerde dengeyi koruyan bir münasebetin olması gerektiği ve bunun adaletle sağlanacağıdır.

DOĞRULUK

Doğruluk kavramı Genel Türkçe Sözlükte Şöyle ifade edilir: “Doğru ve dürüst olma durumu, doğru olana yakıŐır davranış, dürüstlük, adalet: Düşüncenin gerçekle uyusması, yargı ve önermelerin gerçeğe uygun olması.”¹⁰⁴

Doğruluk bir insanın en önemli Şahsiyet zelliklerinin başında gelir. Güvenilir ve dürüst bireyler toplum için olmazsa olmazdır. Evrensel olarak değerlendirdiğimizde doğruluk kavramı son derece önemli ahlaki erdemlerin başında gelir.

İslam literatüründe doğruluk kavramı sıdk ve istikamet gibi kavramlarla da ifade edilir. Aynı zamanda doğruluk, “vakıya uygun hüküm verme, dürüst ve güvenilir olma” anlamlarına da gelir.¹⁰⁵

Psikolojik olarak insan yapısı gerçeği arama ve aynı zamanda doğru ve herkes tarafından kabul edilebilir davranışlar sergileme ihtiyaı içindedir. Bu durum kişilerin benlik algısı açısından da son derece önemli bir durumdur. Doğru olanı bilmek ve bunu bilince çıkarmak ve nihayetinde bu duruma uygun işler yapmak hem bireysel hem de toplum aıcından bir çatıŐmayı da önleyecektir.

¹⁰³ İbn-i Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlak/ Ahlak Eğitimi*, 2. Baskı, Büyüyen Ay Yayınları, Şubat, 2013, İstanbul, s. 129-130.

¹⁰⁴ TDK Sözlükleri, *Doğruluk*, <https://sozluk.gov.tr/>, (14.02.2021).

¹⁰⁵ Mustafa ağrıcı, “Sıdk”, *DİA*, Cilt: 37, s. 91.

İlim-Hikmet

İlim kelimesi Genel Türkçe Sözlükte, “Bilim ve mecaz olarak: ayrıntı, özellik, nitelik”¹⁰⁶ olarak adlandırılır. Aynı zamanda ilim kelimesi, bilme, biliş, bir konu hakkında okumakla kazanılan bilgi ve vukuf anlamlarına da gelmektedir.¹⁰⁷

İslam literatüründe ilim kelimesi ise, ilahi ve beşerî bilgi yanında bilim için de kullanılmaktadır.¹⁰⁸

İlim insan şahsiyeti için oldukça önemli bir unsurdur. İlimin eksik olması ya da gerektiği şekilde olmaması insan şahsiyetinde oldukça farklı durumlar ortaya koyar. Bu bakımdan toplumda görülen şahsiyet sorunlarında, ilmin ve düşüncenin eksikliğinin çok önemli bir payının olduğunu göstermektedir.¹⁰⁹

Dini ve dünyevi ilimlerin hepsi, bireyin maddi ve manevi gelişimine hizmet eder ve bu gelişme hali mutlak manada her ikisinin birlikteliğiyle sağlanmıştır. İlimin ahlaki erdemleri kuvvetlendirme yönünde hareketi ise insan şahsiyeti açısından son derece önemlidir.

Hikmet kavramı ise Genel Türkçe Sözlükte, “Bilgelik: Öğüt verici söz” olarak ifade edilir.¹¹⁰ İlim ve akılla gerçeğin bulunmasını ifade eden hikmet kavramı ayrıca, kişinin her işinde adil olması, eşyanın gerçeğini kavraması ve gereğine göre amel işlemesidir.¹¹¹ Hikmet sahibi kişide zekâ, hafıza, güzel düşünce, kolay öğrenme ve anlayış özellikleri gibi özellikler bulunur.¹¹²

¹⁰⁶ TDK Sözlükleri, *İlim*, <https://sozluk.gov.tr/>, (20.02.2021).

¹⁰⁷ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki (Temel Türkçe Sözlük)*, 1. Basım, Karakuşak Basım ve Yayın, İstanbul 1985, s. 556.

¹⁰⁸ İlhan Kutluer, “İlim”, *DİA*, Cilt: 22, s. 109.

¹⁰⁹ Hüseyin Atay, “Memleketimizdeki İlim ve Din Anlayışı Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XVII, Yıl: 1969, s. 86.

¹¹⁰ TDK Sözlükleri, *Hikmet*, <https://sozluk.gov.tr/>, (21.02.2021).

¹¹¹ Recai Doğan, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, 1. Baskı, Özyurt Matbaacılık, Ankara, 2019, s. 96.

¹¹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, Sad. Mehmet Talu, 1. Baskı, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 567.

Sosyal bilimler sözlüğünde hikmet; “Bilgelik, varoluşa ilişkin temel sorulara tutarlı ve kapsayıcı cevaplar vererek, karşılaşılan sorun ve durumlara muhakeme yoluyla ikna edici ve tutarlı açıklamalar getirebilme gücü”¹¹³ olarak ifade edilir.

Hikmet kavramı derin ve yararlı bilgi anlamına gelir ve bu anlamda hikmet sahipleri kimseler öncelikle peygamberler ve ilmiyle amel edenler olarak adlandırılır. Hikmet ehlinin bazı özelliklerinden bahsetmemiz gerekirse sıralamak istediğimiz bazı başlıklar vardır. Bunlar: doğruluk, adalet, ihlas, sevgi, saygı, ağırbaşlılık, cömertlik gibi özelliklerdir. İlim ve amel boyutunda ele alındığında hikmet: “ilim-amel bütünlüğü, gerçeği ifade eden her türlü söz, gereksiz lafızlardan arındırılmış akla uygun özlü söz” olarak adlandırılır.¹¹⁴

İslam ahlak felsefesinde dört temel erdemlerden biri olan hikmet erdemi Kindi tarafından şöyle dile getirilir; “teoriyle pratiği bir arada yaşama erdemidir.”¹¹⁵ Bu açıdan bakıldığında ahlak felsefesinin de vazgeçilmez bir disiplini olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

Çalışkanlık

Çalışma her şeyden önce insanın tabiatla olan ilişkisini ifade eder ve ihtiyaçlarını karşıladığı andaki psikolojik durumu, ideolojisi, aile, grup ve sosyal çevreyle de ilişkileri olan bir kavram olarak karşımıza çıkar.¹¹⁶

Çalışma bir tür faaliyet¹¹⁷ olarak ele alındığında varlığın en belirgin ve temel özelliğini ifade eder. Bu faaliyet bireysel olabileceği gibi toplumsal olarak da sonuçlar ortaya çıkarabilir.

Çalışmanın evrensel, sosyal, psikolojik olarak farklı açılardan değerlendirilir. Evrensel açıdan çalışmanın amacı kâinatın genel düzeni içindeki

¹¹³ Ömer Demir-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, “Hikmet” maddesi, s. 134.

¹¹⁴ İlhan Kutluer, “Hikmet”, *DİA*, Cilt: 17, s. 503.

¹¹⁵ Hayrani Altıntaş, Mehmet Bayraktar vd., *İslam Ahlak Felsefesi*, (Ed.) Müfit Selim Saruhan, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2012, s. 80.

¹¹⁶ Ahmet Sait Özkul, *Yaşam ve Çalışma Değerlerini Etkileyen Faktörler*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2007, s. 42.

¹¹⁷ TDK Sözlükleri, *Çalışkanlık*, <https://sozluk.gov.tr/>, (23.02.2021).

misyonunu öne çıkarır. Sosyal açıdan ise fitrat olarak sosyal bir varlık olan insanın toplum içinde yaşamı imkânı bulmasıyla, üretimden paylaşmaya her alanda aktif bir alanı kapsar. Psikolojik açıdan ise insanı aşağıya çeken bütün dışlanma, aşağılanma ve ümitsizliğe düşme durumlarından çalışarak kurtulmayı anlatır.

Sorumluluk

Sorumluluk kavramı Genel Türkçe Sözlükte; “Kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, sorum, mesuliyet”¹¹⁸ olarak ifade edilir.

Sorumluluk, bir insanın toplumsal konumunun veya icra ettiği mesleğin gerektirdiği yükümlülükleri üstlenmesi, eylemlerinin sonuçlarının yükünü omuzlarına alması ve hesabını verebilmesi durumudur.¹¹⁹

İnsan dünyada pek çok görev ve sorumluluk üstlenir ve bunların getirdiği sorumlulukların verdiği sonuçları kabul etmiş olur.

İnsan bütün yaratılmışların içinde sorumluluk duygusu taşıyan tek varlıktır ve bu yönüyle akıl ve iradesiyle sorumlu tutulacağı fiilleri tercih eder. İnsanın akıl ve iradesiyle tercih ettiği üç türlü sorumluluk çeşidi vardır;

- 1- Vicdani (Ahlaki) Sorumluluk
- 2- İçtimai Sorumluluk
- 3- Dini Sorumluluk¹²⁰

İffet-Hayâ

İffet Genel Türkçe Sözlükte, “Cinsel konularda ahlak kurallarına bağlılık ve namus”¹²¹ kavramlarıyla ifade edilir. İslam Ahlak felsefesinde iffet, nefiste şehvetin galip gelmesini engelleyen halin meydana gelmesi şekliyle açıklanır.¹²²

¹¹⁸ TDK Sözlükleri, *Sorumluluk*, <https://sozluk.gov.tr/>, (25.02.2021).

¹¹⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü- “Sorumluluk”*, 8. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2021, s. 396.

¹²⁰ Kemal Yıldız, “Sorumluluk”, *DİA*, Cilt: 37, s. 380.

İffet kavramını aynı zamanda, “yeme içme ve cinsî arzu konusunda ölçülü olmak, aşırı istekleri bastırıp dinin ve aklın buyruğu altına sokmak suretiyle kazanılan erdem”¹²³ olarak özet bir tanımda ifade etmemiz doğru olacaktır. Buradan da anlaşılacağı üzere iffet kavramı kişinin arzu (şehvet) gücünün ılımlı işleyişini ifade eder ve dört büyük erdemden biri olarak sıralanır.

İffet insanı, tehlikeli tutkularдан, hayvani eğilimlerden uzak durmasını sağlayan bir dinamiktir. Çeşitli şekillerde ifade ettiğimiz iffet kavramı bu yönüyle kişiyi bu tehlikeli tutkularдан kurtaran, insanı özgürleştiren ve manevi gelişimine bu noktadan başlanması gerektiğini söyler.¹²⁴

Hayâ kavramı ise Genel Türkçe Sözlükte, “Utanma duygusu, utanç, utanma, sıkılma” şeklinde ifade edilir. Ahlak terimi olarak bakıldığında hayâ, “nefsin çirkin davranışlardan rahatsız olup onları terk etmesi”, “kötü bir işin yapılmasından veya iyi bir işin terkedilmesinden dolayı insanın yüzünü kızartan sıkıntı” ve aynı zamanda Arapça’da, “kınama, yergi; onur kırıcı tutum ve davranış” şeklinde ifade edilen ar kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılır.¹²⁵

Bu erdem vesilesiyle insanlar hoşla gitmeyen tutum ve davranışlardan kaçınmak suretiyle şerefli olanı tercih ederler. İnsanların hayvanlardan en temel noktada ayrıldığı bu durum ihlal edildiğinde kişi, kendisine ve başkalarına olan saygısını da yitirme durumuna geçer.¹²⁶

İnsan utanmadığı takdirde her türlü eylemi işleyebilir. Bunu Peygamberimiz (s.a.v) “Utanmadığın zaman dilediğini yap” şeklinde dile getirmiştir. Buna göre

¹²¹ TDK Sözlükleri, *İffet*, <https://sozluk.tdk.gov.tr/> (27.02.2021).

¹²² Bayramali Nazıroğlu, Ayşegül Gün vd., “Temel Ahlaki Değerler”, (Ed.) Mustafa Köylü, *a. g. e.*, s. 166.

¹²³ Mustafa Çağrı, “İffet”, *DİA*, Cilt: 21, s. 506.

¹²⁴ Mustafa Çağrı, “İslam Ahlakı”, Hayrettin Karaman, Ali Bardakoğlu vd., *İlmihal II- İslam ve Toplum*, 8. Baskı, TDV Yayınları, Ankara, 2005, s. 515.

¹²⁵ Mustafa Çağrı, “Haya”, *DİA*, Cilt: 16, s. 554.

¹²⁶ Nurettin Topçu, *Ahlak*, İstanbul, 7. Baskı, Dergâh Yayınları, 2016, s. 44-45.

insandaki hayâ duygusu, eksildiğinde her türlü habis davranışlar hâsıl olur ve kimseden bu konuda çekinmesi de söz konusu olmaz.¹²⁷

Yardımlaşma

Yardımlaşma kavramı, birinin ihtiyacı başkaları tarafından temin edilen kimseler veya gruplar arasındaki karşılıklı yardımı ifade eder.¹²⁸

Yardımlaşma birçok kavramla yakın anlam ilişkisi içindedir. Bunlar, cömertlik, fedakârlık, merhamet, sosyal sorumluluk, gönüllülük, paylaşma ve iş birliğidir. Aynı zamanda sosyal tabanda diğerkâmlık ve hayırseverlik durumlarıyla da anlam ve eylem yönelimi içindedir. Yardımlaşma, “Birine yardımcı olup yükünü sırtlama, yükünü paylaşma” olarak da açıklanmıştır.¹²⁹

Sevgi-Saygı

Sevgi, Genel Türkçe Sözlükte “İnsanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu”¹³⁰ olarak açıklanır.

Sevgide özgüven, güvende olma ve kendini değerli hissetme durumları vardır. Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisinde de yer alan sevgi alanı ilk olarak aile de ve yakın çevrede ortaya çıkan güven duyma halini de ifade eder.

Ahlaki bir değer ve erdem olan sevgi, doğuştan ve doğal şekilde olmasına rağmen herkeste farklı şekildedir. İnsanlarda farklılık gösteren bu hal, bazen geliştirilmeye ihtiyaç doğurur. İşte bu sebeple sevgi duygusunu eğitilerek geliştirip güçlendirmeye sevk eder. Böyle bir durumda da en çok, ilgi, saygı, samimiyet, sorumluluk ve sabır gerekir.¹³¹

¹²⁷ Buhari, “*El- Edeb-ül Müfred / Hadislerle Müslümanın Edep ve Ahlakı*”, Ter. Hanifi Akın, 1. Baskı, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 1062.

¹²⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, 1. Baskı, İstanbul, MEB Yayınları, 1969, s. 324.

¹²⁹ Mustafa Çağrı, “Yardımlaşma”, *DİA*, Cilt: 43, s. 332.

¹³⁰ TDK Sözlükleri, *Sevgi*, <https://sozluk.tdk.gov.tr/>, (28.02.2021).

¹³¹ Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, 5. Baskı, DEM Yayınları, İstanbul, 2014, s. 96.

Tüm ilahi dinlerde insanların birbirine önem vermesini ve birbirini sevmesi istenir. Bunun neticesinde yardımlaşma, dayanışma, fedakârlık, paylaşmak, insanların sıkıntı ve kederlerini giderip, onları sevindirmeye itmiştir.¹³²

Saygı ise Genel Türkçe Sözlükte, “Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet, ihtiram: Başkalarını rahatsız etmekten çekinme duygusu”¹³³ olarak ifade edilir.

Toplumsal açıdan bireylerin birbirine saygı duyması barış ve huzur ortamını sağlamanın en önemli basamağı olarak görülmüştür. İnsan ilişkilerinde ölçülü ve diğerlerinin haklarına saygılı olma hali de bunu ifade eder.

Saygılı olma hali karşımızdakilere değer vermek ve incitmekten sakınma davranışlarını da geliştirir.

Şefkat-Merhamet

Şefkat ve merhamet değeri diğer değerler gibi insanlık için çok önemlidir. Merhamet kelimesinin Arapçadaki karşılığı “rahmet” kavramıyla açıklanır. Rahmet, birinin suçunu bağışlama, yarlıgama, merhamet etme durumu¹³⁴ olarak sözlük anlamını içerir. Merhamet ise, “Bir kimsenin veya bir başka canlının karşılaştığı kötü durumdan dolayı duyulan üzüntü, acıma”¹³⁵ şeklinde tanımlanır.

Merhamet genel bir ifadeyle, Allah’ın bütün yaratılmışlara yönelik lütuf ve ihsanlarını ifade etmekte, bunun yanında insanlarda bulunan, onları hemcinslerinin ve diğer canlıların sıkıntıları karşısında duyarlı olmaya ve yardım etmeye sevk eden acıma duygusunu belirtmektedir.¹³⁶

¹³² Ali Osman Ateş, “İlahi Dinlerin Ortak Özellikleri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Temmuz- Aralık, 2002, s. 16.

¹³³ TDK Sözlükleri, *Saygı*, <https://sozluk.tdk.gov.tr/>, (03.03.2021).

¹³⁴ TDK Sözlükleri, *Rahmet*, <https://sozluk.tdk.gov.tr/>, (03.03.2021).

¹³⁵ TDK Sözlükleri, *Merhamet*, <https://sozluk.tdk.gov.tr/>, (03.03.2021).

¹³⁶ Mustafa Çağrı, “Merhamet”, *DİA*, Cilt: 29, s. 184.

Değer olarak ifade edildiğinde merhamet, karşımızdakinin acı çekmesini istememe ve acı duymasına tahammül edememe, maddi ve manevi bütün ıstıraplarının dinmesini dileme ve bu yöndeki istek ve duyguların tamamını içerir.¹³⁷

Merhamet ve şefkat değerinden yoksun insanlar aklını yanlış yönde kullanarak olumsuz tutum ve davranış içerisinde olurlar.

Alçak Gönüllük-Tevazu

Tevazu Genel Türkçe Sözlükte “Alçak gönüllülük”¹³⁸ olarak ifade edilir.

Tevazu aynı zamanda, kibrin karşıtı olup kişinin başkalarını aşağılayıcı duygu ve davranışlardan kendini arındırmasını ifade eder.¹³⁹ Kibrin karşıtı olarak ifade edildiğinde alçakgönüllülük, kişinin ilk önce kendini bilmesi ve böylece Rabbini bilmesini anlatır.

Bir ahlak davranışı olarak alçakgönüllülük, kendinden aşağı olanları küçük görme muamelesinde bulunmamak, onları hakir görmemek ve akranları arasından büyük süsü vermemek¹⁴⁰ halini de karşılar.

Alçakgönüllü olma hali insanlara kendini ve nihai durumda davranışlarını sorgulamayı öğretir. Kişinin eksiklerinin farkına varıp bunları giderme yoluna girmesini sağlar. Aynı hal içinde etkileşimde olduğu kişilerin eksik durumlarına odaklanmasını da engeller.

¹³⁷ Hayati Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 1. Baskı, DEM Yayınları, İstanbul, 2013, s. 189.

¹³⁸ TDK Sözlükleri, *Tevazu*, <https://sozluk.tdk.gov.tr/>, (05.03.2021).

¹³⁹ Mustafa Çağrı, “Tevazu”, *DİA*, Cilt: 40, s. 583.

¹⁴⁰ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Sad. Ali Arslan Aydın, 2. Baskı, Nur Yayınları, Ankara, 1991, s. 168.

Sabır

Sabır Genel Türkçe Sözlükte, “Acı, yoksulluk, haksızlık vb. üzücü durumlar karşısında ses çıkarmadan onların geçmesini bekleme erdemi, dayanç: Olacak veya gelecek bir şeyi telaş göstermeden bekleme”¹⁴¹ olarak ifade edilir.

Sabır aynı zamanda, “nefsi telâştan, dili şikâyetten, organları çirkin davranışlardan koruma, nimet haliyle mihnet hali arasında fark gözetmeyip her iki durumda sükûnetini muhafaza etme, Allah’tan başkasına şikâyette bulunmama”¹⁴² olarak açıklanır.

Sabır davranışı göstermede bazı kavramlar ortaya çıkar, bunlar, hoşgörülü ve affedici olmaktır. Sabır davranışı göstermede bu iki durumun önemi şöyledir. Hoşgörü sayesinde olumsuz tutum ve davranışlara yönelik öfke gücünü kullanmamak ve hata payını göze alabilmeyi sağlamaktır. Affedici olmak da aynı şekilde fevri ve öç alma hislerinin kontrol edilmesine fayda sağlamaktadır.¹⁴³

Şükür

Şükür kelimesi Genel Türkçe Sözlükte, “Tanrı’ya duyulan minneti dile getirme olarak ve Mutlu bir olay veya durumdan, yapılan bir iyilikten duyulan hoşnutluğu bildirme”¹⁴⁴ şeklinde açıklanır.

Şükür, “Allah’tan veya insanlardan gelen nimet ve iyilikten dolayı minnettarlığını ifade etme, nimete söz ve fiille mukabelede bulunma, Allah’a itaat edip günah işlemekten uzak durmak suretiyle nimetin gereğini yapma”¹⁴⁵ şeklinde de ifade edilir.

Şükür halinin karşıtı nankörlüktür. İnsan için hem Rabbine hem de diğer insanlara karşı böyle bir tutum içinde olmak son derece olumsuz bir hali ifade eder.

¹⁴¹ TDK Sözlükleri, *Sabır*, <https://sozluk.tdk.gov.tr/>, (09.03.2021).

¹⁴² Mustafa Çağrı, “Sabır”, *DİA*, Cilt: 35, s. 337.

¹⁴³ Bayramali Nazıroğlu, Ayşegül Gün vd., (Ed.) Mustafa Köylü, *a. g. e.*, s. 198.

¹⁴⁴ TDK Sözlükleri, *Şükür*, <https://sozluk.tdk.gov.tr/>, (10.03.2021).

¹⁴⁵ Mustafa Çağrı, “Şükür”, *DİA*, Cilt: 39, s. 259.

Cesaret

Cesaret Genel Türkçe Sözlükte, “Güç veya tehlikeli bir işe girişirken kişinin kendinde bulunduğu güven: Yüreklilik, yiğitlik, yürek ve göz pekliği”¹⁴⁶ ifade eder.

Ahlak literatüründe cesaret, “öfke (gazap) duygusunun akla itaat etmek suretiyle kazandığı itidalli hali için kullanılır ve bazen saldırganlıkla korkaklığın orta noktası, bazen de korkaklığın karşıtı olarak gösterilen”¹⁴⁷ şecaat başlığı altında ele alınır.

Cesaret, korkuyu, tehlikeyi, acıyı metanetle ve tevekkülle karşılayabilme ve gücü ve yeteneği olarak ifade edilir. Aynı zamanda cesareti iki tür olarak açıklamak istediğimizde birincisi, maddi acılar, tehlike ve zorluklar karşısında sergilenen fiziki cesaret, ikincisi ise ölüm, utanç gibi her türlü muhalefet halinde gösterilen metanet olarak açıklanan ahlaki cesarettir.¹⁴⁸

Cesareten ayrıca, gözü peklikte bahsedilmekte ve tehlikeli durumlarda insana zarar verme potansiyeli olan hâllerde harekete geçme¹⁴⁹ olarak bahsedilmiştir.

Samimiyet-İhlas

Samimiyet Genel Türkçe Sözlükte en genel tanımıyla “içtenlik”¹⁵⁰ olarak ifade edilir. Terim olarak ihlas kelimesiyle yakınlık arz eder. İhlas kelimesi, “ibadet ve iyilikleri riyadan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapmak” demektir. Aynı zamanda İslam literatüründe ise, “şirk ve riyadan, bâtil inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve genel manada gösteriş arzusundan kalbi

¹⁴⁶ TDK Sözlükleri, *Cesaret*, <https://sozluk.tdk.gov.tr/>, (12.03.2021).

¹⁴⁷ Mustafa Çağrırcı, “Şecaat”, *DİA*, Cilt: 38, s. 402.

¹⁴⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü- “Cesaret”*, 8. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2021, s. 92.

¹⁴⁹ Bengü Ergüner-Tekinalp, “Adleryan kuramın pozitif psikoloji bağlamında değerlendirilmesi”, *The Journal of Happiness & Well-Being*, 2016, 4(1), 34-49, s. 38.

¹⁵⁰ TDK Sözlükleri, *Samimiyet*, <https://sozluk.gov.tr/>, (15.03.2021).

temizlemeyi, her türlü hayırlı faaliyete iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda yalnızca Allah'ın rızasını gözetmeyi ifade eder.”¹⁵¹

İnsanlar için hem ibadet hayatında hem de sosyal hayatta insan ilişkilerini ifade etmekte büyük önem taşır.

İhlas kelimesi kelime anlamı olarak, bir şeyi halis kılmak, halis olmak, özünü almak ve seçmek demektir.¹⁵²

Hoşgörü

Genel Türkçe Sözlükte hoşgörü, “Her şeyi anlayışla karşılayarak olabildiği kadar hoş görme durumu, müsamaha, tolerans” olarak açıklanır.

Sosyal bilimler sözlüğünde hoşgörü ise, düşünce, davranış ve eylemlerinde farklı, değişik veya zıt olanlara karşı olgun ve anlayışlı davranma ve yanlış ve farklı olduğu düşünülen konuların dile getirilmesine fırsat verilmesi durumu: kişinin kendine tanıdığı hakları başkalarına da tanıması halini ifade eder.¹⁵³

Bir ahlak terimi olarak ifade edildiğinde müsamaha olarak karşımıza çıkan bu kavram insanlara yükümlülükler konusunda kolaylık göstermeyi, toplumsal yapıyı sarsıcı mahiyette olmayan hata ve kusurları hoş görmeyi, çeşitli düşünce, inanç ve davranışları özgürce dile getirmek¹⁵⁴ şeklinde tanımlanır.

İlk olarak bireysel bir tavır olarak ortaya konulsa da toplumsal boyutları ve yansımaları oldukça kuvvetli olan hoşgörü kavramı ve davranışı temelde insan ilişkilerini düzenleyen tarafıyla son derece önemli bir durumdur. Hoşgörünün

¹⁵¹ Süleyman Ateş, “İhlas”, *DİA*, Cilt: 21, s. 536.

¹⁵² İsmail Karagöz, “Kur'an'da İhlas Kavramı ve Muhlis İnsanın Vasıfları”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 33, Sayı: 4, Ekim- Kasım-Aralık, 1997, s. 70.

¹⁵³ Ömer Demir, Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* – “Hoşgörü” başlığı, s. 136.

¹⁵⁴ Mustafa Çağrı, “Müsamaha”, *DİA*, Cilt: 32, s. 71.

sorumluluk bilincini kuvvetlendiren yanı vardır ve aynı zamanda saygı ve barış ortamının sağlanması açısından da önemli bir basamaktır.¹⁵⁵

Hoşgörü her dönem medeniyetlerin barış ve huzurunu korumada en önemli adım olmuştur. Temelde insan haklarına karşı sergilenen saygı halini içeren bu kavram şefkat ve anlayış açısından davranış geliştirmede önemli bir konumdadır.

Hoşgörünün sağladığı toplum içeriği birlikte var olmayı başarabilmek, kusur görmemek, affedici olmak, farklılıkları anlayışla karşılamak, davranışlarda ılımlı bir tutum sergilemeyi kapsar.

---

¹⁵⁵ Bayramali Nazıroğlu, Ayşegül Gün vd., (Ed.) Mustafa Köylü, *a. g. e.*, s. 173.

III. BÖLÜM

3. ELMALILI M. HAMDİ YAZIR VE TEFSİRİNDE DEĞERLER

3.1. Elmalı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı

1878 yılında Antalya'nın Elmalı ilçesinde dünyaya gelen Hamdi Yazır, aslen Burdur'un Gölhisar ilçesinin Yazır köyüne bağlıdır. Hamdi Yazır'ın Elmalı'da doğmuş olması babası Hoca Numan Efendinin Aydın'da medrese eğitimini tamamladıktan sonra Elmalı'ya yerleşmesiyle olmuştur. Babası burada Şer'iyye mahkemesinde başkâtiplik görevi yapmaktaydı. Annesi ise yine Elmalı eşrafından Hoca Sorarlı Mehmet Efendi'nin kızı Fatma Hanım'dır.

İlk ve orta öğrenimini gördüğü Elmalı'da hafızlık eğitimini de tamamladı. Küçük Ayasofya Medresesi'nde eğitimine devam etmek için dayısı Mustafa Efendi ile İstanbul'a gitti. 1885'te eğitim gördüğü Küçük Ayasofya Medresesine devam ederken Beyazıt Camii'nde Kayserili Mahmut Efendi'nin derslerine de katılarak kendisinden icazet aldı. Küçük Hamdi olarak anılması icazet aldığı hocasının Büyük Hamdi olarak bilinmesiyle başladı ve artık yazılarında imzasını Küçük Hamdi olarak kullanmaya başladı. Soyadı kanununda babasının soyca bağlı olduğu yer olan 'Yazır'ı alsa da meşhur olup bilinmesi doğduğu yere nispeten Elmalılı olarak bilindi.

Şahsi kişiliği pek çok alanda eğitimler almasına sebep oldu. Sanata ve diğer ilimlere düşkünlüğü eğitiminde ve ilmi kişiliğinde belirleyici rol oynadı. Eğitimi devam ederken Bakkal Ârif Efendi ile Sami Efendi'nin hat derslerine katılarak icazet aldı. Aynı zamanda tahsiliyle birlikte devam ettiği Mekteb-i Nüvvâb'ı birincilikle

bitirdi. Eğitim hayatı boyunca Edebiyat, Felsefe ve Musiki derslerine kendi gayretiyle devam ederek çeşitli alanlarda ilmi derinliğini artırdı.¹⁵⁶

Elmalı'lı Hamdi Yazır, Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerine tanıklık etmiş biri olması yanında Sultan 2. Abdulhamit döneminde de hem müfessir hem de siyaset ve fikir adamı olarak yaşanan olaylarda etkin rol almıştır. Onun ilmi hayatını bu açıdan baktığımızda yaşadığı dönemlerden bağımsız düşünmemiz neredeyse imkânsızdır.¹⁵⁷

Elmalılı M. Hamdi Yazır, yaşadığı çevrede üstün yetenekleri, kuvvetli zekâsı ve üstün muhakeme gücüyle de bilinirdi. Olaylara yaklaşımı o dönemde yaşamış akranlarına nazaran oldukça farklıydı ve bu durum çok okuyan, öğrenmeye sürekli rağbet eden yapısıyla doğrudan ilgiliydi. Şahsiyeti ile ilgili konuların netleşmesi zekâsı ve ilmi, siyasi, fikri kişiliğiyle doğrudan bağlantılı olduğu görülür. Pozitif bilimlerin, sanatsal uğraşların ve ilmi çalışmaların derinliğiyle diğer dönem arkadaşlarından farklı bir konumda ve yetkinlikte olması, sayısız eşsiz eserler bırakmasına neden olmuştur.

Elmalılı'nın edebi yönü oldukça kuvvetliydi ve sanata olan düşkünlüğünü görebileceğimiz yazıları ve şiirleri de vardı. Türkçe, Arapça, Farsça şiirlerinde kullandığı dil belagat yönünden oldukça kuvvetli ve bir o kadar da sadeydi. Mütemadiyen ilmi ve dini alanlarda bıraktığı eserlerinde ise geniş mütefekkir kişiliğini ve derin üslubunu daha iyi sentezlememiz mümkün olmuştur. Eserlerinde göze çarpan bir diğer özellik ise yaşadığı döneme duyarlılığı ve aynı zamanda gelecek nesillere duyduğu kaygının tezahürü olan modern çağın sorunları dikkate alınarak yazılan eserlerde sıklıkla bunlara yol gösterici nitelikte bilgilere yer vermiş olmasıdır.

¹⁵⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır", *DİA*, Cilt: 11, s. 57.

¹⁵⁷ Dilek Uçar, "Elmalı'lı da Maneviyat", *Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science*, Yıl: 5, Sayı: 24, Haziran 2018, s. 409-427.

Elmalılı şiiirleri, manzumeleri, ilmi ve dini yazılarının yanında ayrıca hüsn-ü hat sanatında da oldukça güçlü eserler vermiştir. Musikişinas kişiliği ve aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'i güzel okuma üzerinde durduğu bilinen Hamdi Yazır'ın, dinleyenlerin ruhuna dokunacak güzellikte okuduğu Kur'an kıraati de bilinen bir başka yönüdür.¹⁵⁸

Yaşadığı dönemlerde ilmi, dini, siyasi ve sanatsal alanlarda adı zikredilen Hamdi Yazır, dört çocuk babasıydı. 27 Mayıs 1942 yılında İstanbul Erenköy'de vefat etmiş ve naaşı Sahray-ı Cedid mezarlığına defnedilmiştir.

3.2. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın İلمي Kişiliği ve Eserleri

Elmalılı M. Hamdi Yazır, felsefi, itikadi, fıkhi, tasavvufi ve içtimai meselelerin derinliği üzerinde çalışmalar yapmış bir din âlimidir. İtikadi konularda ortaya çıkan bazı problemlere fikir beyan edebilmek adına kelim ve felsefe ile ilgilenen Hamdi Yazır, İslam dininin mutlak kabul edilmesi gereken en son din olması gerektiği ve maneviyat inşasında dini ve bilimsel çalışmalarda gelişmelerin de her dönem gerekliliğine vurgu yapmıştır. Yalnız Kur'an ile ilgili ilmi çalışmalarda da bilimsel yorumlara çok boğulmadan bilim kitabı muamelesi yapılmaması gerektiğini ve bilimin de insanı nihayet gerçekliğe ulaştırması gerekliliğini savunarak dengeli bir yol izlemiştir.¹⁵⁹

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın ilmi çalışmalara ve fikir dünyasına bıraktığı basılmış ve basılmamış pek çok eseri bulunmaktadır. Burada listede sıralamaya tabi tutulan eserleri daha çok basılmış olanlardır.

¹⁵⁸ İsmet Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV Yayınları, Ankara, 4-6 Eylül, 1993, s. 157.

¹⁵⁹ Recep Orhan Özel, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsirciliği*, (Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi), Sivas, Eylül, 2002, s. 61.

Elmalılı M. Hamdi Yazır, eğitimi sürecinde birçok başarıya imza atmış ve aynı başarıyı görev hayatında ve bıraktığı eserlerinde kanıtlamıştır. İlk görev hayatına başlaması İstanbul'da muhtelif birçok medresenin farklı kademelerinde müderrislik görevine başlamasıyla oldu. Akabinde müderrislik hayatına Beyazıt Medresesi'nde iki yıl dersaimlik görevi ekleyerek, Medresetü-l Mütihazsısın'de ve Medresetü-l Vaizin'de vakıf hukuku dersleri vererek devam etmiştir. Ayrıca Süleymaniye Medresesi'nde mantık dersleri vererek nihayet 1919 yılında Süleymaniye Medresesi Müderrisliğine atanmıştır.

Müderrislik görevi dışında bazı idari ve siyasi görevlerde de yer almıştır. İlk olarak İttihat ve Terakki Cemiyetini Şeyhülislamlık mektubi kalemünde görev almıştır. Darul Hikmeti'l İslamiye'ye üye olmuş sonra da başkanlık görevine getirilmiştir. İkinci Meşrutiyetin ilk meclisinde Antalya mebusluğu yapmıştır. Üç yıl boyunca Osmanlı Ayan Meclisi üyeliği yaptıktan sonra da Damat Ferit Paşa'nın başkanlığında birinci ve ikinci hükümetlerde Evkaf Nazırlığı yapmış ve görevde göstermiş olduğu üstün başarıdan dolayı ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmiştir.¹⁶⁰

a. Telif Eserleri

1. Hak Dini Kur'an Dili

Hazırladığı eserler arasında en önemlisi olarak söyleyebileceğimiz bu tefsir, Hak Dini Kur'an Dili olarak 1935-1939 yılları arasında basılmış ve 1960'da ilk baskıdan ofset baskı ile tekrar basılmış ve sonrasında basımları devam etmiştir.¹⁶¹ Tefsir, Kur'an mushafındaki sure sıralamasına göre Fatıha-Nas türü tefsirlerdendir.¹⁶² Tefsirin yöntem, üslup ve diğer bütün açıklamaları aşağıda detaylı bir şekilde anlatılacaktır.

¹⁶⁰ İshak ÖZGEL, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 19-20, 2012, s. 327-362.

¹⁶¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili Tefsiri*, 7. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 34.

¹⁶² Abdullah Çolak, "Hak Dini Kur'an Dili Bağlamında Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır", *Bir Kur'an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, 1. Baskı, DİB Yayınları, Ankara, 2017, s. 278.

2. İrşadü'l- Ahlaf Fi Ahkami'l- Evkaf

Vakıflarla ilgili olan bu eser ilk olarak 1330/1911 yılında İstanbul, Ahmet Kamil Matbaasında basılmıştır.¹⁶³ Mülkiye mektebinde hocalık yaptığı dönemde okuttu derslerini kapsayan bu eserle Elmalılı, gelecek kuşaklara vakıfçı ve sosyal bilimci yönlerini tanıtmıştır.¹⁶⁴

3. Dibace

Metalip ve Mezahib adlı tercüme ederinin başına eklediği meşhur önsöz ve oneli dipnotlarının olduğu kısımdır.¹⁶⁵

4. Makaleler

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Sırat-ı Müstakim, Sebilü'r-Reşad ve Beyanü'l-Hak mecmualarında yayımlanan çeşitli makalelerinden oluşur.¹⁶⁶

5. Sefer Bahsi

1960 yılında basılan tefsirinin 8. Ve 9. Ciltlerin başına konulan uzun bir mektup olup, Yazır'ın bu konuda fıkıh âlimlerinin çoğunluğuna ait görüşlerinden ayrı olan seçimini delilleri ile ortaya koyduğu kitapçıktır.¹⁶⁷ 1960 yılında büyük oğlu Muhtar Yazır tarafından Nebioğlu Basımevinde bastırılmıştır.¹⁶⁸

b. Tercüme Eserleri

1. Metalip ve Mezahib

İlk olarak 1341/1925'te İstanbul Matbaa-i Amire'de basılan bu eser, Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Farnsızca'dan tercüme edilmiştir. Eserin aslı meşhur Fransız filozofları olan Paul Janet ve Gabriel Sealles'in "Histoire de La Philosophie - Les Doctrines et Les Ecoles" (Felsefi doktrinler ve Ekoller) isimli felsefe tarihi

¹⁶³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, s. 34.

¹⁶⁴ Abdullah Çolak, "Hak Dini Kur'an Dili Bağlamında Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır", *a. g. e.*, 1. Baskı, DİB Yayınları, Ankara, 2017, s. 278.

¹⁶⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, s. 35.

¹⁶⁶ İsmet Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", *a. g. e.*, s. 172.

¹⁶⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, s. 37.

¹⁶⁸ İsmet Ersöz, *a. g. e.*, s.172, Gös. yer.

kitabıdır.¹⁶⁹ Eserin Tahlilî Târih-i Felsefe başlığını da taşıyan kısmına yazdığı mukaddime ile tahlil ve tenkit mahiyetindeki geniş dipnotları ile felsefi bakımdan büyük değer taşımaktadır.¹⁷⁰

2. Mantık-i İstintaci ve İstikrai

Süleymaniye Medresesinde öğrencilerine ders olarak verdiği kitabıdır. Elmalılı, İngiliz müellifi Alexander Bain'e ait olan ve Fransızca'ya çevrilen bu eseri Türkçe'ye tercüme etmiştir.¹⁷¹ Elmalılı'nın muhtemelen Gabriel Compayre tarafından 1875 yılında Fransızca'ya yapılan çevirisinden tercüme ettiğini ve medresede mantık derslerinde okuttuğu öngörülmüştür.¹⁷²

3. Hüccetullah'il- Baliğa

Diyanet İşleri Riyaseti adına tercüme etmeye başladığı bu eseri bitiremeden vefat etmiştir.¹⁷³

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın bu eserlerinin yanı sıra Usul-ü Fıkh'a ait bir eseri, yarım kalan bir Hukuk Kamusu, bir kısmı eksik bir divanının da olduğu bilinmektedir.¹⁷⁴

3.3. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri: *Hak Dini Kur'an Dili*

Usul ve yöntem konusu bütün ilimlerde önemli olduğu gibi, İslam ilim ve kültür tarihinde de bu önemi korumuştur. Hadis, fıkıh ve tarih kitaplarında dikkatle üzerinde durulan usul ve yöntem konusu tefsir kitaplarında da gözetilmiştir. Özellikle

¹⁶⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, s.35; Zülal Anık, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Tefsirinde Kevni Ayetlerin Yorumlanması*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2019, s. 6.

¹⁷⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Metâlib ve Mezâhib", *DİA*, Cilt: 11, s. 62.

¹⁷¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Mantık-i İstintaci ve İstikrai", *DİA*, Cilt: 11, s. 62.

¹⁷² İsmet Ersöz, *a. g. e.*, s. 173, Gös. yer.

¹⁷³ İsmet Ersöz, *a. g. e.*, s. 173, Gös. yer.

¹⁷⁴ İsmet Ersöz, *a. g. e.*, s. 173, Gös. yer.

Kur'an-ı Kerim'in doğru bir şekilde anlaşılması ve kastedilen mananın yakalanması açısından bu yöntem ve usullerin izlenmesi son derece önemli görülmüştür.¹⁷⁵

Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsir özelliklerinin belirtilmesinden önce, bu tefsirin hangi şartlarda ve hangi sebeplerle yazılmasının gündeme geldiğiyle ilgili konuları aktarmamız yerinde olacaktır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan sorunlar, toplumun daha önce hiç yaşamadığı ve karşılaşmadığı sorunlardı. Bu sorunlar son dönemlerde devletin pek çok konuda düşüşe geçmesine sebep olmuştu. Alınan bazı kararlarla bu durumdan çıkış yolları aranmıştı. Özellikle eğitim ve öğretim başta olmak üzere pek çok alanı kapsayan düzenlemelerde tecdid, ıslah ve ihya çalışmalarına yer verilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne taşınan Kur'an-ı Kerim'in anlamını öğrenme ve dini sağlam ve güvenilir bir kaynaktan bunu aktarmak konusu önemle müzakere edilmiş ve Kur'an-ı Kerim'in meal ve tefsirinin hazırlanması aynı zamanda hadis kitabının hazırlanması kararı alınmıştır. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi ve yardımcısı, Ahmet Hamdi Akseki'nin de uygun görmesiyle ve alınan kararlar bu görev Elmalılı Hamdi Yazır'a teklif edilmiş ve kendisi de bu görevi kabul etmiştir.

176

Elmalılı, yukarıda bahsettiğimiz sebepleri kendi dilinden şu sözlerle ifade etmiştir;

“...memleketimizde Kur'an-ı Kerim tercemesi namıyla şöyle böyle bazı neşriyat görüldü, öyle ki içlerinde aslından değil de yabancı tercemanlardan terceme edilenler bulundu... Buna karşı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, Diyanet İşleri Riyasetine bir vazife tahmil edilmişti. Bunun üzerine bir teveccüh eseri olarak benden bir tefsir ve terceme yazmam istendi.”

Yapılan araştırmalar sonucunda neden böyle bir tefsire ihtiyaç duyulduğunu ise araştırmacılar şöyle açıkladı;

¹⁷⁵ Mustafa Özel, “Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi”, *Bir Kur'an Mütefekkiri Elmalılı Hamdi Yazır*, DİB Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2017, s. 56.

¹⁷⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, s. 32-33.

- 1- Kur'an'ı okuyup anlayacak ilim adamlarının azalması ve dini alanda yayılan cehaletin artık iyice artmış olması...
- 2- Özellikle Kur'an konusunda ortaya çıkan bilgisizlikten faydalanarak, kötü niyetlerle ortaya çıkarılan bozuk ve yanlış tercüme...¹⁷⁷

Buradan da anlaşılacağı üzere Kur'an-ı Kerim'in Müslüman halk tarafından en doğru ve en iyi şekilde anlaşılmasını sağlamak ve yanlış tercümelemlerin yaratacağı kötü durumları ortadan kaldırmak amacıyla Elmalılı M. Hamdi Yazır'a bir tefsir hazırlaması teklif edilmiş ve bu teklifi kabul eden Elmalılı, adı geçen tefsiri 12 yıl süren özverili bir çalışmayla tamamlamıştır.

Tefsirini çeşitli kaynaklardan faydalanarak hazırladığını belirten Elmalılı, eserin bir Arapça tefsir kitabının çevirisi olmadığını da söylemiştir. Gerektiği durumlarda faydalandığını söylediği temel eserler ise şöyledir;

- 1- Taberî'nin Câmi'u'l-beyân'ı
- 2- Cessâs'ın Ahkâmü'l-Kur'ân'ı
- 3- Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı
- 4- Kādî Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl'i
- 5- Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin el-Baḥrû'l-muḥîṭ'i ile en-Nehrü'l-mâd adındaki telhisi
- 6- Nizâmeddin en-Nîsâbü'rî'nin Ğarâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furḳân'ı
- 7- Ebüssuûd Efendi'nin İrşâdü'l-'aqli's-selîm'i
- 8- Âlûsî'nin Rûḥu'l-me'ânî'si

Hadis alanında da Kütüb-i Sitte ile Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in en-Nihâye fi ğarîbi'l-ḥadîṣ'idir.¹⁷⁸

Tefsirde takip edilecek esaslar eserin mukaddimesinde de belirtildiği üzere, Diyanet İşleri Riyâseti ile Hamdi Efendi arasında yapılan bir protokol ile

¹⁷⁷ Mustafa Özel, "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi", *a. g. e.*, s. 56.

¹⁷⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, s. 51; Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, Cilt: 15, s. 154.

belirlenmişti. Bu protokole göre önce tefsiri yapılacak âyetin veya âyetler grubunun metni altına meâlleri yazılacak, ardından bu bölümün tefsir ve izahına geçilecekti.

Tefsir bölümünde ise uyulacak esaslar ise şöyleydi;

- 1- Âyetler arasındaki ilgi ve alakalar (münasebetler) gösterilecek,
- 2- Nüzûl sebepleri (esbab-ı nüzul) kaydedilecek,
- 3- Kırâat-i aşereyi (on kıraatı) geçmemek üzere kıratlar hakkında bilgiler verilecek,
- 4- Gerektiği yerlerde kelime ve terkiplerin dil izahları (dilbilimsel açıklamaları) yapılacak
- 5- İtikada Ehl’i sünnet ve amelde Hanefî mezheplerine bağlı kalınmak üzere âyetlerin ihtiva ettiği dinî, şer’î, hukukî, içtimaî ve ahlâkî hükümler açıklanacak, âyetlerin imâ ve işarette bulunduğu ilmî ve felsefî konularla ilgili bilgiler verilecek, özellikle tevhid konusunu ihtiva eden, ibret ve öğüt mahiyeti taşıyan âyetler genişçe izah edilecek konuyla doğrudan veya dolaylı biçimde ilgisi bulunan İslâm tarihi olayları anlatılacak,
- 6- Batılı müelliflerin yanlış yorumlar yaptıkları noktalarda okuyucunun dikkatini çeken notlar konularak gerekli açıklamaların yapılması,
- 7- Eserin başına, Kur’an hakikatini açıklayan ve Kur’an’la ilgili bazı önemli konuları izah eden bir mukaddime yazılması,
- 8- Gerektiğinde nesih ve mensuha yer verilmesi...¹⁷⁹

Eser, Diyanet İşleri Riyâseti bütçesinden ayrılan tahsisatla sözleşmede belirlenen esaslar dâhilinde on iki yıllık (1926–1938) bir çalışma ile tamamlanmış, 1935–1939 yıllarında İstanbul’da dokuz cilt ve 10.000 takım olarak basılmış, 2000 takımı müellife verilirken geri kalanları ücretsiz dağıtılmıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Mustafa Özel, “Elmalılı’nın Tefsir Metodolojisi”, *a. g. e.*, s. 61.; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, s. 51; Bestami Gözalan, *Elmalılı Tefsirindeki Hadislerin Tahrici (VII, VIII ve IX CİLTLER)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2017, s. 8.

¹⁸⁰ Mustafa Bilgin, “Hak Dini Kur’an Dili”, *DİA*, Cilt: 15, s. 163.

3.3.1. Yöntem ve Üslubu

Elmalılı M. Hamdi Yazır tefsirini hazırlarken ilk önce eserin en önemli kısmı olan bir mukaddime hazırlamıştır. Özellikle diğer tefsirlerde çok görülen lafızların Arap dilindeki tahliline fazla yer vermeyeceğini belirtmiştir. Bütün ayetlerde olmasa da bazı ayetlerde lafızların manalarına yer vermiş ve bunun ayetlerin sureler arasındaki ilişkileri göstermeleri olarak izah etmiştir. Yazdığı mukaddimenin sonunda izlediği yol ve metodu şöyle izah etmiştir;

- 1- Surelerle ilgili verdiği bilgiler
  - a- Surenin ismi ve varsa muhtelif isimleri
  - b- Surenin varsa nüzul sebebini
  - c- Ayet sayılarını
  - d- Kelime sayısını
  - e- Harf sayısını
  - f- Fasılasını
  - g- Surenin mekki ya da medeni olduğu bilgisini
- 2- Elmalılı Fatiha ve Bakara surelerinin tefsirine geniş yer vermiş ve bunu Türkçe mükemmel bir tefsir ortaya koyma çabası olarak görmüştür. Orta kısımları ise muhtasar yazmasının sebebi hem yazılan kısımların basılması hem de hastalığından ötürü bitirememesi endişesi olmuştur.
- 3- Üslub olarak ağır olmasına karşı kendi döneminde güzel bir Türkçe kullanarak tefsirini yazmış ve ayrıca dilde taassuba gitmemiş kalıplaşmış olan bazı yabancı kelimeleri de kullanmıştır.
- 4- Kaynak gösterme tarzı da modern ilmi çalışmalara uygun şekilde olmuştur.
- 5- Hadisleri kullanma tarzı ise asıl tefsirin, rivayete bağlı açıklama olduğunu ifade etmiştir. İsrailiyattan olan haberlere itibar etmemiş ve bunları açıkça da belirtmiştir.¹⁸¹

---

¹⁸¹ İsmet Ersöz, *a. g. e.*, s. 174-175.

Elmalılı tefsirinin içerdiği özelliklere baktığımızda nüzul sebepleri, nasih ve mensuh, bazen mev'iza ve ahlâk, akâid ve ameller, hükümlerin hakikatlerine yönelik açıklamalar olarak sıralamak mümkün olacaktır. Zamanın konularını ilgilendiren fen ilimlerinden hikmetlere yönelik yaptığı açıklamaların yanı sıra, tefsirini diğer tefsirlerden farklı kılacak pek çok özelliği sıralayabiliriz. Özellikle tefsirlerde bulunan ara açıklamalar Elmalılı tefsirinde makale boyutunda karşımıza çıkar. Birkaç alanla sınırlı olmayan bu anlatım ve içerikte felsefe, sosyal bilimlerin tüm dalları, dini ilimler ve dilbilim gibi ana konularda da açıklamalar yer almıştır.¹⁸² Tefsirinde felsefe ve kelim kültürünün ise en yoğun olduğu sure olarak İhlas suresini örnek verebiliriz. Öyle ki surenin ilk ayetinde otuz iki sayfalık islam düşüncesinde tevhid bahsini işlemiştir.¹⁸³

Elmalılı M. Hamdi Yazır satır aralarında bazı ayetlerin yorumuyla ilgili birtakım bilimsel görüş ve keşiflere işaret etmek suretiyle dikkat çekmiştir.¹⁸⁴

Geleneksel çizgide yazdığı tefsiri her ne kadar bu alanda yazılmış olduğunu gösterse de gündemi yakından yakalayan konuları, okuyucuyla bir bağ kurması ve felsefi konulara ağırlık vermek kaydıyla ayrıca ara makalelerin uzun tutulması bu tefsiri diğerlerinden ayıran en önemli çizgi olmuştur. Bu da tefsirinin alanında yazılmış diğer eserlere nazaran vicdani ve fikir yönünden daraltmayan yönünü ortaya koymuştur.¹⁸⁵

Elmalılı Hamdi Yazır, tefsirinde konulu tefsir veya ahkam tefsiri yazmadığından ortaya koyduğu eserde belirli bir alana yoğunlaşmamış fakat hüküm ihtiva eden ayetlerin tefsirinde ise fıkıh ve fıkıh usulü alanındaki eserlerden istifade etmiş ve bazı durumlarda kendi yorumlarını da ortaya koymuştur.¹⁸⁶

¹⁸² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, s. 34.

¹⁸³ Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, Cilt: 15, s. 157.

¹⁸⁴ Mesut Okumuş, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmî Tefsir Anlayışı", *Bir Kur'an Müttefekkirî Elmalılı M. Hamdi Yazır*, 1. Baskı, DİB Yayınları, Ankara, 2017, s.105.

¹⁸⁵ Zülal Anık, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Tefsirinde Kevni Ayetlerin Yorumlanması*, s. 17.

¹⁸⁶ Abdullah Çolak, "Hak Dini Kur'an Dili Bağlamında Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır", *a. g. e.*, s. 278.

Elmalılı M. Hamdi Yazır günümüz Türkçesine kıyasla daha ağır bir dil ve üslup kullanmış fakat şiir yazabilecek seviyede bir dil becerisine sahip olduğunu ve dönemin diğer eserlerine nazaran dilini sade tuttuğunu söyleyebiliriz. Anlaşılabilirliği ön planda tuttuğu için kısa cümleler kullanmış ve bunda başarılı olmuştur. Yazdığı tefsirde daha çok insanların anlayacağı bir üslubu, kolayca Kur'an'la bağ kurabilecekleri bir tarzı benimsemiş ve sosyal hayatın içindeki olgularla da örtüşen bir anlatımı benimsemiştir.¹⁸⁷

Tefsirinde dikkat çeken başka bir özellik ise konuyla ilgili tüm bilgileri vermesidir. Bahsedilen konunun içerdiği her bilgiyi aktarmak suretiyle konunun muhtemel başka boyutlarıyla da ele almış ve bu şekilde bir sonuç oluşturmuştur. Dil ve edebiyattan çok çeşitli kaynaklardan da bilgiler aktararak kelime meali üzerinde yoğun bilgiler aktarırken Arapça sözcük kullandığı da olmuştur.¹⁸⁸

Rivayetten çok dirayet tefsiri yazan Elmalılı, diğer tefsir yazarları arasında Hasan Basri Çantay'ın "Erkan-ı harbiye haritası", merhum Mehmet Akif Ersoy'un ise "Sözleri senet teşkil eden" sözlerinin muhatabı olmuştur.¹⁸⁹

Elmalılı M. Hamdi Yazır, geleneksel diye adlandırılan bir tefsir anlayışıyla bir eser ortaya koysa da önceki müfessirlere nazaran farklı bir eser ortaya koymuştur. Elmalılı almış olduğu eğitim, yaşadığı dönemin siyasi, sosyal, ekonomik, ilmi ve felsefi açıdan taşıdığı özellikler itibariyle kendinden önce gelmiş diğer müfessirlerden farklı olduğunu söylememiz doğru olacaktır. Bu farklılık ise Elmalılı'ya Kur'an'ı anlama ve yorumlamada yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Batı felsefesini yakından tanınması ve aldığı dersler bu bakış açısının oluşmasında önemli rol oynamıştır.¹⁹⁰ Ayrıca yaşadığı dönemde ortaya çıkan yeni sorun ve sorulara hem geleneksel hem de klasik İslami ilimlerin (Lügat, Kıraat, Tefsir, Hadis, Tefsir,

¹⁸⁷ Halis Albayrak, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s. 153-157.

¹⁸⁸ Zülal Anık, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Tefsirinde Kevni Ayetlerin Yorumlanması*, s. 20.

¹⁸⁹ İsmet Ersöz, *a. g. e.*, s. 177.

¹⁹⁰ Durmuş Esen, *Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" Tefsirinde Ulumu'l- Kur'an*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Haziran, 2018, s. 18.

Kelam, Fıkıh vd.) yer vermenin yanı sıra özellikle tarih ve felsefe gibi alanlarda büyük tefsir kaynaklarına başvurmak kaydıyla çağdaş bilimsel veriler ışığında çözmeye çalışmıştır.¹⁹¹

Elmalılı, ayrıca tefsirinde sünnet çizgisi dışına çıkamamış ve farklı mezhep anlayışlarına da yer vermemiştir. Bütün bu bilgiler ışığında şunları söyleyebiliriz ki yazdığı tefsirde Kur'an'ın üstün belagatini, icazını ve birikimi olan Arapça eserlerin bilgilerini her ne kadar zor olsa da üstesinden gelerek muadili olmayan bir eser ortaya koymuştur.

3.4. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsirinde Araştırmaya Konu Olan Değerlerin İncelenmesi

3.4.1. Adalet

Adalet kavramı Kur'an-ı Kerim'de yaklaşık 30 ayette geçmektedir. Adalet kavramı- değeriyle ilgili tespit ettiğimiz ayetlerin hepsini aktarmak yerine farklılık içeren ayetleri başlıklar halinde ele alıp Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirindeki bilgileri aktaracağız.

a. Allah'a İman Noktasında Adalet

Adâlet, Kur'an da temel ahlaki değer olarak yer alan ve ortaya koyduğu inanç, ahlak ve erdem noktasında ortaya konulmuş birey ve toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde oldukça önemlidir. Adalet ilk başta Allah'ın varlığı ve birliği- tek oluşu noktasında zatı ve sıfatlarında adil olduğu ve buna şahitlik edenlerin de aynı üstün adalet ilkesiyle iman ettikleri noktasında ortaya çıkar.

---

¹⁹¹ Ejder Okumuş, "Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Sosyolojik İmlar", *Bir Kur'an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, 1. Baskı, DİB Yayınları, Ankara, 2017, s. 359.

*“Allah, adâleti ayakta tutarak, kendisinden başka hiçbir ilâhın olmadığına bizzat şâhittir. Ayrıca bütün melekler ve kendilerine ilim verilmiş olanlar da tam bir doğruluk, adâlet ve hakkâniyet içinde aynı gerçeğe şâhittirler. Evet, O’ndan başka bir ilâh yoktur. O, kudreti dâimâ üstün gelen, her hükmü ve işi hikmetli ve sağlam olandır.”*¹⁹²

Ayetin tefsirinde Elmalılı, Allah Teâlâ’nın bir olduğu, adalet ve doğrulukla da ayakta olduğunu üç tane şahitliğin her biri ile ayrı ayrı ve toplu halde de sabit olduğunu ifade etmektedir. Bu ifadelerin genel kapsamında Allah, iç ve dış dünyamızda, sayı ve hesaba gelmez şahit ve deliller yaratıp bunları ortaya koyarak, birliği ve yüce sıfatlarını açıklaması, bunun yanı sıra dinin hükümleri ile ilgili bilgileri ve delilleri de indirip açıklamak suretiyle yine doğruluğunu bildirmiş ve herkesin bu sayede manaları kolayca anlamasını sağlamış olması hususunda da birçok müfessir görüş birliği yapmıştır.¹⁹³

Aynel yakin ve Hakkal yakin bilgi ve delillere bakmak suretiyle gerçeğin derinlik ve bütün zamanlarda ve bunların akışında, şahitliğin özü ve gerçekliğin doğrulanmasının asıl şahitliği ifade ettiğini bildirir. Bu bakış açısıyla hareket ettiğimizde geçici sıfatlardan yüce ve uzak, ezelden–ebede yegâne hak/gerçek olarak dimdik ayakta olduğunu bildiren Allah Teâlâ’nın, adalet ve doğruluğu ayakta tutarak bir oluşunun ve O’nun kendini görüp tanınmasıyla, kendisiyle ezelen ve ebeden uygunluğunu bildirmesi ve açıklamasına dayanır. Bir çıkarım olarak ise Elmalılı, evrende var olan görme ve şahit olmalarının tümünün, bilme ve delil getirmelerin de tümünün Allah’ın kendini bilmesi ve bunu bildirmesi ve şahitlik etmesi olarak ifade etmiştir.¹⁹⁴ İlişkili olduğu ve bunu destekleyen ayetler “Her şey yok olucudur, ancak Allah müstesna”¹⁹⁵ ve “Rabbin sana yetmez mi? Şüphesiz O, her şeye şâhittir”¹⁹⁶ incelendiğinde de bu durum ortaya konulmak istenmiştir.

¹⁹² Al-i İmran, 3/18; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 406.

¹⁹³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 406-407.

¹⁹⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 408.

¹⁹⁵ Kasas, 28/ 88

¹⁹⁶ Fussilet, 41/53

Elmalılı, ilim ve âlim değerlendirmesinde insaf ve vicdan noktası da dâhil olmak üzere adaletin bu noktada ilim ve âlimin gerçekten var olmasını da Allah'ın birliğinin açık delillerinden olduğunu dile getirmiştir.¹⁹⁷

Ek olarak ayetin içerisinde yer alan kelime-i tevhitle ilgili olarak ise şu cümlelerle ifade etmiştir:

*“Allah’ın bir olduğuna ve adalet ve doğrulukla ayakta tutup duran sonsuz bir kayyum olduğuna göre, böyle bir birlik düzeninde ve bütün varlıkların ve gerçeklerin hepsinin, sayesinde ayakta durduğu zat olarak, derecesine göre, ayakta, adil ve şahitliği geçerli bu kadar şahit, sözleri ve kastettikleri anlam aynı olarak zincirleme şahitlik ettiler ve her biri adaleti ayakta tutarak dediler ki; “**şahitlik ederim ki Allah’tan başka ilah yoktur. O aziz ve hikmet sahibi Allah’tan başka hiçbir tanrı yok.**”¹⁹⁸*

Elmalılı’ya göre, bütün varlığı kapsayan bu üç şahitlik sonucu, kesin bir bilgi ve gözle görülenin bilindiği kesin bir bilgi ile gerçekleşmesinde artık şüphe duyulmaz bir bilgi ve her gerçekten açık bir gerçek olarak bilinmiş olup ortaya çıkmıştır.¹⁹⁹

İnsan hayatının bu ilk ve yegâne gerçekliği kabul etme hususunda Allah'ın varlığı ve birliğinin bu adil ve doğrulukla sabitlenmiş gerçekliği kabul edenlerin iman noktasında Adalet ilk basamağı oluşturmaktadır.

b. Allah’ın Sözü’nün Doğruluk ve Adalet Yönünden Tamam Olduğu

Adâlet kelimesi, Rabbimizin keliması olarak ele alındığında ise, O’nun sözünün doğru ve adalet bakımından yetkin olduğunu gösteren ayeti kerime şu şekildedir;

¹⁹⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 410.

¹⁹⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 412.

¹⁹⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 412.

“Rabbinin kelimesi doğrulukça da adaletçe de tam yetkinliğindedir. O'nun kelimelerini değiştirebilecek hiç kimse de yoktur. O işiten ve bilendir.”²⁰⁰

Bu ayette Elmalılı, Kur'an'ın “haber veren” ve “emrede-yasaklayan” olmak üzere ilahi bir kelimedir olması üzerinde durarak, en birinci aranan özelliğin verilen haberin doğru olma özelliğinin ve emredilen yasaklanan şey noktasında ise adaletin öne çıktığını söylemiştir.

Bu açıdan bakıldığında Kur'an verdiği haberler ve verdiği sözler boyutuyla tamamen doğru oluşu, yalan ve şüphe içermeyen gerçeğin kendisidir. Kanun ve hükümler çerçevesinde ise zulümden uzak hakkaniyetin ve adaletin kendisidir.²⁰¹

Ayetin devamında yer alan bir diğer husus ise Allah'ın kelamına itiraz edilmeyeceği ve değiştirilemeyeceğidir. Sözün O'na ait oluşu, kanun ve hükümleri onun koyuşu, kitabın sahibi olması ve gizli ve açık olan her şeyi O'nun bilmesi ve işitmesidir.²⁰²

Bu ayeti kerime bizlere aynı zamanda sözün doğruluğu ve adaletli oluşunun ne kadar önemli olduğunu gösterir. Değerlerimiz hususunda da doğru sözlü olmak ve sözün adaletle hakkını vermek açısından önemli mesajlar içermektedir.

c. Şahitlik Etmede Adalet

Adâlet kelimesi, şahitlik edecek kişilerin adil olmaları gerektiği hususunda en önemli ölçü olarak görülmüştür. Adaletin şahadette ilk varlığını Allah'ın bir ve tek oluşunda ortaya çıktığını yazmıştık.²⁰³ Şahitlik edilecek hususlarda ve direk olarak şahitlerin adaletle davranmaları gerektiğini söyleyen başka ayetlere de değinmek isteriz.

²⁰⁰ Enam, 6/115

²⁰¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 4, s. 89.

²⁰² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 4, s. 89-90.

²⁰³ Al-i İmran, 3/18

*“Ey iman edenler! Allah için dimdik duran hâkimler ve adalet örneği şahitler olunuz ve sakın bir millete kırgınlığınız ve kininiz, sizi adaletsizliğe sevk etmesin, adalet edin; takvaya en yakın olan budur. Allah’tan korkun, müttaki olun; çünkü Allah, her ne yaparsanız haberdardır.”*²⁰⁴

Bu ayetin içeriğine geçmeden önce Elmalılı, Tevhit yani Allah’ın birliğine inanma dini olan İslam’ın ahlaki gayesine, sosyal ve siyasal hikmetini özetle belirten Nisa suresi 135.²⁰⁵ ayete atıfta bulunmuştur. Allah için adaleti ayakta tutan şahitlere ve Allah’a tevhid noktasında şahitliğe vurgu yapılmıştır. Her ne olursa olsun toplumsal statü gözetmeden, yakın ve uzak insan ilişkileri ayrımı yapmadan bütün durumlarda adaletle hüküm vermenin ve kendi ve yakınları zararına bile olsa dosdoğru bir şahitliğe vurgu yapılmıştır.²⁰⁶ Her ikisinde de adaleti ayakta dimdik tutmanın Allah için tutulduğu noktasına da değinilmiştir. Allah’a has oluş, kulluk ve kullara adaleti sağlamanın önemine kısacası “kıyam bil’adl” ve “kıyam lillah” hususlarına değinilmiştir.

Burada değineceğimiz ayette Elmalılı, işlerin, sözlerin her şekilde adaletin ve gerçeğin şahidi olunması ve adaleti sürdürmek için örnek kimseler olunması gerektiği noktasında durmasıdır. Oluşabilecek kötü muamelelere aldırmandan adaleti ayakta tutmanın, günaha girmemenin ve zulüm gibi sebeplerle sınırların çiğnenmesine izin vermemenin gereğine dikkat çekmiştir.

Söz konusu ayette bahsedilen adaletin takvaya yakın olmasıyla ilgili hususta ise, takva Allah’ın korumasına en yakın araçtır diyerek Nisa suresine atıfta bulunarak düşmanlıkta dahi adaletle hükmetmenin ve şahitliği buna uygun gerçekleştirmenin önemini bildirmiştir. Çünkü ancak böyle bir davranışla takvaya en yakın olunacağını söylemiştir. Bu nispetle adaletin böyle yüce ve yüksek bir görev olduğunu ve bu yüzden takvaya yakın olduğunu dile getirmiş aynı zamanda ulaşılabilecek en büyük

²⁰⁴ Maide, 5/8

²⁰⁵ Nisa, 4/135; *“Ey iman edenler! Doğrulukla durup adaleti yerine getirmeye uğraşan hakimler olunuz ve Allah için şahitler olunuz; gerek kendiniz veya ana babanız veya en yakınlarınızın aleyhine olsun gerek zengin ve gerek fakir aleyhine veya lehine olsun. Çünkü Allah ikisinden de önce gelir. Onun için adaletten sapıp da nefsin arzusuna uymayın ve eğer dilinizi eğip büker veya çekinirseniz, şüphe yok ki Allah her ne yaparsanız haberdardır.”*

²⁰⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 3, s. 196.

hedefin de takva olduğunun altını çizmiştir. Adaletin gerçekleşmesi hususunda bu yönelimi insana ancak Allah korkusunun yaptırabileceğini, Allah'tan korkmayanların adalet de yapamayacağını söylemiştir.²⁰⁷ Allah bütün yapılanlardan haberdardır ve iyi kötü yapılan hiçbir işten gaflet etmez ve hükümsüz bırakmaz.

Buradan anladığımız ise gerek bireysel gerek toplumsal olsun sosyal varlık olan insanın Allah korkusu ile hükmedeceği bütün adalet davranışlarında Allah'ın emirleri ve hükümleri noktasında karşı çıkmaktan sakınması ve Allah'ın korumasına ancak böyle gireceğini bilmesidir.

Yine Maide Suresi 42.²⁰⁸ ayette ise, ayetlerin sebebi nüzulüne baktığımızda Müslüman olmayanların, İslam'ın hükmüne başvurmaları hususunda olduğunu görüyoruz. Eğer yüz çevirmeyip hükmedilirse de bunun adaletle olması gerektiğini Rabbimiz bildiriyor.²⁰⁹

Maide Suresi 95.²¹⁰ ayette ise ihramda iken öldürülen av hayvanının cezası noktasında karar verileceği zaman yine adalet sahibi iki kişinin hükmetmesi yönündeki tavsiyedir.

“Ey iman edenler! Herhangi birinize ölüm halinin geldiği o vasiyet zamanında, aranızdaki şahitliğin şekli, ya kendinizden adaletli iki adam veya yolculuk ediyordunuz da ölüm musibeti (nin belirtileri) başınıza geldiyse, sizin dışınızdan diğer iki şahit tutmaktır. Bunları namazdan sonra alıyorsunuz, şüphelendiğiniz takdirde şöyle yemin ederler, “Allah'a andolsun ki, hısım da olsa

²⁰⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, a. g. e., Cilt: 3, s. 282-283.

²⁰⁸Maide, 5/42; *“Hep yalancılık için dinlerler, hep haram yerler. Artık sana gelirlerse ister aralarında hüküm ver ister kendilerinden yüz çevir. Eğer yüz çevirirsen, sana hiçbir zarar edemezler. Eğer hükmedersen, aralarında adaletle hükmet. Çünkü Allah, adalet edenleri sever.”*

²⁰⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, a. g. e., Cilt: 3, s. 362.

²¹⁰ Maide, 5/95; *“Ey iman edenler! Sizler ihramlı iken avı öldürmeyin; içinizden her kim onu kasıtlı olarak öldürürse, bu şekilde işlediğinin cezasını tatması için, ona hayvanlardan, öldürdüğünün dengi olan bir ceza vardır ki, Kabe'ye ulaşmış olan bir kurbanlık olmak üzere, buna aranızdan adalet sahibi iki adam hükmeder/karar verir veya kefarete vardır ki, o oranda fakirleri doyurmak veya onun dengi oruç tutmaktır. Allah geçmişi affetti, fakat kim bir daha yaparsa Allah, ondan intikamını alacaktır. Allah güç ve izzet sahibidir, intikamı vardır.”*

yeminimizi hiçbir karşılığa değişmeyiz. Allah'ın şahitliğini gizlemeyiz de... Biz bu takdirde, şüphesiz günaha girenlerden oluruz.”²¹¹

Ölüm halinin geldiği vakitte vasiyet etmenin gerekliliği ve bu vasiyete şahitlik edecek kişilerin de bunu koruyup belleyip, gereğini güzel bir şekilde yerine getirmeleri gerektiğini ifade eden bu ayette Elmalılı, normal şartlarda ve yolculuk halinde vasiyete şahitlik edecek şahitlerin seçimiyle ilgili huşuları burada açıklamıştır. Bu konuyu açıklarken Elmalılı İmam-ı Şafii'nin bir naklini de aktarmak suretiyle bu şahitliği açıklamıştır. İmam-ı Şafii demiştir ki:

“Müslüman bir adam gurbette hastalanmış ve şahit tutacak bir Müslüman bulamayınca kitap ehlinde iki kişi şahit tutmuş idi. Bu iki adam Kufe'ye geldiler ve vali olan Ebu Musa El- Eş'ari'ye gelerek olayı haber verdiler, o adamın geride bıraktığı malını ve vasiyetini sundular. Ebu Musa El-eş'ari de böyle bir durumun Hz. Peygamberin zamanında meydana geldiğini ve o zamandan sonra daha hiç olmadığını söyledi dedi ve ikisine de Kufe mescidinde ikinci namazından sonra “yalan söylemediklerine, vasiyeti değiştirip bozmadıklarına dair Allah'a” yemin verdirdi ve şahitliklerini kabul etti.”

Böyle bir nakli Elmalılı, bu durumun nesh edilmeden muhkem kabul edenlerin ve bir kısmında bu durumun yürürlükten kaldırıldığını savunanların olduğunu söylemiştir diye aktarmıştır.²¹²

Yine şahitlikle ilgili başka bir ayette rastgele erkek ve kadın şahitliğinden ziyade şahitlerin adaletli ve doğrulukla olması gerektiğine vurgu yapan Elmalılı, bu şahitlerin özelliklerinde özellikle sayı bakımından iki tane olmasıyla ilgili birinin unutmama ve hata payını ortadan kaldırma, akılda tutma ve adaletin kuvvetini ortaya

²¹¹ Maide, 5/106

²¹² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 3, s. 487-489.

çıkarmak için olduğunu ifade etmiştir.²¹³ Yine şahitlerin adil olmasıyla ilgili bir başka husus da boşanmayla ilgili yapılacak şahitlikte zikredilmiştir.²¹⁴

d. Kullarına Yeryüzünde Adaletli Davranmalarını Emretmesi

Adâlet kelimesi, yeryüzünde kulların her durumda adaletli davranmalarını gerektiren bir mana içerir. Yüce Rabbimiz, kendi aralarında, husumetli gruplar arasında, ölçü ve tartıda vs. adaletli olmayı emretmiştir.

Elmalılı, ifrat ve tefritten kısacası her türlü aşırılıktan uzak bir adalet ve denge içinde hareket edilmesi gerektiğini Rabbimizin emrettiğini Araf Suresi 29. ayetin tefsirinde dile getirmiştir.²¹⁵

*“Allah şunu da bir örnek olarak verdi: iki kişi: birsi dilsiz, hiçbir şeye gücü yetmez, efendisine sadece bir ağırlık. Ne tarafa gönderilse hiçbir hayra-hiçbir işe yaramaz. Hiç bu, adaletle emreden ve doğru bir yolda giden kimseye eşit olabilir mi?”*²¹⁶

Bu ayetin tefsirinde adalet kavramını Elmalılı bir örnekle açıklamıştır. Şöyle ki; bu ifadeleri olgun ve gerçek bir müminin örneğine benzeterek, böyle kimselerin kendisinin doğru yolda gittiğini, gerçek din ile dindar olduğunu, bilgisine ve ilmine uygun hareket edip ona göre davrandığını, daima gerçeği ve doğruyu söylediğini, adalet ve hakkaniyetle emredip iyi ve güzel şeyler önerdiğini ve böyle bir sözün sahibi olduğunu, bir işle yetkili olduğu zaman da aynı bu şekilde söz sahibi ve yetkili olduğunu dile getirmiş ve bütün bu duruma uygun davranırken de adalet ve doğruluktan ayrılmadığını söylemiştir. Olgunluğu ifade eden bu kavramlar ile daima adaleti emreden kişilerin adaleti yürütmekle görevli olanlar da gerçeklerden ve doğrudan sapacak olsalar bile kolaylıkla sapmayacaklarını ifade etmiştir.²¹⁷

²¹³ Bakara, 2/282, Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 338-39.

²¹⁴ Talak, 65/2

²¹⁵ Araf, 7/29; *“De ki: Rabbim, adalet ve insaflı emretti, ayrıca her mescitte yüzlerinizi doğru tutun ve ona, dini yalnızca ona has kılarak ibadet edin, sizi başlangıçta o yarattığı gibi, yine ona döneceksiniz.”*

²¹⁶ Nahl, 16/76

²¹⁷ Bakara, 2/282, Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 5, s. 420.

*“Haberiniz olsun ki, Allah size adaleti emretti, ihsanı ve akrabalığı olana vermeyi emrediyor ve fuhuştan, münkerden, azgınlıktan-zulümden yasaklıyor, size vaaz ediyor ki dinleyip anlayıp tutasınız.”*²¹⁸

Elmalılı bu ayetin tefsirine adalet kavramını açıklayarak başlıyor. Adalet ile ilgili verdiği bilgileri kendi dilinden bir metin olarak burada vermenin uygun olduğunu düşündük.

*“Adalet, her şeyi yerli yerine koymak, hakkı yerine koymaktır ki “bagy”in, diğer bir ifade ile zulüm ve haksızlığın zıddıdır. Adalet, “adil olmak ve hak taraftarlığı ve doğruluk” anlamlarını içeren bir “denkleştirme”dir ki, terazinin dili gibi, ifrat ve tefrit gibi iki aşırılık arasında bir birleşme ve doğruluk noktası olarak, iki taraf arasında adalet, denklik denilen bir ölçü ve dengeyi ifade eder. Ve bundan dolayı adalete ve adalet prensiplerine “adl” denilir. Nitekim “onlarla beraber, insanlar arasında adaleti ortaya koysunlar diye, kitap ve ölçü indirdik.” (Hadid-25) buyurulmuştur. Yani adalet, nizam-ı âlemdir/evrenin düzenidir. Ve ibadetlerde, işlerde ve itaatte gerekli bir ölçü olan ahlaki bir erdemdir. Şüphe yok ki her hakkın başı, tanrının birliğidir. Nitekim bu ayetin tefsirinde İbn-i Abbas’tan: “Adalet, Allah’tan başka tanrı olmadığına tanıklık etmektir. “Adalet, Allah’ın eşi ve benzeri olmadığına inanmaktır. Adalet, Allah’ın birliğine inanmaktır.” Rivayetleri gelmiştir.”*²¹⁹

Adalet ile ilgili bütün bu bilgileri ve tanımları veren Elmalılı, ayetin içerisinde geçen diğer kelimeleri (ihsan, fuhuş, münker) de açıklayıp bazı sahabe rivayetlerine başvurmuştur. Bunlardan birisi şöyledir:

“İbn-i Mesud (r.a) demiştir ki Kur’an’da hayır ve şerri/iyilik ve kötülüğü en kapsamlı şekilde anlatan ayet budur.” Demişlerdir ki “Eğer Kur’an’da bu ayetten

²¹⁸ Nahl, 16/90.

²¹⁹ Bakara, 2/282; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 5, s. 424.

başka bir ayet olmasa idi, Kur'an hakkında yine "her şeyin açıklaması, bütün âlemler için bir hidayet ve bir rahmet" denilmesi doğru olurdu." Elmalılı, Allah Teâlâ, en iyi bilendir ama bunun bir önceki ayetin peşinden getirilmesi buna işaret için olabilir diyerek ayetin mahiyetine vurgu yapmıştır.²²⁰

Buradan da anlaşılacağı üzere adalet erdeminin insan hayatında ne denli büyük bir alanı kuşattığını anlıyoruz. Rabbimizin öğüdünü alıp, emir ve yasaklarına uymanın da adalet kavramıyla ne kadar ilgili olduğunu ve günlük hayatımızda hatta dünya ve ahiret dengesi için de bir o kadar hayati değer taşıdığını bir kez daha anlamış oluyoruz.

Kulların yeryüzünde adaletle davranması ve hükmetmesi söz konusu olduğunda ölçü ve tartıda hile yapılamaması gerekir. Nitekim Rahman Suresi 9. ayetin tefsirinde Elmalılı, eksik tartı kullanılmamasını, tartı işleminde insaf ve adaletin gözetilmesini, dosdoğru bir tartı yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca kendiniz için tartıda bir tarafa diğeri için başka tarafa ağıdırmamak gerektiğini terazinin doğru olması gerektiğini söylemiş ve teraziye kötü kullanarak ahiret mizanına yazık edilmemesi gerektiğini, Rabbimizin bu yüzden ölçü ve teraziye koyduğunu dile getirmiştir.²²¹

Enam Suresi 152. ayetin tefsirinde de yine ister yetim malı olsun ister başka birine ait olsun ölçü ve tartıda kaydırma yapılmamasına ve bunun haram olduğuna değinmiştir.²²²

e. Eşler ve Aile İlgili Adalet

Adâlet kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de şüphesiz geniş bir alanda yer almaktadır. Yine adaletin sağlanmasının söz konusu olduğu yerlerden biri de aile hayatı ve eşler hakkındaki ayetlerdir. Bu ayetlerden her birini incelemek yerine bazı farklı hususların zikredildiği kısımlarda tefsir incelemesi yapmayı uygun gördük.

²²⁰ Bakara, 2/282; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 5, s. 427.

²²¹ Bakara, 2/282; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 101.

²²² Bakara, 2/282; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 4, s. 137.

*“Kadınlarınız arasında her yönden adil davranmaya ne kadar hırs besleseniz yine güç yetiremezsiniz; bari (birine) büsbütün meyledip de ötekini askıda kalmış gibi bırakmayın ve eğer arayı düzeltir ve haksızlıktan korunursanız, şüphe yok ki Allah gafur, rahimdir.”*²²³

Ayetin tefsirinde Elmalılı, kadınlar için iki türlü adaletten bahsetmiştir. Birisi harcama ve “kasm” denilen, yanında geceleme sırası gibi konularda adalettir ki bunun insanın güç ve kudreti yetebileceği şeylerden olduğunu ve isteğe bağlı olarak gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. Diğeri ise sevgide adalet ve eşitliktir. Bunun ise insanın güç ve kudreti dışında olduğunu söylemiştir. Sevginin insanın isteği dışında bir durum olduğunu söylediğimizde buradaki adaletin ise bu şekilde olduğunu ifade edilmiştir. Kısacası kocanın eşlerine karşı sağlayacağı adaletin bütün eşler arasında her türlü ihtiyacı müşterek karşılayıp kendisi isteği dışında kısımlardan ise yükümlü olmadığını görüyoruz. Çok evlilik ve tek evlilik arasındaki farklı yanlış anlaşılmanın ise bu şekilde ortadan kaldırıldığını açıklamıştır.²²⁴

Yine bir başka ayette, yetimlerin hakkında adalet yapamamaktan korkanlar ve bundan dolayı onlara veli olmaya korkanların durumuyla ilgili, genel olarak diğer kadınlar hakkında da adaletsizlikten korkulması ve haklarını yerine getirebilecekleri oranda kadın ile evlenmeleri ve bunun en fazla dört tane olabileceğine değinilmiştir. Burada İbn-i Abbas’tan Katade ve Süddi’nin bu yorumu aldığını da ekleyerek, cahiliye döneminde yetimlerin işlerini günah saydıklarını fakat bunu kadınlara göstermediklerini bunu ise ayetin iniş sebebi olarak gösterildiğini söyleyen Elmalılı, dolayısıyla yetimler hakkında adaletsizlikten korktuğunuz gibi kadınlar hakkında da korkunuz ve adalet yapabilecek kadar kadınla evleniniz ifadesine ulaşıldığını ifade etmiştir.²²⁵

²²³ Nisa, 4/129

²²⁴ Nisa, 4/129; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 3, s. 189-190.

²²⁵ Nisa, 4/3, Bakara, 282; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 3, s. 24-25.

Aile hayatı ve eşler ile ilgili adalet konularıyla ilgili bu ayetlerin tefsirini vermeyi uygun gördük. Adaletin her hususta gözetilmesi gereken ilk ve en önemli husus olmasını anlamamız açısından bu başlığın da günlük hayatımızda fazlaca önemli olduğunu görmemizi sağlayacaktır.

f. Allah Adil Olanları Sever

Adâlet, daha önce pek çok alanda inceldiğimiz ayetlerde karşımıza çıkmıştı. Bu başlıkta ise Rabbimizin adil olanları sevdiğini incelemek istiyoruz.

“Ve eğer müminlerden iki grup çarpışarlarsa, hemen aralarını bulup barıştırın, eğer biri diğerine karşı azgınlık yaparsa, o zaman o azgınlık yapanla, Allah’ın emrine geri dönünceye kadar savaşın; eğer geri dönerse, yine adaletle aralarını barıştırın ve insafli olun, çünkü Allah adaletli davrananları sever.”²²⁶

Ayetin tefsirine baktığımızda Elmalılı, birbiriyle çarpışan mümin gruplar için sırf çarpışmayı terk ettirmekle yetinilmemesi gerektiğini, Allah’ın hükmü gereğince tarafların hakkı gözetilerek hükmedilip aralarının bulunması gerektiği hususuna dikkat çeker. Ayrıca burada “adaletle” ifadesinin anlamı sınırlandırmak için kullanıldığını, çünkü çatışmadan sonra olduğu için, bu kısımda haksızlık yapma olasılığına ve tehlikesine karşı önemli olduğunu söylemiştir. Her konuda, adalet ve hakkaniyet ölçülerine göre davranmayı, her hak sahibine haktan payını vermeyi, saldırı ve haksızlıktan sakınmayı ifadesinin her mümin için geçerli olduğuna da değinmiştir. Çünkü Allah adaleti gerçekleştirenleri sever ve bu ancak adaleti sağlamak ve hakkı olana haktan pay vermekle olur.²²⁷

“Allah size, din hakkında sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik etmenizi ve kendilerine karşı adaletle davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah adalet yapanları sever.”²²⁸

²²⁶ Hucurat, 49/9

²²⁷ Hucurat, 49/9; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 7, s. 482-483.

²²⁸ Mümtetine, 60/8

Bu ayeti kerimede ise Elmalılı, kendileri hangi din ve milletten olursa olsunlar size dininizin haklarına ve kanunlarına dokunmak amacıyla harp yapmayanların, sizi öldürmeye kalkışmayanların ve yurtlarınızdan çıkarmayanların gerek doğrudan gerekse dolaylı yoldan yardım etmek suretiyle olsun, bu iki sıfattan hiçbirisiyle nitelenmemiş olsun ne din savaşı ne de vatan yapmayanlara Allah'ın iyilik yapmanızı ve adaletle davranmanızı yasaklamadığını, çünkü her kime olursa olsun, Allah'ın adaletli davrananları sevdiğini ve bunun aksine düşmanlara düşmanlık etmenin de bir adalet olduğunun da Allah'ın bir adaleti olduğu hususuna değinmiştir.²²⁹

Adaletle ilgili bir diğer husus ise, Peygamber efendimiz (s.a.v)' e Allah'ın hükümlerini ve şeriatını, adalet ile bildirmesi ve uygulaması ile ilgili olandır. Burada ise Elmalılı, dini doğrultmanın en önemli göstergelerinden birinin zulüm hükümlerini kaldırıp adalet yapmak olduğu ve bunun da Allah'ı bir bilip, dinine dosdoğru sarılmakla olacağını dile getirmiştir.²³⁰

Ayrıca son olarak adaletle ilgili başka bir hususta adalet yapan ümmet ve toplulukların olduğuyla ilgilidir. Onlarla ilgili ise, adil idarecilerin, gerçeği ve adaleti izleyen Allah adamı iyi insanlar ve din adamları ve bunlara uyanların²³¹ var olduğunu açıklamıştır. Hidayet ve doğru yolu bulan ümmet vurgusu da ayrıca dile getirilmiştir.²³²

Adaletle ilgili ayetlerin tefsirine baktığımızda adaletin insan için ilk olarak iman ve Rabbini bir bilme noktasında başlayan ve sosyal hayatla ilgili her alanda olmazsa olmaz bir erdem olduğu karşımıza çıkmaktadır. Adaletin olmadığı her yerde ve durumda zulüm ve haksızlığın ortaya çıkması da kaçınılmaz olacaktır. Buna istinaden Rabbimizin adaletle ilgili çokça vurgu yapması biz insanlar için de ibret alınması gereken ve hayatımızda asla bu hükümden ayrılmamız gereken bir husus olduğunu gözler önüne sermiştir. Adalet bireyin ve toplumun ayakta kalabilmesi için

²²⁹ Mümtahine, 60/8; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 8, s. 305.

²³⁰ Şura, 42/15, Bakara- 2/282; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 7, s. 266.

²³¹ Araf, 7/159

²³² Araf, 7/181

en önemli mekanizmadır. Doğru çalışması ve terk edilmemesi önemle üzerinde durulması gereken bir durum olduğunu da idrak etmemiz istenmektedir. Çocuklarımıza ve gençlerimize hayatın her alanında çokça önemli olan bu değeri kazandırmak, onları adil birer insan olarak yetiştirmek ise bizim nesil emanetimize bırakacağımız en büyük miras olacaktır.

3.4.2. Doğruluk

Doğruluk, Kur'an-ı Kerim'de sıdk lafzı ile ifade edilir. Sıdk kelimesinin çeşitli türevlerine rastlamak mümkündür. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de sıdk kelimesi ile aynı anlamı ifade eden farklı kelimeler de yer alır. Bunlardan bazıları birr, takva, vefa, ihsan, istikamet, ihlas, adl ve sabırdır.²³³ Kur'an-ı Kerim'de doğrulukla ilgili bazı ayetlerde ise doğru yol kavramını ifade eden sırat-ı müstakim kullanılmaktadır.

Doğruluk Kur'an-ı Kerim'de çeşitli türevleriyle yaklaşık 115 yerde geçmektedir. Biz bu ayetlerden bazılarını ele almak suretiyle bir erdem ve ahlaki güzellik olarak ifade edilen manaları içeren ayetlerin tefsirini aktaracağız. Ayrıca farklı bazı özelliklerini de aktarmaya gayret edeceğiz.

a. Allah'ın Sözü'nün Doğruluk ve Adalet Yönünden Tamam Olduğu

Allah'ın sözü'nün doğru olduğu başlığını adalet değerini incelerken de işlemiştik. Konuyla bağlantılı olarak ayeti kerimeyi burada tekrar vermek istiyoruz.

*“Rabbinin kelimesi doğrulukça da adaletçe de tam yetkinliğindedir. O'nun kelimelerini değiştirebilecek hiç kimse de yoktur. O işiten ve bilendir.”*²³⁴

²³³ Burhan Sümertaş, *Kur'an-ı Kerim'de Sıdk Kavramı*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi), 2009, s. 44-74.

²³⁴ Enam, 6/115

Allah'ın sözünün doğruluk bakımından tam ve yetkinliği, haber verilen şeyin doğru olması özelliğidir. Bu bakımdan Kur'an haberleri ve verdiği sözler boyutuyla tamamen doğrudur. Gerçeğin ta kendisidir, yalan ve şüpheden uzaktır.²³⁵

Yine başka bir ayette Allah'ın vaadinin gerçek olduğu ve O'nun sözünden daha doğrusunun bulunmadığı ifade edilir.²³⁶

Bu ayetle birlikte insanlar olarak verdiğimiz sözlerin arkasında durmanın da ne kadar erdemli bir davranış olduğunu kavramış oluyoruz.

İnsanların günlük hayatında doğru olmanın ahlaki açıdan ne kadar önemli olduğu, ayrıca bu erdem davranışının toplumsal bir güveni de beraberinde getirdiğini biliyoruz. Bu açıdan bakıldığında doğruluk kavramı, doğru sözlü olmanın yanında ayrıca övülen bir ahlaki güzellik olarak karşımıza çıkıyor. İnsanlara doğru sözlü, özü sözü bir olmayı ve öyle davranmayı tavsiye eden yüce kitabımızda Rabbimiz ayrıca yukarıda bahsi geçen ayetlerde de kendi sözünün doğruluğunu da açıkça belirtmiş ve kendi sözünün doğru olduğunu ifade etmesiyle kulları için de bu davranışın ne kadar mühim olduğunu anlamamızı sağlamıştır.

Yine Kur'an-ı Kerimde geçmiş olayları anlatan ayetlerde Allah'ın sözünün doğru olduğunu bildiren ifadelerin olduğunu görüyoruz.²³⁷ Görülüyor ki, insanlar için beşerî ilişkilerde son derece önemli bir yeri kaplayan doğruluk kavramı, Rabbi tarafından ona gösterilen ahlaki bir erdemi ifade etmektedir.

b. Övülen Ahlaki Erdem Olarak Doğruluk

Bireyler için sıdk/doğruluk kavramının önemi ve doğru kimseler sadıklar Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde zikredilmektedir. Sadıklarla ilgili açıklamaların yaklaşık 60 ayette geçtiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte sadık olarak zikredilen bazı isimleri de görmek mümkündür. İnsanlar için önemli olan doğruluk vasfının

²³⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 4, s. 89.

²³⁶ Nisa, 4/122; "İman eden ve iyi işler yapanları, içinde ebedi kalmak üzere, altından ırmaklar akan cennetlere koyacağız. Allah bunu hak bir söz olarak vaad etti. Söz bakımından kim Allah'tan daha doğru olabilir?"

²³⁷ Al'i İmran, 3/50; Enam, 6/146

mahiyeti ve bu kimselere sunulacak mükâfatlar açıklanmıştır. Bu bölümde sıdk kavramının sadece doğru kimselerin ve böyle davrananların mükâfatıyla ilgili ayetlerin tefsiri verilecektir.

Kur'an-ı Kerim'de ilk olarak doğru ve sadık olarak adlandırılan kimselerin özellikleri zikredilen ayeti kerime şöyledir;

*“Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takva sahipleri bunlardır.”*²³⁸

Elmalılı'ya göre; bütün bu güzel hasletlerin sahibi kimseler dinde, hakka uymada, iyiyi ve hayrı aramada sadakat ve samimiyet göstermiş ve doğruluklarını ispat ettiklerini kanıtlamış olurlar. Bu sadık ve muttaki kimseler açıkça ve dolaylı olarak bütün insani olgunluk ve yücelikleri ahlaki vasıfları olarak barındırırlar.²³⁹

Bu ayetle ilgili olarak Peygamber efendimiz (s.a.s) “Her kim bu ayet ile amel ederse imanını kemale erdirmiş, olgunlaştırmış olur” buyurmuştur hadisini nakletmiştir.²⁴⁰

Bu ayeti kerimede ayrıca dürüst (sadık) insanların takva sahibi olarak sayılması için gereken ve zikredilen hasletleri de kazanması gerektiği ifade edilir. Birr kelimesi yine sıdk (doğruluk- dürüstlük) ve takva kelimeleri arasında eş anlamlı kabul edilecek kadar yakın bir ilişki kurulması bakımından önemli görülmüştür. Böylece Kur'an terminolojisinde “birr”, “sıdk” ve “takva”nın, birbirini tamamlayan ahlaki erdemler olduğu da anlaşılmaktadır.²⁴¹

²³⁸ Bakara, 2/177

²³⁹ Bakara, 2/177; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 1, s. 577.

²⁴⁰ Ebu Davut, Zekât, 34; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 1, s. 577.

²⁴¹ Bakara, 2/177; Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yayınları, 4. Baskı, 2012, Ankara, Cilt: 1, s. 264.

Doğrulukla ilgili Allah'ın bazı ayetlerde onlara vaadinin gerçek olduğunu, doğruluklarının onlara fayda sağlayacağını ve sorgulama ve toplanma gününde bu doğruluk ve içtenliklerinin onlara ancak yarar sağlayacağı belirtilmiştir. Bu kimseler böyle bir günde korku ve tasadan uzak olacaklardır.²⁴² Bu ayetle ilgili Elmalılı; en büyük kurtuluşun Allah'tan başkasının değil, ancak Allah'ın hoşnutluğunda ve ancak ona doğruluk göstermede ve ona karşı içten davranmada olacaktır der.

Allah'ı hoşnut eden bir erdem ve davranış olan doğruluk başka bir ayette şöyledir;

*“Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun ne doğrularla beraber olun.”*²⁴³

Bu ayetle ilgili Elmalılı, Rabbimiz tarafından kullarına hangi durumu seçmelerini açıklamıştır. “İmanlarında verdikleri sözlerde ve yaptıkları anlaşmalarda veya Allah'ın dininde gerek niyet gerek söz ve gerek eylem ve davranışta ve hatta her konuda doğru olanların yanında bulununuz, doğruların dostluğundan ve arkadaşlığından ayrılmayınız, yani münafıklardan sakınıp, Muhammed ve Ashabı gibi, doğrulara yar ve yardımcı olunuz. Onlar gibi özü doğru, sözü doğru, işi doğru olunuz, onlara uyunuz.”²⁴⁴

Sıdk, insanın söz ve davranışlarıyla niyet ve inancında doğru, dürüst ve iyilikten yana olması anlamında bir ahlak terimi olarak ifade edilir. Sıdk olarak tanımlanan bu özellik başka türevleriyle birlikte oldukça geniş bir alanda zikredilir. Biz bunların başlıklarını vermekle yetineceğiz.

- a) Konuşmada dürüstlük
- b) Niyet ve iradede dürüstlük
- c) Karar dürüstlüğü

²⁴² Maide, 5/119; “Allah buyuruyor ki: Bu, işte sadıklara sadakatlerinin/doğruluklarının fayda vereceği gündür; onlara, sonsuza kadar içlerinde kalmak üzere, altından ırmaklar akan cennetler vardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı. İşte o büyük kurtuluştur...”

²⁴³ Tevbe, 9/119

²⁴⁴ Tevbe, 9/119; Elmalılı M. Hamdi Yazır, a. g. e., Cilt: 5, s. 33.

- d) Kararında durma dürüstlüğü
- e) Amelde dürüstlük
- f) Dini ve manevi halde dürüstlük

Bütün bu açıklamalarda anlaşılan şu ki insan, bu ayette olduğu gibi sorumluluk alanının hepsini kapsayan doğruluk ve dürüstlüğü, kapsamlı bir ahlak terimi olan sıdk ile açıklanması ve ayette bir erdem olarak kabul edilmesi ve bunun büyük bir fazilet olduğu, ayrıca müminler için de böyle kimseleri örnek alınması tavsiye edilmiştir.²⁴⁵

Kur'an-ı Kerim'de sıdkı adet edinmiş, doğruluğu benimsemiş kimselerden bahseder. Bunlar Sıddık olarak adlandırılır. Bu kimselerden bazıları, Hz. İbrahim²⁴⁶, Hz. İdris²⁴⁷, Hz. Meryem, Hz. Yusuf²⁴⁸ tur.

Yine Rabbimiz Kur'an-ı Kerim'de müminleri tanıtırken, iman ile başlayan yolculukta iman etmiş olma iddiasında doğru olan ve verdikleri söze kalpleriyle ve davranışlarıyla bağlılık göstermiş olmaları özelliklerini belirtmiştir.²⁴⁹ İnsan için ilk önce iman etmiş olmaya kalp ve davranışlarla sadık olmak, şüpheye mahal vermemek ve bundan sonra da bütün fiillerinde doğru ve ahbine sadık olmak mühim bir ahlaki erdemdir.

Bununla ilgili Peygamberimiz (s.a.s) şu önemli noktaya dikkat çekmiştir:

“Doğrulukta ayrılmayın. Çünkü doğruluk insanı iyiliğe, iyilik de cennete iletir. Kişi devamlı doğru söyler ve doğruluktan ayrılmazsa Allah katında ‘doğru’ olarak yazılır. Yalandan sakının! Çünkü yalan insanı kötülüğe, kötülük de cehenneme iletir. Kişi devamlı yalan söyler, yalan peşinde koşarsa Allah katında ‘yalancı’ olarak yazılır.”²⁵⁰

²⁴⁵ Tevbe, 9/ 119; Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı vd..., *a. g. e.*, Cilt: 3, s. 71-72.

²⁴⁶ Al-i İmran, 3/67; Meryem, 19/ 41

²⁴⁷ Meryem, 19/ 56-57

²⁴⁸ Yusuf, 12/46

²⁴⁹ Hucurat, 49/15

²⁵⁰ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Hadis Ansiklopedisi Tercüme ve Şerhi*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Cilt: 17, Ankara, 2005, s. 503.

Gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse hadislerde dikkat çeken bir diğer husus, doğruluk/sıdk erdeminin insanı olgun kılacak bazı ahlaki tutumlarla -berr, takva vb.- birlikte hatta aynı özellikte zikredilmiş olmasıdır.

Müminler için bir müjde niteliğinde olan başka bir ayette ise Rabbimiz, “Mak’ad-ı Sıdk / Kadem-i Sıdk” olarak ifade edilen doğruluk makamıdır. Bu konuyla ilgili Elmalılı, muttakilerin cennetlerde Allah Teâlâ'nın yüce katında bulunan Mak’ad-ı Sıdk yani doğruluk makamlarına girebilmeleri için gönderilen rehber ve kılavuza işaret eder. Nitekim Hz. Peygamberimizin Allah katında öyle yüksek bir derece, makamı vardır ki, doğruluk ve güvenilirliği vardır ki müminler için Rabbi katında bu doğruluk makamına ulaşmalarında onlara önderlik edip şefaate edecektir diye açıklamıştır.²⁵¹

Ayrıca Hz. İbrahim duası arasında geçen Lisan-ı Sıdk kavramı Elmalılı tarafından, dünyada, kıyamete kadar izi kalacak güzel bir isim, şöhret, dosdoğru bir yâd ve şaşmaz bir anış olarak ifade edilmiştir.²⁵²

c. Allah’ın Doğru Yolu (Sırat-ı Müstakim)

Kur'an-ı Kerim'de istenilmesi gereken bir yol olan Sırât-ı müstakim, sözlükte “apaçık, dosdoğru ve hak yol.”²⁵³ Bu ifadeyle yaklaşık otuz üç ayette geçmektedir. Fatiha suresinde özellikle bir açıklama da bulunan Elmalılı, bu kavramı; “Hakkın yolu ve İslam Dini” şeklinde âlimlerin tefsirlerini de özetler nitelikte açıklamıştır. Özellikle, eğilimlerimizin, düşünce ve hareketlerimizin oluşumunda temel nitelikte, bizi doğruca ve esenlikle hayırlı isteklerimize götürecektir ilmi, ameli, açık ve kapsamlı ve Hak Teâlâ'nın koymuş olduğu bir kanun/bir yol olarak ifade eder.²⁵⁴

²⁵¹ Yunus, 10/2; Kamer, 54/55

²⁵² Şuara, 26/84; Elmalılı M. Hamdi Yazır, a. g. e., Cilt: 6, s. 296.

²⁵³ Hülya Alper, “Sırat-ı Müstakim”, *DİA*, Cilt: 37, s. 119.

²⁵⁴ Fatiha, 1/ 6; Elmalılı M. Hamdi Yazır, a. g. e., Cilt: 1, s. 178-179.

Bu kavram aynı zamanda Allah'ın doğru yol ve istikamet üzere olduğunu²⁵⁵, dilediğini bu yola iletceğini²⁵⁶, peygamberleri ve inananları doğru yola ulaştırdığını²⁵⁷ bildirir. Ayrıca peygamberimizin insanları doğru yola davet ettiğini²⁵⁸, Kur'an'ın da insanları doğru yola çağırdığını²⁵⁹ ifade eden çeşitli ayetler bulunur.

Fatiha suresinde belirtilen, kendilerine nimet verilenlerin yolu olarak ifade edildiğinde ise, daha önce açıkladığımız ayetlerden olan ve bu yolda olanların peygamberlerin, doğruların, şehitlerin ve sâlihlerin yolunda olduğu söylenebilir. Özetle söylemek gerekirse insan için Allah'ın doğru yolunun Sırat-ı Müstakim olduğu söylenir ve başka hiçbir yola sapmadan bu yolda yürümek gerektiği belirtilir.²⁶⁰

Doğrulukla ilgili değerimizi yine Rabbimizin iman edenlere bir tavsiyesiyle bitirmek istiyoruz.

*“Ey iman edenler! Allah'a itaatsizlikten sakının ve doğru söz söyleyin ki, Allah sizin işlerinizi düzeltsin, günahlarınızı bağışlasın. Kim Allah'a ve resulüne itaat ederse gerçekten büyük bir kazanç elde eder.”*²⁶¹

3.4.3. İlim-Hikmet

Kur'an-ı Kerim'de ilim kelimesi kendisinden türeyenlerle birlikte yaklaşık 750 yerde geçmektedir. Bu sayı dikkate alındığında ilmin, bilginin ve bilgi faaliyetinin Kur'an'ın içerdiği mesajlar için ne kadar önemli olduğu görülmektedir.

²⁵⁵ Hûd, 11/56

²⁵⁶ Bakara, 2/142-213; Maide, 5/16; Enam, 6/39; Yunus, 10/25

²⁵⁷ Enam, 6/87-161; Nahl, 16/121; Hac, 22/54; Sâffât, 37/118

²⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/51; Enam, 6/153; Mü'minûn, 23/73; Şûrâ, 42/52

²⁵⁹ Maide, 5/16

²⁶⁰ Enam, 6/151-153

²⁶¹ Ahzab, 33/70-71

Sözlük anlamı olarak ilim, “bilmek, bilgi, bilim” kavramlarıyla ifade edilir. Kur’an ve Hadis ile ilgili terim anlamı ise, “ilahi bilgi, vahiy” olarak ifade edilir. Terim olarak ifade edilen ilim incelendiğinde hem bireyin ilahi vahiy ile ilgili hem de diğer bilme melekeleriyle ilgili bütün ilmi faaliyet alanlarını kapsar.²⁶²

İlmin taşıdığı anlam dinimiz açısından oldukça önemlidir. Hem insana bilmediğini öğreten Rabbinin ilmi öğretmesi, hem de diğer bilinmesi gerekenlerin öğrenilip aktarılması noktasında ilim başrolde yer alır. İlmin kıymeti Peygamberimiz tarafından da sürekli olarak vurgulanmıştır. Dinimiz açısından aktarılması gereken bütün değerler sisteminin devamlılığının sağlanması noktasında ilim önemli bir yerdedir. Bu husus diğer bilgi alanları için de aynıdır.

İlim Kur’an’da yakın anlamlı bazı kavramlar geçmektedir. Bunlardan bazıları şöyledir; marifet, fehim, basiret, şuur, idrak, teakkul, kürsi, tezekkür ve tedebüdür.²⁶³ İlmin Kur’an-ı Kerim’de geçtiği farklı anlamlarını ayetlerde inceleme yapmak suretiyle kategoriler halinde aktaracağız.

a. Allah’ın Her Şeyi Bilmesi, İlminin Kuşatıcılığı

*“Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan, sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O’dur ve O, her şeyi hakkıyla bilmektedir.”*²⁶⁴

Ayetin tefsirinde Elmalılı, ayetin başında yer alan yaratılmışların isimlerini zikretmiştir. Elementleri, bileşimlerini, denizleri, karaları, dağları, dereleri, ovaları, çölleri, ormanları, ırmakları, pınarları, madenleri, otları, ağaçları, çiçekleri, meyveleri, hayvanları, kuşları yani insanın hayatı ve ölümünde yararlanması gereken her şeyin Allah tarafından yaratıldığını söylemiştir. Gökyüzünde yaratılmış gezegenlerden ve düzeninden bahsetmiştir. Sonra Allah’ın ezeli ve ebedi olarak âlim olduğunu söylemiş ve O’nda bütün ilimlerin ilmi vardır demiştir. Allah’ın ilmi

²⁶² Yusuf Şevki Yavuz, “İlim”, *DİA*, Cilt: 22, s. 109-110.

²⁶³ Ziyad Al-Rawashdeh, *Kur’an’da İlim Kavramı*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi), İstanbul, 2010, s. 45.

²⁶⁴ Bakara, 2/ 29

olmasa ilmin nereden çıkacağı, sebep ve sonuçların nasıl birbirine bağlanacağı, ilimlerin nasıl kurulacağı hakkında sorular yönelterek cevaplarını aktarmaya başlamıştır.

Allah, insanları yüksek bir ilim ve kudretle, böyle kapsamlı bir rahmetle yer ve göğün bir özeti, küçük ve belki büyük bir örneği olarak yaratmış ve bütün mutluluk sebeplerini de hazırlamıştır. İnsanın ruhunda ne gibi yücelikler olduğunu düşünmesi gerekir. Yerde ve gökte araştırmalar yaparak, insan yararı için yaratılmış, hazır bulunan şeyleri bulup, Allah yolunda bunlardan yararlanıp diğer hayata, ahiret hayatına hazırlık yapmalıdır. İnsan bütün bu âlemlerden geçirilerek Allah'a döndürülecektir. İnsan yükselmeye azmetmeli, inkâr ve nankörlükten yüz çevirdiğinde bu yükseklikleri ve derinlikleri iyi düşünmelidir. Bütün bunları düşünüp insanı aldattıcı şeylerden uzak durmak kaydıyla bir ibret bakışıyla bakmalı ve ilme önem vermelidir.²⁶⁵

*“Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır; onları O’ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O’nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.”*²⁶⁶

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, ilk olarak insanoğlunun ilmine ulaşmayan, ilintilenmemiş pek çok gayb hazineleri mevcuttur, Allah’ın elindedir. O bütün gaybları bildiği gibi, hazır olan bütün varlıkları da bütün detaylarına ve en ince ayrıntılarına kadar bilir. Gizli açık her şey, Allah’ın ilminde Levh-i Mahfuz’dadır. Her detay her bilgi tek tek birimleriyle, hem de sistemler zinciri halinde Allah katında bilinmektedir.²⁶⁷ Ayetin mahiyetiyle ilgili aynı noktaya işaret eden çeşitli ayetlerde vardır. Allah’ın her şeyden haberdar olması, gizli ve açığı bilmesi çokça zikredilmiştir.²⁶⁸

²⁶⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 1, s. 328.

²⁶⁶ Enam, 6/59; Hac, 22/ 70

²⁶⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 4, s. 19.

²⁶⁸ Enam, 6/ 73

Gizli ve açık olanla ilgili kalplerde ve sözde gizlenen ve açığa vurulanlara da dikkat çekildiği görülüyor.²⁶⁹ Allah'ın ilmi sonsuz, tam ve kesindir. ²⁷⁰ O, yere giren ve ondan çıkan, gökten inen ve ona yükselen her şeyi bilir.²⁷¹ Kuşkusuz Allah göklerin ve yerin sırlarını bilmektedir.²⁷² Kıyametin zamanını sadece O bilir.²⁷³ Kullarının tövbesini kabul eden, günahları bağışlayan ve yaptıklarınızı bilen O'dur.²⁷⁴ O, duyular ve akılla idrak edilemeyeni de edileni de bilir.²⁷⁵

Allah, kalplerin, ruhların derinliklerinde gerek bedenlerin içinde ve dışında ve gerekse bulunulan bütün ortamlarda ne tuttuğunu, neler saklayıp neler konuştuğunu, neler yaptığını ve dış dünyaya neler yaydığını ve oradan ne alıp yuttuğunu, iyi, kötü, güzel, çirkin, haklı ve haksız hepsini bilir. İnsan yaratılışının güzelliği gereği bu nimetlere şükretmeli ve hamdını yerine getirmelidir.²⁷⁶

b. Allah'ı Bilen Kulları

“Aynı şekilde, insanlardan, binek hayvanlarından ve eti yenen hayvanlardan da farklı tür ve renklerde olanlar var. Kulları içinden ancak bilenler, Allah'ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar. Şüphesiz Allah üstündür, çokça bağışlayıcıdır.”²⁷⁷

Elmalılı bu ayetin tefsirinde, insanlar içinde ilmi olanlar ve olmayanlar diye ayrılırlar. Ancak Allah'ı bilenler saygı hissederler. Peygamber'e “Sen ancak görmediği halde Rablarından korkanları uyarırdın” buyurulduğu üzere, Allah saygısını her zaman duyan ve peygamberin uyarısından yararlanacak ve dolayısıyla temizlenip korunacak olanlar Allah'ı büyüklük ve güzelliği ile yetkin sıfatlarıyla

---

“O, gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ile yaratandır. “Ol!” dediği gün her şey olur. O'nun sözü gerçektir. Sûr'a üflendiği gün de hükümranlık O'nundur. Gizliyi ve açığı bilendir ve O, hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır.”

²⁶⁹ Hud, 11/ 5; İbrahim, 14/ 38; Nahl, 16/ 19- 23; Taha, 20/8; Enbiya, 21/110; Kasas, 28/69

²⁷⁰ Rad, 13/8-9-10; Taha, 20/ 98; Müminun, 23/92

²⁷¹ Sebe, 34/2

²⁷² Fatır, 35/38

²⁷³ Fussilet, 41/47

²⁷⁴ Şura, 42/25

²⁷⁵ Haşr, 59/22

²⁷⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 8, s. 413.

²⁷⁷ Fatır, 35/28

bilenler, ilim ehli- bilgi sahibi olanlardır der. Çünkü bir şey hakkında sayı onun şanına olan bilgi ve bu bilginin derecesiyle paralel olur. Bu bakımdan bir kulun Allah’la ilgili bilgisi ne kadar yeterli ise saygısı da o oranda olur.

Allah’ı bilmek onun kudretini, bağışlayıcılığını bilmek, O’na karşı derinden saygı ve korkuya sebep olur. Bununla birlikte âlimlerin/bilenlerin saygısı-korkusu ne kadar yüksek olursa, ümidinin de o oranda çok olacağı bilinmelidir. Allah’ın kulları içinde en çok ikram ettiği kişiler âlimler olduğu için “İlmin rütbesi, en yüce rütbedir.” İlmin, bilginin bu önemi teorik açıdan değil pratik açıdan değerli kıymetlidir.²⁷⁸

İlim hem dünyevi hem de uhrevi bilgileri öğrenmede bir ihtiyaçtır. İnsan için öğrendiği ilimlerin iki yönlü olarak hizmet etmesi beklenir. Bu açıdan bakıldığında ilmi, birbirinden kopuk sonuç doğurmada sakıncalarının da olabileceğini zikretmek isteriz. Nitekim ahlaki erdemlere yakın olmayan bir bilginin, insan için faydasından çok zararının olacağını belirtmeliyiz.²⁷⁹

İlmin öğrenilmesinde, bilginin ahlakiliğinden bahsedecek olursak ilimle birlikte onu besleyen ve uygulanabilirliğini ve iyi amacını gösteren bazı kavramlardan zikretmeliyiz. Bu kavramların başında da “Hikmet” gelir.

Hikmet

Hikmet sözlükte, “bilgelik, öğüt verici söz”²⁸⁰ olarak, başka anlamı “yargıda bulunmak” olarak, Allah’a nispet edildiğinde “en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek” manasında gelirken, hikmet ve hüküm kelimeleri “bilmek” (ilim) ve “anlamak” (fıkıh) manalarında eş anlamlı olarak kullanılır.²⁸¹ İlim ve hikmetin farklı açılardan değerlendirilmesini ayrıca belirteceğiz.

²⁷⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 7, s. 42-43.

²⁷⁹ Bayramali Nazıroğlu, Ayşegül Gün vd., (Ed.) Mustafa Köylü, *a. g. e.*, s. 145.

²⁸⁰ TDK Sözlükleri, *Hikmet*, <https://sozluk.gov.tr/>, (16.07.2021).

²⁸¹ İlhan Kutluer, “Hikmet”, *DİA*, Cilt: 17, s. 503.

Hikmetin, müfessirler tarafından farklı şekillerde tefsir edildiğini başlıklar halinde vermek istiyoruz.

- 1- İlim ve amel.
- 2- Eşyanın manasını derinliğine kavrayış
- 3- Fıkıhla ilgili olarak, bir şey hakkında temeli köklü bilgi edinmek.
- 4- Allah'ın emrinde olan akıl
- 5- İlliyet (nedensellik) nispetinde dayanan, vücuda getirmek, icat etmek.²⁸²

Hikmetin konumundan bahsetmeden önce açıklamamız gereken hususlardan biri ilmin tek başına bir değer olmayıp, davranışa dönüşebildiği, insanların yararına kullanıldığı ve paylaşıldığı ölçüde bir anlam ifade ettiğidir. Hikmetin mahiyeti ise tam bu noktada ortaya çıkmakta, ilmine yaraşır şekilde eylemde bulunanların, bilgiyi ahlak ve etik kurallar ölçüsünde kullananların değerli kişiler olması noktasında bu ölçünün hikmeti ifade ettiğidir.

*“O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar.”*²⁸³

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, ayet tefsirinin yanında hikmetle ilgili bazı farklı noktalar belirterek bir çerçeve çizmiştir. Bu bilgileri hikmetin ifade ettikleri anlamında aktarmak istiyoruz.

Elmalılı, Allah'ın ihsanı ve ilminin bol ve geniş olduğu için hikmeti kime dilerse ona verir ve vermek için hiçbir koşula bunu bağlamaz demiştir. Bozukluğu, kötülüğü engelleyip, faydalığı getirecek etkinliği ve egemenlik gücünü, gerçek bilgi iradeyle doğru fiili yapmak suretiyle etkin bir âlimliği ve yararlı etkinliği kendiyile sınırlamaz ve akıl sahiplerine dilediğine hikmet verir. İnsan hikmetsiz olarak binde bir hayra ulaşırsa, bir hikmet ile binlerce hayra ulaşır. Hikmet dünya ve ahiretin

²⁸² Nevzat Ayasbeyoğlu, *İslamiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kur'an-ı Kerim'in Eğitim ile ilgili Ayetlerinin Tahlili*, 2. Baskı, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s. 59.

²⁸³ Bakara, 2/ 269

hayırlarını içerir. Hikmetsiz hayır ise bir var bir yoktur demiştir. Hikmetin ifade ettikleri anlamında, Allah'ın bir lütfu olduğunu, bunun ise saf, temiz ve katıksız akıl sahibi kullara nasip olacağını bilmiştir. Bundan ötürü ise, akıl ve güzel seçim, hikmetin temel şartı, düşünüp öğüt almak ise bunun başlangıç noktasını ifade etmektedir. Bunlar için Allah'ın vergisi ve ilahi bir dileme sayesinde olan şeylerdir demiştir.²⁸⁴

Tefsirde Hikmetle ilgili kavram açıklamasına yer veren Elmalılı, farklı kaynaklarda açıklandığı şeklini vermek suretiyle bunları maddeler halinde sırlamıştır. Biz de bu maddeleri kısa başlıklar halinde eklemeyi uygun gördük.

“HİKMET NE DEMEKTİR?

Bu kelime, “hüküm, hükümet, ihkam yani, hüküm vermek, hükümet etmek, idare etmek ve işini sağlam yapmak anlamlarıyla ilgili olarak masdar ve isim olur.

Hikmet denildiği zaman, mutlaka ya bir nedensellik ve nu nedenselliğe bağlılık münasebeti veya daha genel olarak bir sebep sonuç ilişkisi ve bir sebebe bağlı anlam söz konusudur. En genel anlamıyla hikmet ise, “fayda, yarar ve sağlam yapmak” anlamı itibariyle, “her güzel ilim ve her iyi iş”in adıdır. Hem ilim hem amel hikmetin en esaslı anlamını oluşturur. Bütün bu anlamlar itibariyle hikmet, aşağıdaki şekillerde tefsir edilmiştir.

- 1- Hikmet, sözde ve işte doğruyu yakalamak.
- 2- Hikmet, ilim ve ameldir.
- 3- Hikmet, “ilim ve fıkıh” demektir.
- 4- Hikmet, varlıkların, anlamlarını bilmek ve anlamaktır.
- 5- Hikmet, Allah'ın emri konusunda düşünmek, akli çalıştırmaktır.
- 6- Hikmet, anlamak demektir.
- 7- Hikmet, var etmek demektir. (Varlıkların bir nedeni olduğu ilkesinin özü, de “yaratmak ve var”etmektir.

²⁸⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, a. g. e., Cilt: 2, s. 278-279.

- 8- Hikmet, varlıkları uygun olarak ve derecelerine göre yerli yerince koymaktır ki, bu varlıkları derinliğine anlamayı ve bilmeyi gerektirir. Allah'ın sıfatını ve evrensel hikmeti tanımlar.
- 9- Hikmet, doğru ve güzel amellere yöneliştir.
- 10- İnsanın gücü yettiği oranda, yönetirken yüce ve münezzeh olan Yaratıcı'ya uymadır. Burada ilmini cehaletten, filini zulüm ve haksızlıktan, cömertliğini ise cimrilikten, akıllılığını akıl kıtlığı ve sefihlikten uzak tutmakla olur.
- 11- Hikmet, ilahi ahlak ile ahlaklanmaktır.
 “Ben ahlakın değerlerini tamamlayıp mükemmelleştirmek için gönderildim” hadis-i şerifi gereğinde, Hz. Muhammed'in gönderiliş sırrı da bu noktada toplanmıştır. Şüphesiz akıl, anlama iman, öğrenme marifet ve bilme, bu ahlaklanmanın temel direklerinden değilse de şartlarındandır.
- 12- Hikmet, Allah'ın emri üzerine düşünmek ve ona uymaktır.
- 13- Hikmet, Allah'a itaat, Fıkıh ise, din ve ameldir.
- 14- Hikmet, bir nurdur ve kuruntu ve gerçeğin arası bununla ayırt edilir.
- 15- Hikmet, doğruyu yakalayarak, süratli şekilde cevap vermektir.
- 16- Doğruya iletmektir.
- 17- Ruhların sükûnet ve huzura erdiği son noktadır.
- 18- Nedensiz işaret, yani kendisinin üzerinde bir neden düşünülmeyen Hak Teâlâ'dan kayıtsız şartsız gelip, içinde şek ve şüphe, zayıflık ve bozukluk ihtimali olmayan, niçin ve neden diye sorup araştırmaya gerek bırakmayan işarettir.
- 19- Bütün hallere Hakk'ı tanık tutmaktır.
- 20- Din ve dünyanın düzen içinde olmasıdır.
- 21- Ledünni/ direk Allah katından olan ilimdir.
- 22- İlham gelmesi için, sırrın korunmasıdır.
- 23- Hikmet bunların hepsidir.²⁸⁵

²⁸⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 280-292.

Özetle hikmet, ilim ve ameldir, yani bilmek ve bilgiye uygun iş yapmaktır. Gerçekten de ilim ve amel, akıl ve irade değerlendirilirken, ortada ikisinin buluşma noktası olan vicdani, sezgisel algılamaları hesaba katmamak doğru olmaz.

Bütün bunların sonunda Kur'an-ı Kerim'de hikmetin dört şekilde tefsir edildiğini söyleyen Elmalılı bunları şöyle sıralamıştır;

1. Kur'an'ın öğütleri anlamında

*“Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini doldurduklarında ya onlarla yeniden evlenip iyilikle tutun ya da iyilikle serbest bırakın. Onları zarar vererek haklarını çiğnemek için nikâh altında tutmayın. Bunu yapan bilsin ki kendine kötülük etmiştir. Allah'ın âyetlerini sakın alaya almayın. Allah'ın size bahşettiği nimetleri, kitaptan ve hikmetten size öğüt vermek üzere gönderdiklerini dilinizden düşürmeyin. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah her şeyi bilmektedir.”*²⁸⁶

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, bazı kimseler nikâh, boşama ve köle azat eder ve sonra da bunları şaka olarak yaptıklarını söyledikleri için burada Müslümanlara bu konuda şaka yapmak ve hafife almaktan sakınmaları gerektiği bildirilmiştir der.²⁸⁷

2. “Anlama ve ilim” anlamında

*“Andolsun ki vaktiyle Lokmân'a şu hikmeti vermiştik: “Allah'a şükret, O'na şükreden kendi iyiliği için şükretmiş olur; nankörlük eden de bilmelidir ki Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, O her türlü övgüye lâyıktır.”*²⁸⁸

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, Lokman a.s.'in soy ve sebebi ile ilgili bilgiler vermiş Hz. Davut a.s.'a yetişmiş ve ondan ilim aldığını sanat sahibi biri olduğunu, İsrail oğullarına yargıçlık yaptığına dair açıklamalardan bahsetmiştir. Çoğu âlimin görüşüne göre Lokman a.s.'in hikmetli/bilge bir kişi olduğunu söylemiştir. Hikmetin tanımıyla ilgili detaylı bilgiler veren Elmalılı ayrıca hikmetin, insanın teorik bilgileri

²⁸⁶ Bakara, 2/231

²⁸⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 172.

²⁸⁸ Lokman, 31/12

öğrenip, pratikte erdemli davranışları sergileme gücünü bularak alışkanlık edinerek kendini geliştirmesi olarak tanımlamıştır. İnsan için hikmetin, neden ve sebepleri bilerek hedefi tutturacak şekilde işi bilgiye, bilgiyi de işe uydurmak olarak tanımlamıştır. Böylece kendisine hikmet verilen kişi için birçok hayır verildiğini dile getirmiştir. Allah'ın bu büyük lütfuna mazhar olan kimselere teorik ve pratik açıdan şükürünü yerine getirmeleri gerektiği istenmiştir der. Bu bilgiler ışığında Lokman a.s.'in da bu hikmete mazhar olduğu için kendisinden şükretmesi istediğini dile getirir.²⁸⁹

3. “Peygamberlik” anlamında

*“Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler, Dâvûd da Câlût'u öldürdü ve Allah ona hükümler ve hikmet verdi, ona dilediği şeyleri öğretti. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmı ile diğer kısmını engellemesi olmasaydı yeryüzünde düzen bozulurdu. Fakat Allah'ın âlemler için büyük lütufları vardır.”*²⁹⁰

*“Yoksa onlar, Allah'ın lütfundan verdiği şeylerden dolayı insanlara haset mi ediyorlar? Oysa İbrahim soyuna da kitabı ve hikmeti verdik ve onlara büyük bir hükümler bahsettik.”*²⁹¹

Burada özellikle ilk ayet ile ilgili Elmalılı, yeryüzündeki menfaatlerin yok olup, düzen ve intizamın ortadan kalkmasıyla, ürün ve nesilden, ilim ve sanattan, dinden ve imandan eser kalmazdı. Söz konusu savuşturma ve karşı koyma hali olmasaydı, insanların çoğunluğu birbirlerine karşı sıcak, itaatkâr ve uyumlu olsa bile, sınır tanımayan kimselerin sürekli hücumuna uğrayacakları, çiğnenip mahvolacaklarını, toplumsal dengenin bozulacağını ve en son herkesin ölçü tanımaz hale geleceğini böyle bir durumda ise karşı koyma da düşünülmez ise hepsinin mahvolacağını dile getirmiştir. Bu açıdan Allah'ın insanı irade sahibi yaratması rahmet ve kudretinin ta kendisidir demiştir.²⁹²

4. Şaşırtıcı sırlarıyla “Kur'an” anlamında.

²⁸⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 6, s. 488.

²⁹⁰ Bakara, 2/251

²⁹¹ Nisa, 4/54

²⁹² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 211.

*“Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz senin rabbin, yolundan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir; O, doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir.”*²⁹³

Burada Elmalılı, Fahrüddin Razi'nin bu dört mananın incelendiğinde hepsinin “ilim” anlamına yönelik olduğunu söylediğini aktarmıştır.²⁹⁴

Kur'an-ı Kerim'de hikmetle ilgili pek çok ayet bulunmaktadır. Hikmetin işaret ettiği ilim ile zikredildiğinde hikmetin ilmi doğru şekilde kullanma, hayata geçirme olarak ifade edileceğini aktarmıştık. İnsan kendisine verilen ilim ve hikmet sayesinde doğru davranışlar sergileyip, erdemli olana meyleder diyebiliriz. Doğarken beş duyu ile öğrenmeye açık ve hiçbir şey bilmez halde olan insanın erdemli ve güzel bir hayatı tercih etmede, onu anlamlandırmada kuşkusuz en önemli etken ilim ve o ilme yaraşır sergilenen hikmetli davranışlar olacaktır. Eğitim ve öğretimle amaçlanan da aslında insana ilmi verirken sosyal olan tarafında da değerli davranış şekillerine meyletmesini sağlar. Dinimiz açısından da önemli olan bu iki kavram insan için doğumla başlayıp ölüme kadar süren bir süreci kapsar.

3.4.4. Çalışmak/Çalışkanlık

Çalışmak, insan için yaşamı boyunca canlı cansız bütün varlıklarla ilişkisini ifade eden bir kavramdır. Bireysel ve toplumsal olarak çalışmak ele alınabilme özelliği olan, aynı zamanda faaliyet olarak tertip edildiğinde varlık alanının en belirgin niteliğini temsil eder. Bir değer olarak ifade edildiğinde çalışmanın ve çalışkanlığın verdiği huzur ve bu anlamdaki çabanın karşılığı olarak kişileri ve toplumları yine varlık alanında ayakta tutan dinamik olarak ifade edilebilir.

Çalışmanın evrensel, sosyal ve psikolojik açılardan değerlendirilebildiğini ifade etmiştik. Bu bakımdan incelememizde çalışmanın her boyutuna dikkat çekmek

²⁹³ Nahl, 16/125

²⁹⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 292.

uygun olacaktır. Kur'an-ı Kerim'de ifade edilen çalışmak ve çalışmanın neticelerini ifade eden ayetlerin tefsirini ve soyut alanla birlikte somut tezahürlerini de ortaya koymaya çalışacağız.

*“İnsan için yalnız kendi çalıştığıının karşılığı vardır.”*²⁹⁵

Elmalılı bu ayetin tefsirinde şu hususlara değinmiştir; insan için ancak kendi gayretinin olduğu, başkasının suçu ile ceza almayacağı gibi başkasının çabasıyla da sevap alması has hakkı olmaz ancak bağış olabilir. Burada “Herkesin kazandığı iyilikler kendisine, işlediği kötülükler de kendi aleyhinedir”²⁹⁶ burada ilk bakışta “insana çalışıp, çabaladığından başkası yok” demek sanılsa bile, insan için gerek dünyada gerek ahirette çalıştığı ve kazandığından başka “Vehbi” olarak, Allah tarafından verilen ilahi rahmet ve bağışlar bulunduğunu dile getirmiş ve yardımlaşmanın dinen emrolunan bir şey olduğu dünya ve ahirette yararlı olduğunun dinen bilindiğini söylemiştir. Burada Ebu's-Suud'un ifadelerine yer vermiş, insanın kendi işi olan imanı ve yaptığı iyi işleridir ve iman olmayınca hiçbirisinin yararı olmayacağını, bunlarda da yararlı olanın kendi gayret ve işleri olmak üzere gösterilmiştir ifadelerine değinmiştir. Bütün bu işlerin yanında Peygamberlerin şefaati, meleklerin insanların bağışlanması için duada bulunması, dirilerin ölümler için dua etmesi, sadaka vermesi gibi işlerin insana yardımı olsa da kendi işleri olmadığını açıklamıştır.²⁹⁷

*“Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri iç çekerek arzu etmeyin. Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var, kadınların da kazandıklarından nasipleri var. Allah'ın lütfundan isteyin; şüphesiz Allah her şeyi bilmektedir.”*²⁹⁸

Elmalılı, burada bir önceki ayetin tefsirinde insana diğer insanlardan doğuştan verilmiş ya da sonradan kazandığı fazla olan mal mülk için göz dikilmemesi gerektiğini söylemiş, ayrıca kader ile ilgili açıklamada kazanma yoluyla mukadder olanı kuru kuruya istemenin, bir tembellik, avarelik ve zaman kaybı

²⁹⁵ Necm, 53/39

²⁹⁶ Bakara, 2/286

²⁹⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 8, s. 48-49.

²⁹⁸ Nisa, 4/32

olduğunu ifade etmiştir. Burada çalışmaksızın kaderde olanı temenni etmenin, imkânsız bir temenni olduğunu söylemiştir.

Ayetin tefsirinin devamında, kadınların ve erkeklerin çalıştıklarının hepsine bir pay verileceğini ifade etmiş, fakat yaratılışa kazanma yeteneğinde farklılık olabileceğini söylemiş, bunun neticesinde Allah'ın verdiği lütufla diğerlerinin payını istemek, talep etmek yerine kendisine verilen güç ve yeteneği kullanmak suretiyle çalışmalarını yapmalarını söylemiştir. Bazı yasaklamaların asıl hedefinin, kıskançlık, tembellik, Allah'ın hüküm ve kaderlerine itirazdan alıkoymak ve lütuf, fazilet ve saygı yerine, çekememezlik ve boş temennilerle değil de bunların çalışarak istenilmesi gerektiğini hatırlatma olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁹

İnsanları çalışmaya sevk eden her durum aynı zamanda ahiret hayatını da gözetmeyi de ifade eder. Dünyada irade kullanılarak çalışma gerçekleştirilen her durum bir gerekliliktir. Çünkü yukarıda ayetin tefsirinde de açıklandığı gibi kaderin verdikleri için gayreti ifade eder. Tembellik etmek ve avarelik bir meziyet değildir. Çalışkanlık ve amaçları ya da üstün hedefleri gerçekleştirme adına yapılan her eylem bir değer ifade eder.

Bireysel yapılan çalışmaların dışında birlikte çalışmalar yapılmaya da teşvik edilmiş, yardımlaşmanın, birlik ve düzenin bununla sağlanacağı ifade edilmiştir.³⁰⁰

3.4.5. Sorumluluk

İnsan yaratılış itibarıyla bireysel ve sosyal olarak sorumluluk sahibi olarak dünyaya gelir. İnsanın bireysel anlamda hem yaratıcıya karşı hem de yaşamsal anlamda bireysel ve toplumsal sorumlulukları vardır. Bunların içerisine aile hayatından eğitim hayatına kadar hatta iş hayatından vatandaşlık görevlerine kadar pek çok liste sıralayabiliriz.

²⁹⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 3, s. 75-76.

³⁰⁰ Leyl, 92/ 4

Bir değer olarak sorumluluk içinde farklı başlıkları da beraberinde getirir. Bunların başında emanet, vefa, diğerkâmlık gelebilir. Her biri ifade ettikleri alanlar itibariyle ortak paydaları insan sorumluluklarını ifade etmeleridir. Sorumluluk insan için belirleyici bir ahlaki değer ve görevdir. Yerine getirilmesi gereken her görev ve sorumluluk alanı insanın sınırlarını da oluşturur.

İnsanın sorumluluk alanları Kur'an-ı Kerim'de farklı ayetlerde geçerken aynı zamanda insanın nelerle sorumlu tutulmayacağı da belirtilir. Kelime olarak yaklaşmak yerine bu başlıkta insan için belirtilen sorumluluk alanlarını ve diğer farklı alanları başlıklar altında inceleyeceğiz.

a. İnsanın Allah'a Karşı Sorumlulukları

*“Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.”*³⁰¹

İnsanın yaratılış gayesi ve en yüce sorumluluğu ifade eden bu ayette Elmalılı, önceki ayetlerin ifade ettiği manaya dikkat çekerek, öğüt ve nasihat vermenin görev ve sorumlulukların hatırlatılması bağlamında müminlere yararının olacağını, iman ettikten sonra unutmaya, duyarsızlık içine düşmeye karşı ve imanın kuvvetlenmesi ve sevinçlerinin artması, bilmediklerini öğrenmeleri hususunda etkili olacağını dile getirmiştir.

Öğüt verilip hatırlatılması gereken en önemli hususun insan için yaratılış hikmeti olarak tanımlanan, Allah'ı tanıyıp, ona iman edip, kulluk edip boyun eğmek olacağını söyler. Hayatta başka her şey için harcanan ve tüketilen ömrün heba olacağını, onun “Benim emirlerimi tutarak bana kulluk etsinler” sözüne karşılık, ibadet ve kullukta isteyerek yaptıkları fiillerle arzu edilir şekilde olmasına dikkat etmeleridir. Burada insanın ibadetle sorumlu olduğuna da dikkat çekerek, ibadetin ve kulluğun insanın yararına olduğunu söylemiştir.³⁰²

³⁰¹ Zariyat, 51/56

³⁰² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 7, s. 562.

*“Ey insanlar! O sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk ve ibadet ediniz ki korunur muttakilerden (takvaya eresiniz) olasınız.”*³⁰³

Yine bu Ayetin tefsirinde Elmalılı, Fatiha Suresi’ndeki “âlemlerin rabbi” sıfatının ispatına ve anlaşılmasına yönelik, Allah Teâlâ’nın ilk emrini içerdiğine ve bu emrin İslam binasının ana temeli olan kulluk ve Rablikte “tevhit” konusundan ve devamında Hz. Muhammed’in peygamberliğini ve doğruluğunu ispat edip savunuyor demiştir. Burada Allah’a tevhit noktasında söz verenlerin sözünü yerine getirmeye çalışmaları, Rablerine kulluk etmek ve boyun eğmek suretiyle korunmalarını ifade etmiştir. Burada ibadetlerimizin bizi korunmaya vesile olduğunu hatırlatarak, temelde onların bizi koruyucu olmadığı aslında Allah’ın fazlı ve rahmetiyle bunun sağlandığını bu konuda da her zaman ümit var olmamız gerektiğini ifade etmiştir.³⁰⁴

Hatırlatmak gerekir ki bir sorumluluk olan ibadetler insanı dünyada pek çok kötülüklerden alıkoyar ve uzak durasını sağlar. Aslında her sorumluk dediğimiz ibadetlerimiz bu anlamda iki hayatında da insan için yararı olan işlerdir. Takvanın kulluk ile ilgili bağlantısı da bu açıdan oldukça önemli bir kavramdır.

İbadetlerin bir insan için bir sorumluluk olduğu açıklanırken namazın belli vakitlerde olan bir ödev olduğu³⁰⁵, orucun bizden öncekilere gibi bizlere de farz olduğu³⁰⁶, zekâtı vermemiz gerektiği³⁰⁷, gücü yetenlerin Kâbe’yi ziyaret etmeleri Allah’ın bir hakkı olduğu³⁰⁸ ifadelerine yer verilmiştir.

Kulluk etmede insanın Allah’a karşı başka sorumluluklarının da olduğuna değinirsek, Allah’ı zikretmek³⁰⁹, verdiği nimetlerine şükretmek³¹⁰ gibi bazı hususlarda bu kapsamda değerlendirilmelidir. Çünkü şükretmek sayesinde insandan nankörlük etmekten kaçınması, zikrederek sürekli Allah’ı hatırlaması sağlanacaktır.

³⁰³ Bakara, 2/21

³⁰⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 1, s. 302-303.

³⁰⁵ Nisa, 4/103

³⁰⁶ Bakara, 2/183

³⁰⁷ Bakara, 2/110

³⁰⁸ Al-i İmran, 3/97

³⁰⁹ Araf, 7/205

³¹⁰ Bakara, 2/152

Beden ve mali ibadetler olarak zikredilen ibadetlerin insanı koruyucu etkileri bu davranışları sergilemede de insan için oldukça önemlidir.

Kur'an-ı Kerim'de insan sorumluluklarının hatırlatıldığı ve erdemli kişiler olarak adlandırılanların tarifini vermek uygun olacaktır.

“...Erdemli kişi Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır.”³¹¹

Bu ayette de açıkça ifade edildiğine göre, insan için iman ettikten sonra sorumluluk alanları belirtilmiştir. Ayrıca sözünü tutmak, sabretmek, doğru olmak ve takva sahibi olmanın da bunun gereği olduğu görülmektedir.

İman edenler için ayrıca, Allah’a karşı gelmekten sakınmaları, doğrularla beraber olmaları³¹², yapamayacakları şeyleri söylememeleri,³¹³ bilerek ettikleri yeminlerden sorumlu tutulacakları³¹⁴, helal ve temiz olan rızıklardan yemeleri gerektiği³¹⁵, kendisinden başka hiçbir şeye ibadet etmemeyi³¹⁶ ifade eden ayetler de bu sorumluluk alanlarının bazılarıdır.

b. İnsanın Tabiatta Diğer Sorumlulukları

İnsan için sorumluluklarını ifade etmede hayatı boyunca yapması ve uzak durması gereken beşerî durumların olduğundan bahsetmiştik. Bu başlıkta Allah’a karşı yapılması gereken en yüce sorumluluğun ardından bu başlıkta insana verilen diğer sorumluluklardan bahsetmek istiyoruz.

³¹¹ Bakara, 2/177

³¹² Tevbe, 9/119

³¹³ Saff, 61/2-3

³¹⁴ Bakara, 2/89

³¹⁵ Bakara, 2/168

³¹⁶ İsra, 17/ 23

“De ki: Gelin, rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya iyilik edin. Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını veririz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın yasakladığı cana kıymayın. İşte bunları Allah size emretti; umulur ki düşünüp anlarsınız.”³¹⁷

Bu ayetin kapsadığı konularla ilgili Elmalılı, İbni Abbas rivayetiyle başlamıştır. “Bu ayetler, kutsal kitapların hiçbirinde nesh edilmemiştir. Bu ayette sayılan şeyler, bütün insanlara haramdır ve kitabın özü olan muhkem ayetlerdir.” Bunlarla amel edenlerin cennete, etmeyenlerin cehenneme gideceğini belirtmiştir. Burada bazı haramların arasında anne babaya iyiliğin emredilmesi, başka ayetlerde yer alan emirler şeklinde olduğunu söyleyerek, “ölçüyü tam tartın”, konuştuğunuzda doğru söyleyin”, “Allah’ın ahdini yerine getirin”, “Fuhşiyata, zinaya yaklaşmayın”, “günahın açık ve gizlisini terk edin”, gibi ayetlerle benzer nitelikte olduğunu belirtmiştir.³¹⁸

“Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin. Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adaletli olun. Allah’a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin. İşte düşünüp öğüt alasınız diye Allah size bunları emretti.”³¹⁹

Yukarıda verilen ayetin tefsirine ek olarak bu ayette de mana bakımından emir ve saklara değinilmiştir. Burada insanın sorumlu olduğu, yapması ve yapmaması gereken işler zikredilmiştir.

Elmalılı, bu yasaklanan haramların kötülüğü ve bu tavsiyelerin/emirlerin faydası akli olanlar için açık ve tartışmasız olduğu için, siz akıllarınızı kullanarak

³¹⁷ Enam, 6/151

³¹⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 4, s. 133-136.

³¹⁹ Enam, 6/152

nefislerinizi “akledip” yani “bağlayıp” bu haramlardan alıkoyasınız diye kesin bir tarzda emredip farz kıldı ifadeleriyle açıklamıştır.³²⁰

Bunlara ek olarak iman edenlerin adaleti ayakta tutmaları³²¹, ihsanı, akrabaya cömert olmayı emredip, hayasızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasakladığını³²², iyilik ve takvada yardımlaşıp, günah ve haksızlıkta yardımlaşmamayı³²³, sevdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcamayı³²⁴, zannın birçoğundan sakınmayı, tecessüs ve gıybet etmemeyi³²⁵, kulak, göz ve gönlümüzün hakkında bilgimiz olmadığı şeylerin ardına düşmekte sorumlu olduklarını³²⁶ bildiren sorumluluk alanları ifade edilen ayetler vardır. Fakat emir ve yasakları içiren sorumluluk alanları yanında, Allah’ın kimseyi kendi gücünün yettiğinden fazlasıyla yükümlü tutmadığını³²⁷ belirttiğini de biliyoruz.

İnsanın tabiat ve çevre ile ilgili sorumluluğunda ise, Allah’ın kurduğu düzeni bozmaması gerektiği ifade edilmiş³²⁸, fakat insanın kendi eliyle yaptıkları yüzünden denizde ve karada düzenin bozulduğu³²⁹ belirtilmiştir.

“... (İman eden ve rablerine dayanıp güvenenler) büyük günahlardan ve hayasızlıklardan kaçınırlar, öfkelendiklerinde dahi bağışlarlar. Rablerinin çağrısına uyarlar, namazı özenle kılarlar. İşleri de aralarındaki danışma ile yürür. Kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için harcarlar. Onlara haksız bir saldırı yapıldığında elbirliğiyle kendilerini savunurlar.”³³⁰

Bu ayetle birlikte sorumluluk değerinin insanın imandan sonra varlık alemiyle ilişkilerine ait bilgiler verilmiştir. Bir değer olarak ele alındığında

³²⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 4, s. 137.

³²¹ Maide, 5/ 8

³²² Nahl, 16/ 90

³²³ Maide, 5/ 2

³²⁴ Al-i İmran, 3/92

³²⁵ Hucurat, 49/12

³²⁶ İsra, 17/36

³²⁷ Talak, 65/7

³²⁸ Rahman, 55/ 7-8

³²⁹ Rum, 30/41

³³⁰ Şura, 42/37-39

sorumluluk İslam dini açısından oldukça önemlidir. Daha önce bahsettiğimiz ve ayetlerle ifade ettiğimiz gibi sorumluluğun insanın doğumdan ölümüne kadar süren bir süreci kapsadığını ve bu süreci anlamlı kılıp yeryüzünün halifesi olarak adlandırılmasının bir sözleşmesi olduğunu söyleyebiliriz. İman edip kulluk ve ibadet görevlerini yerine getiren ve sonra bir ebeveyn olan insan, evlat, öğrenci, yönetici, tüccar vs. her rolün gerektirdiği sorumluluk içinde uyması ve sakınması gereken hususlara dikkat ettiğinde gerçek hayatta, hukuksal alanlarda üzerindeki tüm hakların hakkını vermiş sayılacaktır.

3.4.6. İffet

İffet, İslam'ın temel ahlak buyruklarından biridir. İffetin korunması önceliğinde hem erkekleri hem de kadınları aynı paydada görmektedir.

Sözlükte, “haramdan uzak durmak, helâl ve güzel olmayan söz ve davranışlardan sakınmak” anlamında kullanılan iffet kavramı, felsefi ve ahlak kitapları ve bunların benzeri kitaplarda daha çok şehvet gücünün ılımlı işleyişinden ortaya çıkan bir erdem olarak işlenmiş ve çok önem verilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de iffet kelimesi geçmemektedir fakat ondan türemiş isim ve fiiller yer almıştır.³³¹

Ahlak ile ilgili olarak incelendiğinde iffet, dört temel erdemden (Hikmet, İffet, Yiğitlik, Adalet) biri olarak ifade edilmiştir. Bu inceleme alanında iffet, şehvet duygusuyla ilgili bir fazilet olarak ifade edilir ve bu şehvet duygusunun akla göre yönetilmesiyle, doğru olarak ayırt edilmesiyle uygun görülür. Böyle bir yönetim, insanı şehvetinin kölesi olmaktan kurtaran bir durum olacaktır. İffet kapsamına giren bazı faziletler ise, utanma, sükûnet, sabır, cömertlik, hür olmak, kanaat, yumuşak huyluluk, düzenlilik, iyi hal, barışseverlik, ağırbaşlılık, kötülüklerden sakınma olarak ifade edilmiştir.³³²

³³¹ Mustafa Çağrı, “İffet”, *DİA*, Cilt: 21, s. 506.

³³² İbn. Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlak Ahlak Eğitimi*, Çev. Abdulkadir Şener vd., Büyüyen Ay Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Şubat, 2013, s. 34-37.

a. İffetin Niteliği ve İffet Sahibi Kimseler

Kur'an-ı Kerim'de müminler için bazı özellikler ve mükâfatlar diler getirilir.

“Gerçek şu ki müminler felah buldular. Onlar ki, namazlarında huşu içindedirler. Onlar ki, faydasız işe, boş lafa bakmazlar. Onlar ki, zekât vermek için yarışırlar. Onlar ki, namuslarını korurlar. Ancak hanımları ve sahip oldukları cariyeleri müstesna... çünkü bunlardan dolayı kınanmazlar. Kim de bundan ötesini ararsa, işte artık onlar sınırı aşanlardır. Onlar ki, emanetlerine ve sözlerine riayet ederler. Onlar ki, namazlarını korurlar. İşte Firdevs'in mirasçıları onlardır. Orada sonsuz kalacaklardır.”³³³

Burada Elmalılı, müminler için felah bulmak ifadesini, “kurtuluş bulmak” olarak ifade etmiştir. Müminler için zikredilen bütün temel niteliklerin onları kurtuluşa erdiren nitelikler olduğunu, sonunda ise Firdevs'e yani cennete girmeye vesile olduklarını ifade etmiştir. Dinimiz İslam için çokça önem arz eden iffetini koruma kavramı da burada zikredilmiş, iffeti koruma için kadın ve erkeğe helal olan evlilik akdi anlatılmıştır. Evlilik yapabilecekleri alanlar da söylenerek bundan daha fazlasına tamah edene haddi aşanlar olarak nitelendirilmiştir.³³⁴

“İslâm'da hayatın çeşitli alanlarına dair pek çok düzenleme, Kur'an ve Sünnet'te ortaya konan genel ilkeler, amaçlar ve örnekler çerçevesinde ihtiyaçlara, zaman ve şartlara göre İslâm toplumunun takdirine bırakılırken evlenme ve aile ile ilgili belli başlı hukukî düzenlemelerin doğrudan Kur'an tarafından belirlenmiş olması, İslâm dininin iffet konusundaki duyarlılığının bir ifadesidir. Bu duyarlılık zamanla İslâm toplumlarının genel ahlâk ve iffet telakkilerine de yansımış; bu toplumların karakterini belirleyen aile, namus ve iffet anlayışının oluşmasına zemin hazırlamıştır.”³³⁵

³³³ Müminun, 23/1-11

³³⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 6, s. 127-128.

³³⁵ Müminun, 23/5; Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıçı vd., *a. g. e.*, Cilt: 4, s. 11.

Yine aynı ifadelerin yer aldığı başka ayetlerde vardır. Namazlarını kılanların, yolda kalmışa ve yoksula mallarından verenlerin, hesap gününü doğrulayanların, iffetlerini koruyanların ki bu konuda belirlenen sınırların dışına çıkmadan haddi aşmayanların, emanetlerine ve ahitlerine riayet edenlerin, şahitliklerini dosdoğru yapanların mükâfatı cennet olarak müjdelenir.³³⁶

*“Bugün size iyi ve temiz nimetler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helâldir; sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir. Gayri meşrû ilişkide bulunmak veya gizli dost tutmak şeklinde değil de meşrû bir nikâhla evlenmek şartıyla mümin kadınlardan iffetli olanlar ile sizden önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar -mehirlerini verdiğiniz takdirde- size helâldir. Kim inanmayı reddederse ameli kesinlikle boşa gider. O, âhirette de hüsrana uğrayanlardandır.”*³³⁷

Bu ayeti açıklarken Elmalılı, dünya hayatının gayelerinden olan İslam sofrasının tayyibatını yani temiz ve hoş yiyecekleri, Nisa Suresi'nin 3. ayetinde “kadınlardan temiz olanlarıyla evlenin” ayetinin içeriğine dikkat çekildiğini, bununla birlikte “aile tayyibatı” ile birleştirildiğini, bütün bunların inanan topluluğa sunularak onların sorumluluk alanlarına yönelik olduğunu, bunun da iman anlaşması ile İslam hükümlerini uygulamaya dayandığını bildirerek ahiret mutluluğu için de gerekli olduğunu ifade etmiştir. Burada imandan sonra gelen en büyük özellik olan temizlik kavramının önemine de vurgu yapıldığını söylemiştir.³³⁸

Kur'an-ı Kerimde iffetiyle ilgili bilgi verilen isimlerden en dikkat çekilene şüphesiz Hz. Meryem'di.

³³⁶ Mearic, 70/22-35

³³⁷ Maide, 5/5

³³⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 3, s. 272.

*“İmrân kızı Meryem’i de (misal vermiştir): O iffetini çok iyi korumuştur, biz de ona ruhumuzdan üfledik; o, rabbinin sözlerini ve kitaplarını hep tasdik etti ve o içtenlikle itaat edenlerdendi.”*³³⁹

Elmalılı bu ayette, İmran kızı Meryem’in iffetini iyi muhafaza ettiğini, hatta Meryem Suresi’nde kendisine Ruh (Cebrail) görüldüğünde bile “ben senden Rahmana sığınırım”³⁴⁰ dediğini belirterek, iftira ve zina suçu³⁴¹ atmak isteyenlerin de aksine iffetini korumada temiz bir kız olduğunun ifade edildiğini söyler. Bu özelliklerinin yanı sıra kendisine “Melekler şöyle demişti: “Ey Meryem! Allah seni seçti, seni tertemiz kıldı ve seni bütün dünyadaki kadınlara üstün eyledi”³⁴² buyurularak, dışarıdan bir müdahale olmaksızın ruhun üflenmesiyle hamile kaldığının ifade edildiğini söyler. Bunun açık bir ifadesinin de “İffetini korumuş olan kadını da an! Ona ruhumuzdan üfledik; onu ve oğlunu cümle âlem için bir işaret kıldık”³⁴³ ayetinde yer aldığını bildirmiştir.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere iffetin korunması ve aile yapısının temizliği İslam dininde önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda kadın ve erkeğin iffetini koruma noktasında ortak kabul edildiğini görmekteyiz.³⁴⁴

İslam ahlak düşüncesinde de bir erdem kabul edilen iffet kavramı hayâ duygusu ile de ilişkilidir. İnsan fitratının özellikleri olarak kabul edilen bu erdemler yoksunluğunda insan ve toplum için hayli kötü olumsuzluklara yol açmaktadır. Ayetlerin tefsirinde Elmalılı’nın da belirttiği gibi iffetin korunması, akitlerin doğru ve sürdürülebilir olmasıyla mümkün olacaktır. İffetin korunması için belirtilen özelliklere de dikkatle riayet etmek gerekecektir.³⁴⁵ Namuslu kadınlara iftira edenlerin ise durumları ve akıbetleri de açık bir şekilde dile getirilmiştir.³⁴⁶ Bu iki

---

³³⁹ Tahrim, 66/12

³⁴⁰ Meryem, 19/18

³⁴¹ Meryem, 19/27-28

³⁴² Al-i İmran, 3/142

³⁴³ Enbiya, 21/91

³⁴⁴ Ahzap, 33/ 35

³⁴⁵ Ahzap, 33/32-33-59; Nur, 24/30-31

³⁴⁶ Nur, 24/23

erdemine dikkat çekmek için Peygamberimiz (s.a.s) “Hayâ imandandır!”³⁴⁷, “Allah’ım! Sen’den hidayet, takva, iffet ve gönül zenginliği isterim”³⁴⁸ buyurmuştur.

3.4.7. Yardımlaşma-Paylaşma

İnsan sosyal bir varlıktır. İnsanın sosyal bir varlık olmasının sonuçları olarak şüphesiz söyleyebileceğimiz en önemli unsur diğer insanlarla her anlamda yardımlaşma ilişkileri içinde olabilmesi halidir. Yardımlaşmayı zikredeceğimiz ilk basamak insanın her durumda yaratıcısından yardım istemesi ve bunu ümit etmesi durumudur. Daha sonra yine yaratıcısını hoşnut etme ve rızasını kazanma hatta bir ibadet olarak da yardımlaşma eylemleri göstermesi beklenir. Bu bir paylaşımı da beraberinde getirir. İslam dini açısından son derece önem arz eden ve namazdan sonra en çok zikredilen ibadet olan zekâtın toplumu kuşatan etkileridir. Bir ibadeti yerine getirmekle aynı zamanda diğer insanların yardımına koşma paydası huzurun ve birlikte yaşama hukukunun da adıdır.

Yardımlaşma ile ilgili farklı hususları ve bu alanda değerlendirilecek yakın kavramları inceleyeceğiz.

a. Yardımlaşma ile İlgili Hususlar

Yardımlaşma Kur’an-ı Kerim’de çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Bunlardan ilki Allah’ın yardımını istemekle ilgili olandır.

*“Ey iman edenler! Allah’a yardım ederseniz O da size yardım eder ve ayaklarınızı sağlam bastırır.”*³⁴⁹

Bu ayette Elmalılı, Allah Teâlâ’nın her türlü gereksinimlerden uzak olduğunu, kendisi yardım eden ve destekleyen olduğu için “Allah’a yardım etmek” olarak kullanılan ifadenin mecaz olarak kullanıldığını söylemiştir. Bu bakımdan

³⁴⁷ Ebu Abdillah Muhammed İbn İmail el-Buhârî, *Sahih-i Buhari ve Tercemesi/ Kitabu'l-İmân*, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, Cilt:1, İstanbul, 1989, s. 177.

³⁴⁸ İbrahim Canan, *a. g. e.*, Cilt: 6, s. 542.

³⁴⁹ Muahammed, 47/7

“O’nun emrini tutmak, dinine ve peygamberine yardım etmek” anlamındadır der. İnce bir anlam içeren bu ifadenin açıklamasını şöyle yapmıştır;

“Dini fiiller zorlamaya değil, kulların istemleriyle yapılması arzu edilen, iradeye-isteğe bağlı fiillerdir. Onun için, kulun cüz’i iradesi olmaksızın, arzu edilen sonuç ve ödül meydana gelmeyecektir. O konudaki Allah’ın iradesi, kulların niyet ve dilemesine bağlıdır. İşte bu şekilde Allah’ın emirlerini yerine getirmek için cüz’i iradelerini kullanarak hizmet etmeleri “Allah’a yardım etmek” ifadesiyle anlatılmıştır ki bu mecazi veya dolaylı ifadedir. Yani, imandan sonra siz, Allah’ın emirlerini yerine getirmek yerine hoşnutluğuna ermek için, size şart kılmış olduğu, niyet ve çabalarınızı o tarafa yönlendirmek suretiyle, Allah’ın dinine hizmet ederseniz, Allah da size yardım eder ve sizi düşmanlarınıza üstün ve muzaffer kılar”³⁵⁰

demıştır.

Bu ayette görüldüğü gibi kulların kendi iradeleriyle Allah’ın hoşnutluğunu ve rızasını kazanacak işler yapmaları neticesinde de Allah’ın bu kimselere yardımda bulunacağını ve onları üstün kılacağını söyler.

“Allah size yardım ederse artık sizi yenecek hiçbir kimse yoktur; eğer sizi yardımsız bırakırsa O’ndan sonra size kim yardım edebilir? Müminler yalnız Allah’a güvensinler.”³⁵¹

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı yardım kavramını, hızlan ifadesini açıklamak suretiyle başlamıştır.

Hızlan: “İhtiyaç sahibini, tam da ihtiyacı olduğu bir anda terk edip yardımsız bırakmaktır.” Bedir savaşı ve Uhud savaşıyla ilgili bu ayetlerde, Uhud Savaşı’nın da Allah’ın müminleri yardımsız bırakmadığını, Bedir Savaşı’nda ise tam bir zafer vermediğini ve bu sayede ilahi yardımdan yoksun bırakışın dehşetini

³⁵⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 7, s. 402.

³⁵¹ Al-i İmran, 3/160

anlamalarını sağlayacak bir imtihana tabi tutulduklarını bir deneme ile anlamalarının yeterli olacağına bir örnek olduğunu söylemiştir. Ayetin son kısmında yer alan tevekkül'ü ise Fahrüddin Razi'nin, “tevekkül, bazı cahillerin sandıkları gibi, insanın kendini ihmal etmesi demek değildir. Tevekkül, insanın görünen sebeplere tutunması ve fakat kalbini onlara bağlamayıp yüce Allah'ın korumasına dayanmaması” demektir ifadeleriyle izah etmiştir.³⁵²

Kulları için en önemli kavramlardan biri olan tevekkülün Allah'ın yardımını beklemede ne kadar önemli olduğuna bu ayet ile bir kere daha vurgu yapılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de başka ayetlerde ise yardımlaşmanın farklı yönlerine değinilmiş, iyilik ve takvada yardımlaşılması, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşılmaması gerektiği vurgulanmıştır.³⁵³

Yardımlaşma bir değer olarak birey ve toplum için oldukça önemlidir. İhtiyaç halinde bir kimseye yardım etmek maddi ve manevi açıdan hem bireysel zenginliği hem de toplumsal zenginliği beraberinde getirir. Kültür coğrafyamızda süregelen yardım teşkilatları, vakıf gelenekleri ve benzer bütün çalışmalar toplumdaki manevi huzuru sağlamak ve maddi uçurumları küçültmek adına atılmış şifa hareketleridir. Neticede yapılan bütün bu faaliyetlerin altında Allah'ın rızasını ve hoşnutluğunu kazandıracak eylemler yatar. Bu açıdan bakıldığında Kur'an-ı Kerim'de insanları yardımlaşmaya teşvik eden en önemli kavramlardan biri olan İnfaka da yer vermek istedik.

İnfak

İnfak sözlükte, “tükenmek, tamamlanmak, son bulmak”, nefk kökünden türetilen infak ise “bitirmek, yok etmek; yoksul düşmek” anlamlarına gelir. Daha çok kullanıldığı anlam ise “para veya malı elden çıkarmak” tır. Dini ve ahlaki bir terim olarak ise “Allah'ın hoşnutluğunu elde etme amacıyla kişinin kendi servetinden

³⁵² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 548.

³⁵³ Maide, 5/2

harcama yapması, muhtaçlara aynî ve nakdî yardımda bulunması” anlamında ifade edilir. Yetmiş yakın ayette infak ve infak edenlerle ilgili açıklamalar yapılmıştır.³⁵⁴

İnfakla ilgili daha önce de bahsettiğimiz gibi aktaracağımız mana kısmı ve alanlar daha çok Allah’ın hoşnutluğunu elde etmek amacıyla yapılan mali harcamalar olarak belirtmiştik. Bütün perspektif bize gösteriyor ki bir ibadet olarak yapılsa da bireysel ve sosyal olarak insanlar için her iki hayatında da kazanımları olan bir ahlaki yönelimdir.

a. Kendilerine Verilenlerden İnfak Edenler ve Durumları

“(Onlar) gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar”³⁵⁵

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, rızık kavramı olarak, sahip olunsun olunmasın, yenilen, içilen ve diğer şekillerde kullanılmasından fiilen yararlanılan mallar için “rızık” denilmesi doğru olduğu gibi evladı, eşi, iş ve çalışmayı maddi ve manevi bilgileri de kapsadığını söyler. Fakat bunların hepsinde yararlanılmış olma şartının olduğunu söyler.

Buradan devam etmek suretiyle infak için ise, malın elden çıkarılması, harcanıp sarf edilmesi demıştır. Dinen bunun farz, vacip, mendup kısımlarının olduğunu söyleyerek, sadece malın elden çıkarılması (zekât, sadaka, akraba yardımları, vakıf yardımları vs...) olarak ifade edilse de diğer iyilik şekillerine ve aile için yapılan yardımları da kapsadığını söylemiştir.³⁵⁶ Bu ifadeleri destekleyen başka bir ayette ise,

³⁵⁴ Mustafa Çağrı, “İnfak”, *DİA*, Cilt: 22, s. 289.

³⁵⁵ Bakara, 2/3

³⁵⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 1, s. 240-241.

*“Sana ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: “Harcayacağınız mal, ana-baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolcular için olmalıdır. Hayır olarak ne yaparsanız muhakkak ki Allah onu bilir” buyrulur.”*³⁵⁷

Ayrıca bu ifadelere ek olarak, ilim öğretimi ve benzeri maddi olmayan kısımları bu şekilde değerlendirmenin doğru olacağını söylemiştir. İslam binasında imandan sonra iki fiilin/iki ibadetin (Namaz-Zekât) zikredilmesi bu açıdan önemli olduğunu dile getirmiş, bu temel ibadetlerin diğer ibadetlere işaretleri de içinde taşıdıklarını söylemiştir.³⁵⁸

İnfakın nasıl yapılması gerektiğiyle ilgili çeşitli ayetlerde dile getirilmiş, kendimiz için iyi olanlardan infak edilmesi gerektiği, içimizin çekmediği şeylerden infak edilmeyeceği dile getirilir.³⁵⁹ Yine sevdiğimiz şeylerden infak etmemiz gerektiği de ifade edilmiştir.³⁶⁰ İnfak ederken gizli ve açık yapılabileceği³⁶¹, ama bunun gösteriş için olmaması gerektiği³⁶² de infak için önemli diğer husular anlatılmıştır. Bazı ölçülerini aktardığımız infakın belirlenen gün gelmeden önce iman eden kimseler tarafından yapılması gerektiği de belirtilmiştir.³⁶³ Ayrıca infak ederken bunu başa kakmadan yapmanın Allah katında ayrı bir ecri olduğu ifade edilmiştir.³⁶⁴

*“Onlar öyle kimselerdir ki, Allah anıldığında kalpleri titrer, başlarına gelen musibetlere sabrederler, namazlarını özenle kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan Allah yolunda harcarlar.”*³⁶⁵

Yine başka bir ayette,

*“Onların yanları yataklardan uzaklaşır, korku ve ümit içinde Rablerine dua ederler ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan (başkalarına da) verirler.”*³⁶⁶

³⁵⁷ Bakara, 2/215

³⁵⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 1, s. 241-243.

³⁵⁹ Bakara, 2/267

³⁶⁰ Al-i İmran, 3/92

³⁶¹ Bakara, 2/274

³⁶² Nisa, 4/38

³⁶³ İbrahim, 14/31

³⁶⁴ Bakara, 2/262

³⁶⁵ Hac, 22/35

Elmalılı, gece kalkıp teheccüd namazı kılanlar için dikkat çekmiş ve sonra bir hadisle ayetin tefsirine devam etmiştir. Muaz b. Cebel (r.a)'dan rivayetle rivayet edilmiştir ki, “bir seferinde Peygamber (s.a.s) ile beraberdim. Bir gün yakınında sabah etmiştim, yürüyorduk dedim ki: “Ey Allah’ın Peygamberi! Bana yapacağım bir iş bildir ve o iş beni cennete koysun, cehennemden de uzaklaştırın.” Buyurdu ki; “Büyük bir şey sordun, bununla birlikte o, Yüce Allah’ın nasip ettiği kimseye kolaydır, Allah’a ibadet eder, ona asla ortak koşmaz, namazı kılar, zekâtı verir, Ramazan orucunu tutar ve Kâbe’yi haccedersin.” Sonra buyurdu ki “Sana hayır kapılarını göstereyim mi? Kalkan olan oruçtur, hataları giderici olan sadaka ve gecenin göbeğinde adamın kıldığı namazı” dedi.³⁶⁷

Ayrıca infak edenlerin durumu her tanede yedi başak bitirmiş, her başakta da yüz tane olan bir duruma benzetilmiştir.³⁶⁸ İnfak edenlerin mükâfatlarının Allah katında çokça olduğu ifade edilmiştir.³⁶⁹

3.4.8. Sevgi-Saygı

Sevgi

Sözlükte, “İnsanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu”³⁷⁰ olarak tanımlanan sevgi dini literatürde ve Arapça’da “muahabbet” olarak adlandırılır. Muhabbet “hubb” kökünden türemiş bir isim ve buğz’un zıddı olarak anılır. Meveddet ve vüd (vüdd) yaygın şekilde sevgi anlamında kullanılır. Kur’an-ı Kerim’de muhabbet bir yerde, hub ise dokuz ayette geçer. Ayrıca yetmiş iki yerde aynı kökten isim ve fiiller geçer.³⁷¹

³⁶⁶ Secde, 32/16

³⁶⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 6, s. 505-506.

³⁶⁸ Bakara, 2/261

³⁶⁹ Kasas, 28/54

³⁷⁰ TDK Sözlükleri, *Sevgi*, <https://sozluk.gov.tr/>, (10.08.2021).

³⁷¹ Süleyman Uludağ, “Muhabbet”, *DİA*, Cilt: 30, s. 386.

Sevgi, Kur'an-ı Kerimde farklı muhteviyatla geçmektedir. Bunları ayet başlıkları halinde aktaracağız.

a. Allah'ı Sevmek ve Allah'ın Sevdığı Kullar Olmak

“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdır; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah'ın lütfu geniştir; O, her şeyi bilir.”³⁷²

Burada Allah'ın yeni getireceği nesil için zikredilen kavramları sırayla vermek istiyoruz.

- a- Allah'ın sevgili kullarıdır.
- b- Müminlere karşı alçak gönüllü yani şefkatli, merhametli ve naziktirler.
- c- Kâfirlere karşı vakarlı ve serttirler.
- d- Allah yolunda cihat ederler.
- e- Yürüdükleri yolda kimsenin kınamasına bakmazlar.³⁷³

“Rabbinizden bağışlanmayı dileyin, sonra O'na tövbe edin. Muhakkak ki rabbimin merhameti ve sevgisi boldur” dedi.”³⁷⁴

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, Rabbimizin rahmet ve sevgisini kazanmış olmak için, ne kadar günah işlemiş olursa olsun, insanların tövbe ile bağışlanma dilenmesi gerektiğini ve bu şekilde tövbe edildiği takdirde Rabbimizin bunları sileceği ve rahmetini ve sevgisini kazanacağı da insanlara bildirdiğini söylemiştir.³⁷⁵

“Bununla beraber çok bağışlayıcıdır ve çok sevgili/vedud'dur.”³⁷⁶

³⁷² Maide, 5/54

³⁷³ Maide, 5/54; Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı vd., a. g. e., Cilt: 2, s. 295-297.

³⁷⁴ Hud, 11/ 90

³⁷⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, a. g. e., Cilt: 5, s. 172.

³⁷⁶ Buruç, 85/14

Bu ayetin tefsirinde ise Elmalılı, Rab olan Allah, çok sevgili veya çok sevimlidir. Muhabbet, yani sevgi anlamına gelen “vüdd” kökünden gelen “vedüd” kelimesi, “çok seven” demektir. Çok sevilen anlamına da gelebilir der. Her iki anlamda da yorumlanmışsa da çok bağışlayıcı anlamındaki “gafur” sıfatına uygun olup, birinci anlama daha yakındır, iyiliği ve lütfu bol anlamındadır der.³⁷⁷

Allah’ın sevgi ifade eden isminin bağışlamaya ve lütfunun bol olduğuna işaret etmesi şüphesiz yarattıklarına karşı sevgisinin bir ifadesidir.

Allah’ın sevdiği davranış örnekleri de Kur’an-ı Kerim’de zikredilmiştir. Allah’ın takva sahiplerini, ahdine sadık kalanları ve müttakileri sevdiğini,³⁷⁸ iyilik edenleri sevdiğini,³⁷⁹ maddi ve manevi olarak temizlenenleri sevdiğini,³⁸⁰ tevekkül edenleri sevdiğini,³⁸¹ sabredenleri sevdiğini,³⁸² adaletli olanları sevdiğini,³⁸³ Hz. Peygambere uyanları sevdiğini,³⁸⁴ içeren ayetler vardır. Ayrıca övülen ve Allah’ın sevgisini kazanmayı sağlayan bir diğer davranış ise yoksula, yetime ve esire yardım etmektir.³⁸⁵

Sevginin en yücesi şüphesiz Allah’ı sevmektir.

“İnsanlardan kimileri vardır ki, Allah’tan başka bazı varlıkları Allah’a denk tanrılar sayar da bunları Allah’ı sever gibi severler. İman edenler ise en çok Allah’ı severler. Keşke zalimler -azapla yüz yüze geldiklerinde anlayacakları gibi- şimdi de bütün kuvvetin Allah’a ait olduğunu ve Allah’ın azabının çok şiddetli olduğunu anlasalardı!”³⁸⁶

³⁷⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 9, s. 418.

³⁷⁸ Al-i İmran, 3/76

³⁷⁹ Bakara, 2/195

³⁸⁰ Bakara, 2/ 222

³⁸¹ Al-i İmran, 3/159

³⁸² Al-i İmran, 3/146

³⁸³ Maide, 5/42

³⁸⁴ Al-i İmran, 3/ 31

³⁸⁵ İnsan, 76/ 8

³⁸⁶ Bakara, 2/165

Bu ayette Elmalılı, Allah'ı sever gibi ifadesine dikkat çekmiş ve Allah'ın sevdiği ve veli kullarını şirk derecesinde değil Allah rızası gözeterek sevmenin kastedildiğine vurgu yapmıştır. Allah için sevmekle, Allah sever gibi sevmek arasındaki farkın bilinmesi gerektiğini söylemiştir.³⁸⁷

Ayrıca gizli olsun açıktan olsun Allah'ın düşmanı, inananların da düşmanı olanları dost edinmeyip, sevgi beslenilmemesi gerektiği hususunda da müminler uyarılmıştır.³⁸⁸

Allah'ın sevgisinden uzaklaştıran bazı davranışları da zikretmeyi uygun görüyoruz. Allah inkârcıları,³⁸⁹ kibirlenip kendini beğenenleri,³⁹⁰ günahta ısrar edenleri,³⁹¹ nankörlük edenleri,³⁹² sevmez ifadelerini taşıyan ayetler vardır. Bununla birlikte dünya hırsına kapılıp, mal sevgisine çokça yönelmek de Rabbimiz tarafından yerilen bir davranıştır.³⁹³

*“İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, rahmân onlar için (gönüllerde) bir sevgi yaratacaktır.”*³⁹⁴

Bu ayette iman edip salih ameller işleyenler için Allah'ın sevgisini kazanacakları ve bu sevginin Allah katında zikredileceğini de ifade eder. Allah sevdiği kullar için gönüllerde bir sevgi yaratacak ve aradaki muhabbeti de artıracığını ifade etmektedir.³⁹⁵

³⁸⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 1, s. 557.

³⁸⁸ Mümtehine, 60/1

³⁸⁹ Rum, 30/45

³⁹⁰ Lokman, 31/18

³⁹¹ Nisa, 4/107

³⁹² Hac, 22/38

³⁹³ Adiyat, 100/8

³⁹⁴ Meryem, 19/ 96

³⁹⁵ Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı vd., *a. g. e.*, Cilt: 3, s. 620-621.

*“Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de O’nun kanıtlarındandır. Doğrusu bunda iyi düşünen kimseler için dersler vardır.”*³⁹⁶

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, düşünüldüğünde insanlar ve toplumlar için oldukça önemli bir sevgiden bahsedildiğine değinir. Şöyle ki; insanlar arasında, eşler arasında yaratılan sevginin, insanlık için Allah’ın bir lütfu olduğunu, mutlu ve mesut olmada ve böyle bir hayata muhatap olmada insanın sevgi merhamet duygularıyla donatılmasının önemini ifade ettiğindedir der. Bunun düşünen bir millet için çok önemli bir delil olduğunu söylemiştir.³⁹⁷

Sevgi değeri insanların yaşamında en gerekli öğelerden biridir. Sevilme ihtiyacı çocukluk döneminden başlayıp, ölüme kadar hissedilmesi gerekli duygulardan biridir. Toplumun bir bireye yüklediği her rolün temelinde sevgi vardır. Nice disiplinler sevgi temeli üzerine inşa edilmiştir. Sevmek ve sevilme hissi tüm canlılar için mutluluk ve huzur veren bir durumdur.

Saygı

Hürmet ile aynı kökten olan “korkmak, çekinmek” anlamına gelen ihtiram kelimeleri Türkçe’de saygı yerine kullanılır. Dini ve ahlaki metinlerde ise saygı, ta’zîm, tevkîr, ta’zîr, tebcîl, tefhîm, heybet, mehâbet gibi kelimelerle ifade edilir. Buna ek olarak korkma ve çekinme anlamına gelen havf, haşyet, takvâ kelimeleri de Allah’a derin saygıyla birlikte korku halini de ifade etmektedir.³⁹⁸

Allah’a saygı duyanlar ve mükâfatı Kur’an-ı Kerim’de en çok ifade edilen saygıdır. Bu saygıyı anlatırken içinde bazı kavramların da yer aldığını belirtmek isteriz.

³⁹⁶ Rum, 30/21

³⁹⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 6, s. 461.

³⁹⁸ Mustafa Çağrı, “Saygı”, *DİA*, Cilt: 36, s. 211.

*“Görmedikleri halde rablerinden korkup saygı duyanlara gelince, onları da hem bir bağışlanma hem de büyük bir ödül beklemektedir.”*³⁹⁹

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı,

“Rablerine gaybde saygı besleyenler, yani azabı gelip çatmadan, fiilen gözlem alanına çıkmadan önce, henüz kendilerinden gaib iken yahut el içinde sahte bir gösteriş yaparak değil de, insanların gözlerinden gizli olan gönüllerinden, içtenlikle korkup sakınarak, Rablik şanıyla, emirlerine, uyarılarına saygı ve hürmet duygusu besleyenler, bir bağışlanma ve büyük bir karşılık onlar içindir; azabı görünceye kadar korkmayanlara yahut kalplerinde saygı olmayıp da, dıştan riyakarlık edenlere değildir. İşte, sizleri gelecek hayat için hanginiz daha güzel iş yapacak diye yükümlü tutup sınamak, dünyasında yavaş yavaş imtihan ve yarışma meydanına çıkarmak için ölümü ve hayatı yaratmış, kusursuz olarak birbirine uygun, düzenli yedi gök ile her tarafınızdan kuşatıp (size) kendinizi tanıtmış ve dünya göğünü kandiller ve şuleler donatıp, o ışık ve ateş düzeni içinde sizi sakındırıp aydınlatmak üzere, dinleyip anlayarak uygulamanız için bu müjde ve uyarı ayetlerini Peygamberine, onun aracılığı ile sizlerin kulaklarınıza ve aklınıza kadar indirmiş olan o Rahman, böyle güç ve izzet sahibidir, böyle çok bağışlayıcıdır.”⁴⁰⁰

Bu ayetin mahiyetine bakıldığında, Rabb’e saygısızlıktan kaçınılması gerektiği insanlara bildirilmektedir. Ayrıca burada bahsedilen saygının ihtarının yapıldığı başka ayetlerde vardır ve ek olarak kıyamet günü ve saatine işaret ederek bu vaadin gerçekleşeceği ve insanın dünya hayatına kapılmaması çünkü dünya hayatının oyalayıcı ve geçici olduğu söylenmektedir.⁴⁰¹

*“Onların rableri katındaki ödülleri, altından ırmaklar akan, içinde devamlı kalacakları adn cennetleridir. Allah onlardan râzı olmuş, onlar da Allah’tan râzı olmuşlardır. İşte bu, rabbini sayıp O’ndan korkanlar içindir.”*⁴⁰²

³⁹⁹ Mülk, 67/12

⁴⁰⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 8, s. 576.

⁴⁰¹ Lokman-31/33; *“Ey insanlar! Rabbinize saygısızlıktan sakının; hiçbir babanın evlâdından fayda göremeyeceği, evlâdın da babasından hiçbir yarar sağlayamayacağı bir günden korkun. Allah’ın vaadi gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın; o, yoldan çıkarıcı da (şeytan) Allah hakkında sizi aldatmasın.”*

⁴⁰² Beyyine, 98/8

Bu ayetin tefsirinde ise Elmalılı, iman edip güzel amel işleyenlerin, dünya ve ahiret için yararlı işler yapanların halkın en hayırlıları olmalarına karşılık mükâfatına değinmek suretiyle, bazı kavramların insan için ne kadar önemli olduğuna işaret etmiştir.

İlk olarak bu hayırlı kimselerin ayette müjdelendiği gibi, iman ve ibadetlerine karşılık Rableri katında, altından ırmaklar akan Adn cennetleriyle müjdelendiklerini, içlerinde sonsuz olarak kalarak cismani ve ruhani her türlü nimetlerle ebediyen nimetleneceklerini aktarır. Burada Razi tefsirinde “ebeden” kelimesinin mahiyetini iki madde de aktarmıştır.

- a) Allah’ın rahmetinin, gazabından daha fazla olduğuna dikkat çekmiştir.
- b) Cezalar, hadler ve kefaretlar birbiri içine girer, fakat sevabın kısımlarının böyle olmadığını söylemiştir.

Allah’ın hoşnutluğuna erenlerin hakkında, “Allah onlardan razı, onlar da Allah’tan razı olmuşlardır izahını vererek, en büyük hoşnutluğun razı olan ve olunan makamı olduğunu bildirmiştir. Bu mükâfat ve hoşnutluğun ise, Rabbinden korkanlara ait olduğunu dile getirmiştir. Bu hikmetin altında yatan sebebin Allah korkusunu duymaktır der. “Haşyet” kelimesini, büyük bilme ve sevgi sonucu olan saygı anlamında bir korku olduğunu söylemiştir. Ayrıca “haşyet” kelimesinin itaatte mutlak güzele layık, ihsana yaklaşılacak yüksek bir aşk heyecanı uyandıran güzel bir ruh hali olduğunu izah etmiştir. Burada Müminun Suresine dikkat çekerek, “Verdiklerini, Rablerinin huzuruna dönecekler diye kalpleri korku ve ürpererek verirler” ayetini eklemiş, “hikmetin başı Allah korkusudur” hadisindeki korkunun da asıl maksadının “haşyet” anlamında olduğunu açıklamıştır. Bunun derecesinin ise bilme ve tanıma derecesiyle olduğunu ve Peygamberimizin hadisinde “Allah’ı en çok tanıyanınız, Allah’tan en çok korkanınızdır. Ben ise ondan en çok korkanınızım” izahıyla bu haşyetin/bu saygı ve korkunun ancak âlimler tarafından yani Allah’ı layıkıyla tanıyanların duyacağını söylemiştir.⁴⁰³

⁴⁰³ Bakara, 2/207; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 10, s. 121-122.

*“Yine insanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da türlü renkleri vardır. Kulları içinde Allah’tan ancak âlimler/bilenler korkar. Haberiniz olsun ki Allah azizdir, gafurdur.”*⁴⁰⁴

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, çeşitli maddi ve manevi görüntüler verilerek birbirinden ayrıldığını, insanlar için de ilmi olanlar ve olmayanlar olduğunu söylemiştir. Ancak Allah’ı bilenler o saygıyı hissederler ve Allah saygısını her zaman duyup da Peygamber’in uyarısından yararlanacak ve dolayısıyla temizlenip korunacak olanlar Allah’ı büyüklük ve güzelliği ile yetkin sıfatlarıyla bilenler, ilim ehli-bilgi sahibi olanlardır. Çünkü bir şey hakkında saygı onun şanına olan ilgi ve bilginin derecesiyle paralel olur. Bir kulun da Allah’la ilgili bilgisi ne kadar yeterli ise saygısı da o oranda tam olur demiştir.⁴⁰⁵

İnsanın hayatında saygı değeri oldukça önemlidir. Dünyaya geldiğinde bir birey olarak yetişmesinde üzerinde sevgi, merhamet ve hepsini kapsayan saygının anne babasına göstermesi Kur’an-ı Kerim’de Rabbe kulluk etmekten sonra ikinci sırada zikredilmiştir.⁴⁰⁶ Dinimiz açısından önemli olan saygının, toplumda büyüklere karşı da yeri oldukça önemlidir. Yalnız anne ve babaya iyi davranmak ve saygılı olmakta Peygamber efendimize amellerin Allah katında en hayırlısı nedir diye sorulduğunda ilk olarak vaktinde kılınan namaz ve daha sonra ise anne-babaya iyi davranmaktır cevabını vermesinden de anlıyoruz.⁴⁰⁷

Yine burada son olarak bir saygı ifadesi olan yüksek sesle konuşulmaması gereken yerlerin olduğu noktasında bilgi vermek doğru olacaktır. İlk olarak;

⁴⁰⁴ Fatır, 35/28

⁴⁰⁵ Bakara, 2/207; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 7, s. 42.

⁴⁰⁶ İsrâ, 17/23- 24; “Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti. Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara öf bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle.” “Onlara merhametle ve alçak gönüllülikle kol kanat ger. “Rabbim! Onlar nasıl küçüklükte beni şefkatle eğitip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster” diyerek dua et.”

⁴⁰⁷ İmam Buhari, *El Edebü'l-Müfred*, 1. Baskı, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 55.

“*Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesinden daha fazla yükseltmeyin, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmayın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider*”⁴⁰⁸ ayetiyle ilgili Elmalılı, hiçbir şekilde Allah’ın ve peygamberinin önüne geçme anlamı taşıyan, hiçbir saygısızlık yapmamak gerektiğini, her konuda, her söz ve davranışta, dolayısıyla ve özellikle bu konuda ileri gidildiğinde Allah’ın gazabından korkup emirlerine uyulması gerektiğini söylemiştir.

Elmalılı bu ayetin muhteviyatıyla ilgili olarak aktarıldığına göre, Hz. Ebu Bekir R.a “Ey Allah’ın Resulü, vallahi ben bundan sonra Allah’a kavuşuncaya yani ölünceye kadar sana, gizli veya gizli gibi fısıltıyla konuşurum” dedi. Hz. Ömer R.a ise peygamberle öyle yavaş ve alçak sesle konuşur olmuştu ki, Hz. Peygamber tekrar sormayınca işittirmezdi. Çünkü peygambere saygısızlık birçok ameli boşa çıkarabilirdi diyerek bu hadisleri de aktarmıştır.⁴⁰⁹

Yine Lokman Suresi’nde belirtilen, sesin yüksek olmaması söylerken bağırılmaması gerektiği ve sesin yüksek olmasının hoş karşılanmadığı da açıkça belirtilmiştir.⁴¹⁰

İnsan hak ve özgürlükleri noktasında her konuda en önemli yeri kaplayan saygı, bireyin toplumsallaşma ve toplumun bireylere kazandırdıkları noktasında hayli öneme sahiptir. Her açıdan olduğu gibi ilim ve eğitimde de saygı paydasının önemi kaçınılmazdır.

---

⁴⁰⁸ Hucurat, 49/2

⁴⁰⁹ Bakara, 2/207; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 7, s. 468-469.

⁴¹⁰ Lokman, 31/19; “*Yürüyüşünde ölçülü ol, sesini yükseltme; çünkü seslerin en çirkini eşeğin anırmasıdır.*”

3.4.9. Şefkat-Merhamet

Şefkat

Şefkat kelimesi sözlükte “şefkat ve merhamet etmek” manasında kullanılan re’fet kökünden türemiş rauf kelimesi “kalbi dayanamayacak derecede merhametli” anlamında kullanılmaktadır. Kelimelerin mana bakımından farklı yorumlarını yapanlar da olmuştur. Özellikle Allah’a nispet edildiğinde “ileri derecede şefkat ve merhametli” olarak ifade edilir. Bu itibarla Kur’an-ı Kerim’de iki ayette ra’fet, onbir ayette ise rauf kelimesi geçmiştir.⁴¹¹

Allah’ın kullarına karşı çokça şefkat ve merhametli oluşu⁴¹² birçok ayette geçmektedir. Elmalılı bu kelimelerle ilgili ilk olarak, şefkat ve merhamet adına bilinen bütün şeylerin kaynağının Allah oluşunu söylemiştir.⁴¹³ Ayrıca Allah’ın merhametinin kusursuzluğundan dolayı kullarına takvalı olmayı teklif ve tavsiye etmiştir der.⁴¹⁴

Allah’ın çokça şefkat ve merhametli oluşunun anlaşılmasının bir diğer şekli ise, O’nun kudreti olmasına rağmen, günahlara ve kötülöklere karşı hemen acele bir şekilde ceza vermemesidir.⁴¹⁵

*“Görmüyor musun ki, Allah yeryüzündekileri ve O’nun emriyle denizde akıp giden gemileri sizin hizmetinize verdi! Kendi izni olmadıkça yerkürenin üzerine düşmemesi için göğü tutan da O’dur. Şüphesiz Allah insanlara çok şefkatli, çok merhametlidir.”*⁴¹⁶

Bu ayette de görüldüğü gibi Allah Teâla yeryüzünde ve gökyüzünde kullarına sıradanmış gibi gelen pek çok nimete vurgu yapmıştır. Şüphesiz bu O’nun

⁴¹¹ Bekir Topaloğlu, “Şefkat-Rauf”, *DİA*, Cilt: 34, s. 468.

⁴¹² Hadid, 57/9

⁴¹³ Bakara, 2/143; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 1, s. 517.

⁴¹⁴ Bakara, 2/207; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 121.

⁴¹⁵ Nahl, 16/47; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 5, s. 409.

⁴¹⁶ Hac, 22/65

büyük nimetlerinin ve engin merhametinin sonucudur. Fakat ayetin devamında bu konuda da insanın nankör olduğu hatırlatılmakta, bu denge yasaların oluşuna basiretle bakıp şükretmesi gerektiği belirtilmektedir.⁴¹⁷

Elmalılı, özellikle dua edenken, duamızın kabulü ve günahlarımızın bağışlanmasını ümit ederken de Allah'ın rahmet ve esirgemesine muhtaçlığımızı dile getirir.⁴¹⁸

*“Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur.”*⁴¹⁹

Elmalılı bu ayetin tefsirinde, Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamberimize kendi güzel isimlerinden verilmesinde, Hasan İbn-i Fadl'ın söylediği “Allah Teâlâ hiçbir peygambere isimlerinden ikisini birden vermedi. Sadece peygamberimiz hakkında müminlere karşı rauf ve rahim isimlerini vermek suretiyle şefkat ve merhametli olduğunu söyledi” ifadelerini aktarmıştır. Peygamberimize bu isimlendirme ve nitelendirme de şüphesiz Allah'ın pek büyük ikramı ve şerefliendirme demidir. Rasulullah Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmış olduğu için müminlere karşı rauf ve rahim, tebliğ ettiği din de iman edenler için özünde rahmet ve acıma olan dinin ta kendisidir.⁴²⁰

Merhamet

İslam literatüründe rahmet kelimesiyle ifade edilen merhamet kelimesi sözlükte “acımak, şefkat göstermek” anlamında mastar, “acıma duygusu, bu duygunun etkisiyle yapılan iyilik, lütuf” anlamında isim olarak kullanılır. Merhamet ve aynı manadaki rahmet kelimeleri öncelikle Allah'ın bütün yaratılmışlara yönelik lütuf ve ihsanlarını ifade etmektedir. Aynı zamanda insanın diğer insanlara ve bütün

⁴¹⁷ Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı vd., *a. g. e.*, Cilt: 3, s. 749.

⁴¹⁸ Haşr, 59/10; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 8, s. 261.

⁴¹⁹ Tevbe, 9/128

⁴²⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 5, s. 40-41.

canlıların sıkıntıları karşısında duyarlı olup, yardımcı olmaya iten acıma duygusunu ifade etmektedir.⁴²¹

İnsanın ahlaki değeri olarak ifade edilen merhamet, insanlara, anne babaya, kardeşlere, akrabalara, yaşlılara, yoksullara, yetimlere, kimsesizlere yardım etme ve acıma duygusuyla yaklaşmaya sebep olur.

İnsanın her işine rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla başlaması, her işin başında O'na sığındığımızı gösterir. İnsanın yapıp etmelerinin temelinde şefkat ve merhametli olması da kâmil bir mümin ve Allah'ın merhametine eren bir hale gelmesini sağlar.⁴²²

Kur'an-ı Kerim'de merhamet kelimesi Beled Suresi'nde olmak suretiyle tek kelimedeki, rahmet kelimesi ise 114 yerde, özellikle Allah'ın rahman ve rahim isimleriyle türetilmiş 260 yerde geçmekte, mahiyet olarak ise özellikle Allah'ın insanlara ve canlılara karşı çokça şefkat ve merhametli olduğu anlamındadır.⁴²³

3.4.10. Tevazu-Alçakgönüllülük

Türkçede “alçakgönüllülük” olarak adlandırılan tevazu, “kendi itibar ve derecesini düşük görmek, birine boyun eğmek” olarak adlandırılmış, vaz' kökünden türemiş ve kibrin karşıtı olarak da ifade edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Vaz' kökünden türeyen pek çok kelimenin olmasına rağmen bunların tevazu ile ilgisi yoktur. Ancak tevazu davranışına işaret eden başka kelimeler kullanılmaktadır. “ezille” kelimesi gibi.⁴²⁴

⁴²¹ Mustafa Çağrı, “Merhamet”, *DİA*, Cilt: 29, s. 184.

⁴²² (Ed.) Mustafa Köylü, *a. g. e.*, s. 190.

⁴²³ Mustafa Çağrı, “Merhamet”, *DİA*, Cilt: 29, s. 184.

⁴²⁴ Mustafa Çağrı, “Tevazu”, *DİA*, Cilt: 40, s. 583.

İnsan hayatında ahlaki olarak ilişkilerinde ilk olarak benimsemesi ve sürekli halde hatırlaması gereken bir haslettir. İnsanlara kibirle yaklaşmamak, onlara karşı aşığılayıcı ve küçük gören duygu ve düşüncelerden kaçınması oldukça önemlidir. Dinimiz de bu güzel ahlaki değere oldukça önem vermiştir. Müslümanların özellikleri sayılırken üzerinde durulan bir husus olması önemini anlamımızı sağlamıştır.

*“Rahmân’ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, “selâm” deyip geçen kullardır.”*⁴²⁵

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, öncelikle Rahman’ın kullarının her bir zümreyi andıran sekiz sıfatla nitelendirilerek, İslam ahlakının, medeniyetinin, düşüncesinin ve idealinin bir özetinin yapılmış olduğunu söyleyerek bu sekiz sınıflı şöyle sıralamıştır;

- 1- *“Genel olarak yaşam tarzlarından bahsedilmek suretiyle, O Rahman’ın kulları öyle kimselerdir ki, öncelikle tavırları, yeryüzünde yürüyüşleri ve hareket tarzları yumuşaktır. Zorba, mağrur, kibirli, saygısız, kaba ve sert değil; dinginlik ve vakar ile alçakgönüllü bir şekilde terbiyeli, nazik ve yumuşak yürürler. Etraflarını rahatsız etmez, eza vermez, sendeler gibi yürümez, hesaplı, saygılı, merhamet tavrıyla etrafına güven ve huzur verirler. Kendilerine laf atanlara çatmaz, tenezzül etmez ve “selam” der geçerler.*
- 2- *Gece evlerine, yataklarına, çekildikleri vakit, hayat tarzları ve karakterleri bu olduğu için, Rableri için içtenlikle namaz kılarlar ayrıca yatışları da kalkışları da Allah içindir.*
- 3- *Namazlarda, namazların arkasında ve diğer namazlarda “Ey Rabbimiz! Cehennem azabını bizlerden uzaklaştır!” Cehennem azabından kurtulmak onların ilk arzusudur. İbadet ve içtihatlarına güvenmeyerek kurtuluşları için dua ederler.*

---

⁴²⁵ Furkan, 25/63

- 4- *Harcadıkları zaman israf etmezler. “israf” “herhangi bir şeyde haddi aşmaktır.”*
- 5- *Büyük günahların en büyüğü olan şirk, öldürme ve zina gibi din, medeniyet ve insanlık adına işlenip duran cinayetlerden olduğu için özellikle bunlardan sakınırlar. Onlar ki, Allah ile beraber başka ilah çağırmazlar.*
- 6- *Yalana tanıklık etmezler. Yalan yere şahitlik etmedikleri gibi yalan söylenen ve yalan dolanın döndüğü yerlerde de durmazlar.*
- 7- *Kendilerine Allah’ın ayetleri hatırlatıldığı, vaaz ve nasihat yapıp ders verildiği zamanlar, o ayetlere karşı sağır ve körler gibi davranmazlar. Dinlememezlik etmez, üzerine düşerler fakat görür göz ve dinler kulak ile üşüşürler.*
- 8- *Dualarında Allah’tan eşleri ve soyları için göz aydınlığı isterler. Takva sahipleri, Allah’ın korumasıyla cehennem azabından korunan bahtiyarlardır”.*⁴²⁶

*“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdırlar; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah’ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah’ın lütfu geniştir; O, her şeyi bilir.”*⁴²⁷

Elmalılı, bu ayette ilk olarak irtidat etmek, yani dinden dönmekten ve bunu yapanlardan bahsetmiş ve ardından ayette bahsedilen dünya ve ahiret hayırlarını murat eden, Allah’a itaat eden ve başkaldırmadan kaçan, ağır başlı, yumuşak huylu, merhametli bir topluluktan bahsetmiştir. Bunlar, kimsenin ne dediğine bakmaz, dedikodudan sakınır ve görevlerini yaparlar.⁴²⁸

⁴²⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 6, s. 276-279.

⁴²⁷ Maide, 5/54

⁴²⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 3, s. 387.

Allah iman eden kullarının ahlaki özelliklerini yukarıda tefsirleri de verilen ayetlerde sıralamıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere alçak gönüllülük, müminlerin bir ahlaki özelliği ve toplumsal bir manevi değerdir. İnsanlara bu yaklaşımla yaklaşmak iman sahipleri için ahlaki bir ödevdir. *“Onlara merhametle ve alçak gönüllülükle kol kanat ger. “Rabbim! Onlar nasıl küçüklükte beni şefkatle eğitip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster” diyerek dua et.”*⁴²⁹

Bir ahlak güzelliği olan tevazu şüphesiz anne babamız yaşlandığında onlara karşı muamelemizde de oldukça önemli bir husustur. Nitekim anne babaya yaşlılıklarında nasıl davranılacağı Rabbimiz tarafından bizlere söylenmektedir. Onların çocuklarını yetiştirirken gösterdiği her merhamet ve sabır, sevgi ve yumuşak huyluluk aynı onlar yaşlandığında da evlatları tarafından gösterilecek muamelede de aranacaktır. Bu ayette de onlar için edilecek bir dua örneği verilmiştir.

Tevazu insanlar için yaptığı her işinde gözetmesi gereken bir ahlaki özelliktir. Alçak gönüllülüğün zıddı olan kibir, birçok ayette hoş karşılanmayan bir ahlaki özellik olarak zikredilmiştir.

Lokman (a.s.) oğluna ettiği nasihatte alçak gönüllü olmaya dikkat etmeyi böhürlenerek yürümemeyi, ölçülü olmayı nasihat etmesi.⁴³⁰ Yine kibrin sonuçlarına dikkat çeken şeytanın kibrine kapılarak başkaldırmasından dolayı Allah’ın huzurundan kovulması.⁴³¹ Ve Allah’ın kibirliileri sevmemesi⁴³² gibi pek çok ayette alçak gönüllü olmanın zıddı olan kibrin kötü bir ahlak özelliği ve Allah katında sevimsiz olduğu bildirilmiştir. Büyüklük ve ululuk yalnız Allah’a mahsustur.

⁴²⁹ İsra, 17/24

⁴³⁰ Lokman, 31/18; *“Gurura kapılarak insanlara burun kıvrma, ortalıkta çalım satarak yürüme; unutma ki Allah gurura kapılıp kendini beğenen hiç kimseyi sevmez”*

Lokman-31/19; *“Yürüyüşünde ölçülü ol, sesini yükseltme; çünkü seslerin en çirkinini eşeğin anırmasıdır”*

⁴³¹ Bakara, 2/34; *“Meleklerle, “Âdem’e secde edin” dediğimizde İblis dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu.”*; Sad, 38/74; *“Yalnız İblis hariç; o, kibir duygusuna kapılıp kâfirlerden oldu.”*

⁴³² Nahl, 16/23; *“Hiç kuşku yok ki Allah onların saklı tuttuklarını da açığa vurduklarını da bilmektedir. O, ululuk taslayanları sevmez.”*

3.4.11. Sabır

Değerler sisteminde -kalbi ve ameli yönde- sergilenmesi gereken sabır davranışı Kur'an-ı Kerim'de sıkça bahsedilen bir kavramdır. Sabır sözlükte “engellemek, hapsetmek; güçlü ve dirençli olmak” anlamına gelirken terim anlamında “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet” olarak ifade edilir.⁴³³

İman ve salih ameller kapsamında insanın hayat boyu devam edecek eylem alanlarını kapsayan sabır davranışı, sürekliliğin sağlanması hususunda bir değer olarak yerini alır. Yaradılış gayesi itibariyle değerlendirildiğinde sabır değeri, insanın başına gelenlere karşı direnç göstermesi, aynı zamanda Rabbine karşı hizmet ve ibadetleri noktasında değerlendirilen eylem bütünlüğüdür. Çift yönlü olarak kabul edebileceğimiz bu sistem insanın dünya ve ahiret saadeti için gereklilik gösteren bir durumdur. Nitekim yüce Rabbimizin kullarına sabrı tavsiye etmesi, onlara bu davranışlarının mükâfatının olacağını bildirmesi kendi güzel isimlerinden Sabûr isminin bir tecellisidir.

Sabır ile ilgili ayetleri değerler noktasında incelerken dikkat edilmesi gereken noktaları başlıklar halinde verip içeriğinde ayetlerin detayları ile ilgili tefsir notlarını ekleyeceğiz.

a. Sabırla Allah'tan Yardım İstemek

Yüce Rabbimiz insanı yaratırken onun ruh ve beden bütünlüğünü sağlamak, aynı oranda eylemlerinde onu dengede tutacak ahlaki değer özelliklerini de belirtmiştir. İnsan için sabrın Allah'ın yardımını gerektiren bir ahlaki değer olması bu bakımdan oldukça önemlidir.

⁴³³ Mustafa Çağrı, “Sabır”, *DİA*, Cilt: 35, s. 337.

*“Sabırla ve namazla Allah’tan yardım isteyin. Şüphesiz bunlar, Allah’a huşu ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir.”*⁴³⁴

Sabırla ilgili bu ayetle konumuza giriş yaparken öncelikle Elmalılı Hamdi Yazır’ın sabırla ilgili tefsirde belirttiği tanımın metnine yer vermek istiyoruz.

“Sabır: *Acıya katlanmak, onu atlatmak için sebat ve direnç göstermektir ki, bu, her ferahlık ve başarının anahtarıdır. Başa gelen darlık ve sıkıntının geçmesi için Allah’ın yardımını çekecek vasıtaların başında ise, sabır gelir. Sabırsız kişiler, her zaman darlık içinde olup, tabii olaylara karşı direnmeleri söz konusu değildir. Her şeyi ister, her şeyden acı duyar, genişlik anlarında eldeki nimetin değerini bilmez ve gözleri daima başkasında olur. Azıcık bir yokluk görüce de dayanamaz, hemen hayal kırıklığına uğrar ve mahvolur. Halbuki dünyada değişmeyen, dönüşmeyen hiçbir söz yoktur. Dolayısıyla bir darlık belasına uğrayanlar, Allah’a kalben bağlanıp, böylece Allah’ın izniyle bunun geçeceğine iman eder ve Allah’ın yardımını, kurtuluş ve rahat gününü, arınmış bir kalp ve olgun bir inanç içinde beklerse, sonuçta hiçbir kötülüğe düşmeden kurtulmuş olur. Bunun için nefisleri sabra alıştırmak gerekir. İnsan, sabrı alışkanlık haline getirebilmelidir. Bu alışkanlık acıyı bırakmak için değil, savmak içindir. Bunun, yani sabrı alışkanlık haline getirerek nefsi ahlaken süslemenin en iyi yolu da oruçtur. Oruç, insanı kesinlikle sabra alıştıırır, bağımlılıkları tedavi eder. Bununla beraber namazın bu konuda da büyük önemi ve yararı vardır. İnsan, yıkanır, temizlenir, ayıplarını, ayıp yerlerini kapatır, bunları yapmak için emek ve gerekirse mal harcar... yüzünü kibleye çevirir, yönünü belirler, kalbini güzel niyetle doldurur, gönül buhranlarını ve şeytani vesveselerini kovarak ruhunun vahdet duruluğunu düşünmeye çalışır... Dünyanın acı ve tatlılarını şöyle bir tarafa atar... Hak Teala’ya yakarıştta bulunur, onunla konuşur... Kur’an’ını okur dinler,*

---

⁴³⁴ Bakara, 2/45

onun huzurunda hayatın akışını, başlangıcını, sonunu arz ederek, etüt eder, dikilip beklemek, eğilmek, tekrar tekrar kapanmak, yine kalkıp doğrulmak, nihayet oturup dinlenmek ve sonuçta esenlik ve sağlığa ulaşmak ve o anda gayp âleminden fizik âleme geçerek şehadet getirmek gibi ruhi, bedeni büyük bir düzen ve intizam ile bir miraç yapar. Hiç şüphesiz bu ulvi manzaralar içinde nefisler, dış ve iç dünyalarında kaybetmek üzere buldukları iç düzeni yeniden sağlarlar. Sabırdaki acılıları da unuttur veya hafifletir. Bütün bunlar ilahi yardımın kazanılmasına araç olur. Sıkıntıdan patlayacak dereceye gelen o kötü nefisler kuvvet ve güvenlerini arttırır, sıkıntı zamanlarının kolaylıkla geçmesi için imkân bulurlar. Ayrıca bir mutluluk zevki, bir bahtiyarlık duyarlar. Bir ruh kazanırlar ve bu sayede yalan, hile hakkı saklı tutma, aldatmak, aldanmak, düşmanlık ve tecavüz gibi, zilletlerden, düşüşlerden kendilerini kurtarırlar. İşte o yüzden gelecekteki basit faydalara değer vermeksizin, nihayet Allah'ın yardımının büyük tecellilerine ererler. Çünkü insanlığın dünyadaki bütün ıstırapının esası, genel ahlaki düşüş ve hak yerine batılın değer bulması sebebiyledir. İlahi gazabı üstümüze çeken de budur. Yoksa ilahi rahmet, evrenseldir.”⁴³⁵

Görülüyor ki sabır, insanın ahlaki vasıflarının temelini oluşturan ve hayatında bütün eylemlerinde etki eden bir erdemdir.

Yine;

“Ey o bütün iman edenler, sabır ve namaz ile yardım isteyin. Şüphesiz ki Allah sabredenlerle beraberdir”⁴³⁶ ayetinde de aynı hususa dikkat çelişmiştir.

Elmalılı, bu ayetin tefsirinde öncelikle sabır ve sebata alışılması gerektiğini, nimetlerin kendine göre bir külfetinin olduğuna değinmiştir. Her kimde sabır varsa, onda Allah'ın kudretinden bir görüntü-bir esinti vardır. Sabırlılar bir yere galip bir

⁴³⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 1, s. 367-368.

⁴³⁶ Bakara, 2/153

topluluk olursa, kesinlikle Allah'ın yardımını elde ederler, Allah onların daima dostu ve yardımcısıdır. Dua ve isteklerine cevap vermek için Allah'ın yardımı daima onlarla beraberdir. Bunu gizleyen durum bu topluluğun dağılık bulunmasıdır.

b. Sabır Davranışının Önemi ve Kazandırdıkları

Buradan yola çıkarak sabredilecek her durumda⁴³⁷ yükümlülük ve sorumluluklar da dâhil olmak üzere insanın sınavda olduğunu unutmaması gerektiğini anlıyoruz. Bu imtihanın kazanılması sabır davranışıyla olacak ve sonsuz bir mutluluğa açılan kapı olacaktır.

Sabır, her başarının başı olarak nitelendiren Elmalılı, imandan sonra yolun başını sabır, ahlakın başını da sabır olarak nitelendirir. İlmin ve amelin hatta hikmetin de başı olarak açıklamıştır.⁴³⁸

Kur'an-ı Kerimde nitelikleri zikredilen erdemli kişilerin⁴³⁹ aynı zamanda doğru ve takva sahibi olarak adlandırılması sabırlı kimselerin bu erdem davranışı sayesinde farklı güzel ahlaki özellikleri de taşıdıklarını göstermektedir.

*“Onlar ki, “Ey Rabbimiz derler, inandık, iman getirdik, artık bizim suçlarımızı bağışla ve o ateş azabından bizleri koru”.*⁴⁴⁰ *O sabredenleri, o doğrulukla gidenleri, o divan duranları, o nafaka verenleri ve o seher vakitleri istiğfar eyleyenleri.*”⁴⁴¹

Elmalılı, ayetin mahiyetinde muttakiler olarak adlandırılmanın kuru bir laftan ibaret olmadığına aksine bunun gereğinin yapılması gerektiğine vurgu yapar.

⁴³⁷ Bakara, 2/155; “Çaresiz sizleri biraz korku, biraz açlık ile ve biraz maldan, candan ve ürünlerden eksiklik vererek imtihan edeceğiz. Müjdele o sabırlıları”

⁴³⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, a. g. e., Cilt: 1, s. 532.

⁴³⁹ Bakara, 2/177; “Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtu verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takva sahipleri bunlardır”

⁴⁴⁰ Al-i İmran, 3/16

⁴⁴¹ Al-i İmran, 3/17

Allah'ın kullarının içini ve dışını gördüğünü, ne yaptıklarından haberdar olduğunu söyler. Burada özellikle imanlarını şüphesiz bir şekilde ortaya koyan ve söyleyen bu sayede de günahlarından bağışlanma dileyen ve korunmayı niyaz edenler, sabırlı, sözlerinde, karar ve niyetlerinde ve işlerinde doğru, saygı ve huzur içinde boyun eğmiş, ibadete devam eden, mallarını Allah yolunda harcayan, karanlıkların aydınlığa, görmemezliklerin görmeye dönüşmek üzere bulunduğu o seher vakitlerinde bağışlanma isteyen kullarını gözetir; o güzel dönüş yerini, yani cennetini ve en büyük "Rıdvan'ını/hoşnutluğunu böyle kullarına verir diye ifade etmiştir."⁴⁴²

Allah'ın en büyük hoşnutluğunu, bu niteliklerde ve bu ahlak özelliklerini alışkanlık haline getirebilen böyle Müslümanlar olarak tanımlamıştır.

Yine sabırlı olmanın azmedilmesi gereken bir iş olduğu, şerefli ve üstün olduğu, imtihanda başarılı olmak için böyle olunması gerektiğine vurgu yapan Elmalılı, bu konuda yarışılması gerektiğini ve aldatici dünya metaini aldanan ahlaksızlar gibi olunmaması gerektiğini de tefsirinde bir başka ayette belirtmiştir.⁴⁴³

Sabrın bu kadar önemli bir erdem olduğunu sabredilmesi gereken alanlara baktığımızda daha iyi anlıyoruz. Bir ahlaki değer olan maneviyatın güçlü bir koruyucusu bir o kadar da dünya kaygılarını azaltmada insan için adeta bir savunma mekanizması olan sabır, insan hayatının tümünü kapsayan bir süreci anlatır.

Sabrın üç derecesini ifade eden Elmalılı, bunları: musibetlere/belalara sabır, itaatte sabır ve kötülük işlemekten kaçınmakta sabır olarak açıklamıştır.⁴⁴⁴

Sabırla ilgili bir nasihat olarak belirtilen ve üstün bir ahlak özelliği olduğunu ifade eden bir diğer ayette şöyledir:

⁴⁴² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 405.

⁴⁴³ Al-i İmran-3/186; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 573.

⁴⁴⁴ Al-i İmran-3/ 200; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 587.

“Yavrucuğum, namazını özenle kıl, iyi olanı emret, kötü olana karşı koy, başına gelene sabret. İşte bunlar, kararlılık gerektiren işlerdendir.”

Elmalılı bu ayetin tefsirinde önemli bir tespitte bulunmuştur. Kendini yetiştirmen için namazı devamlı kılmak, diğer insanları olgunlaştırmak ve toplumu doğruluk üzere götürmek için de emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker yap! Bunu yapmanın kolay olmadığını dile getiren Elmalılı, süreçte doğabilecek sıkıntılara sabredilmesi gerektiğini ifade eder. Böyle davranıldığı takdirde ise Allah'ın mükâfatlarına mazhar olacağını da ifade etmektedir.

Yine başka bir ayette Yüce Rabbimiz eziyetlere karşı sabredilmesi gerektiğini bildirir.⁴⁴⁵ İnananlara Allah'ın vaadinin gerçek olduğu için sabretmeleri de söylenmiştir.⁴⁴⁶

c. Sabreden Kimseler ve Mükâfatı

Sabır davranışının ve insanın ahlaki açıdan olgunluğa açılan kapının anahtarı oluşunda Kur'an-ı Kerim'de iman etmiş kimselerin özelliklerinde sabır konusunda pek çok ayet vardır. Nitekim Peygamberimizin ehl-i beytine ve onları örnek alan güzel ahlak ve nitelik sahiplerine verilmiş bazı vasıfların sıralandığını görüyoruz. Bunların itaat eden erkek ve kadınlar, doğru kadın ve erkekler, sabırlı erkekler ve sabırlı kadınlardan bahsedilmiştir. Elmalılı bu ayette sabırla ilgili, gerek itaat konusunda gerek günahlara karşı sabreden erkekler ve kadınlar olarak ifade etmiştir.⁴⁴⁷

*“Onlar öyle kimselerdir ki, Allah anıldığında kalpleri titrer, başlarına gelen musibetlere sabrederler, namazlarını özenle kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan Allah yolunda harcarlar.”*⁴⁴⁸

Bu ayeti kerime de aynı şekilde sabır davranışı gösteren kimselerin diğer bazı güzel ahlaki özelliklerine vurgu yapılmıştır.

⁴⁴⁵ Mü'min, 40/55

⁴⁴⁶ Mü'min, 40/77

⁴⁴⁷ Ahzab, 33/35; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 6, s. 534.

⁴⁴⁸ Hac, 22/35

Bununla birlikte sabır davranışı gösteren peygamberlerin isimlerinin zikredildiği ayetlerde bulunmaktadır.⁴⁴⁹ Burada ismi zikredilen Hz. İsmail, Hz. İdris ve Hz. Zülkifl'den önce sabır konusunda diğer peygamberlerden önce adı geçen Hz. Eyüp peygamberdir. Onun bu sabır davranışı ve sabırla ettiği duası dile getirilmiş ve daha sonra kendisine ve ailesine verilen mükâfatlardan bahsedilmiştir.⁴⁵⁰

Hz İbrahim'in oğlu İsmail ile konuşmasında kendisini rüyasının gereği kurban edeceğini açıkladığında ona fikrini sorduğu ve Hz. İsmail'in bu duruma sabır davranışı göstereceğini ve itaat edeceğini bildirdiği bir örnek olarak verilmiştir.⁴⁵¹

Özellikle peygamberlerin hayatından sabır örneklerinin verilmesi insanlar için ve kendinden daha sonra gelen Hz. Peygamberimiz için de zikredilen bir durumdur. Risaletin ilk yıllarında başlarına gelen sıkıntılı durumlara bu ulu-l azm peygamberler gibi sabır gösterilmesi peygamberimize de tavsiye edilmektedir. Şöyle ki;

“Azim ve kararlılık sahibi peygamberlerin sabrettikleri gibi sen de sabret. Onlar için de acele etme. Başlarına geleceği vaktiyle söylenen şeyleri gördüklerinde sanki gündüzün kısa bir süresini yaşamış gibi olacaklar. Tebliğ konusu işte budur; hiç günaha sapanlardan başkası helâk edilir mi?”⁴⁵²

Elmalılı, bu ayetteki ulul'azm'den kastedilenin bütün peygamberler olduğunu, bütün peygamberlerin azim sahibi olduğunu gösterdiğini söylemiştir. Özellikle peygamberlerin hepsinin sabır ve sebat, azim ve cesaret sahibi olduğunu dile getirmiştir.⁴⁵³

İnsanlar için sabır davranışının önemini dile getirildiği ayetler bize, güzel ahlakın tanımlarından da biri olan sabır insan için hayatında anlam kazanmasını

⁴⁴⁹ Enbiya, 21/85, “İsmâil’i, İdrîs’i ve Zülkifl’i de yâdet. Hepsi de sabreden kimselerdendi.”

⁴⁵⁰ Enbiya, 21/ 83-84

⁴⁵¹ Saffat, 37/102

⁴⁵² Ahkaf, 46/35

⁴⁵³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 7, s. 385.

sonsuz hayat olan ahiret için de bir mükafat kaynağı olduğunu gösteriyor. Bu davranışlarıyla övülen bütün peygamberler biz insanlar için birer örnektir. Hz. Yakup ve Hz. Yusuf'un sabır davranışları⁴⁵⁴, yine Hz. Davut' un sabır davranışı⁴⁵⁵ bunlar için birer ibret kaynağıdır.

İnsanlar için dünya hayatında hüsrana uğramayanlar olarak adlandırılan kimseler olması istenmektedir. Bu konuda birbirine sabrı tavsiye etmenin de bir sosyal bilinç ve sosyal bir değer olduğunu görüyoruz. Asr suresinde, “*Ancak iman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler başkadır*”⁴⁵⁶ denilmektedir.

Elmalılı, sabrı tavsiye edenler için, hak ve hayır yolunda birbirine sabrı öğütleyenler olduğunu söylemiştir. Açıklama olarak ise, zamanın acayıplığı, dünyanın aldatması, nefislerin eğilimleri, zarara gidenlerin çokluğu karşısında hayır yapmak, doğru söylemek ve hak yolunda gitmek birçok acılar çekmeye, zorluklara katlanmaya, uğraşmaya, batıl olan iflas geçitlerini atlamaya, bunlar da sabretmeye, katlanmaya dayanmaktır der. Yine burada Lokman Suresi⁴⁵⁷'nde iyiliği emir ve kötülüğü yasaklayanlara sabır konusunda öğütler verildiğini, bu halin kararlılığa dayanan büyük bir erdem olduğunu söylemiştir. Burada birbirine verilen öğütler arasında sabrın da olduğunu özellikle anlatmıştır. Nitekim Beled Suresi'nde anlatılan sarp yokuşu aşan ve iman edip de birbirlerine hem merhamet hem de sabrı öğütleyen “meymenet” sahibi yani “bereket, uğur sahibi sağcılar” oldukları anlatıldığına vurgu yapmıştır.

Sabırla ilgili nefsin iyi bir şey yapmak veya kötülüklerden kaçınmak için acıya, sıkıntıya katlanma kuvveti olduğunu söyler. Birçok ayette sabrın mana bakımından tam da bunu ifade ettiğini görüyoruz. Burada iki çeşit olarak anlattığı katlanma halinin, birincisi, acı ve külfete sabır olduğunu ve bunula itaat, ibadet ve mücahedenin ve güzel işlerin sıkıntılarına katlanarak yüksek çaba ve gayret

---

⁴⁵⁴ Yusuf, 12/18-83-90

⁴⁵⁵ Sad, 38/17

⁴⁵⁶ Asr, 103/3

⁴⁵⁷ Lokman, 31/17

sahiplerinin ulaştıkları başarılarla erildiğini söyler. İkinci olarak ise, lezzet ve şehve isteklere/arzulara karşı sabırdır ki, bu tür sabırda da haramdan, yasaklardan ve hoş görünüp de sonu kötü olan aldatıcı, tehlikeli, maddi veya manevi zarar verici şeylerin zararlarından sakınılır diye açıklamıştır.⁴⁵⁸

Sabrın özelliklerinden biri de mükâfatlarının olacağı müjdelenen bir erdem davranışı olduğunu söylemiştik. Burada Elmalılı, şu ayete dikkat çekmektedir: “*Ey iman edenler! Sabredin, kararlılıkta yarışın, düşmana karşı hazırlıklı olun (birbirinize dayanıp bağlanın), Allah’a karşı gelmekten sakının ki başarıya ulaşabilesiniz.*”⁴⁵⁹

Ayete vurgu yaparken sabrın yaratılıştan gelen yeteneğin bir etkisi olduğunu inkâr etmemekle birlikte, terbiyenin, eğitimin ve alışkanlığın ve bundan dolayı kararlılığın ve iradenin ve onun için de imanın öneminin büyük olduğunu söylemiştir. Bu yönüyle sabrın, insan iradesine bağlı işlerden olan “ef’al-i mükellefin” yani yükümlü olan insanın sorumlu olduğu işler arasında tavsiye olduğunu söylemiş ve bu ayette de bununla emrolunduğunu söylemiştir.

Yine sabır davranışının mükâfatı olan Allah’ın sabredenlerle beraber olduğunu, “*Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah sabredenlerin yanındadır*”⁴⁶⁰ ayetiyle, karşılığı olarak, “*De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey inanan kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Bu dünyada iyilik yapanlar iyilik bulacaklardır. Allah’ın arzı geniştir. Sabredenlere mükâfatları hesapsız verilecektir*”⁴⁶¹ ayetiyle ve bu kimselerin halini ve sergiledikleri teslimiyeti ise, “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınavacağız. Sabredenleri müjdele! Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde, “Doğrusu biz Allah’a aidiz ve kuşkusuz O’na döneceğiz” derler. İşte rablerinin lütufları ve rahmeti bunlar içindir ve işte doğru yola ulaşmış olanlar da*

⁴⁵⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 10, s. 195.

⁴⁵⁹ Al-i İmran, 3/200

⁴⁶⁰ Bakara, 2/153

⁴⁶¹ Zümer, 39/10

bunlardır”⁴⁶² ayetleriyle açıklamış ve bununla ilgili “ilmin başı sabır” “sabrın sonu selamettir” gibi atasözlerimize de atıfta bulunarak bu davranışın insan için ne kadar önemli olduğunu söylemiştir.⁴⁶³

Son olarak, övülen ve önerilen sabrın, iman ve güzel amel ile hak ve hayır yolunda sabra da vurgu yaparak bunun kahramanlık, doğruluk ve yiğitlik işareti olduğunu söylemiştir.

Rasulullah döneminde ashabından iki kişinin karşılaştıklarında ayrılırken Asr suresini okumadan ayrılmadıklarını Ebu Huzeyfe’den naklederek, bizlerin de asrımızın gidişini ve ömürlerimizin geçişini anlayıp düşünerek birbirimize hakkı ve sabrı tavsiye etmemizi, iman ile güzel ibadet ve işleri başarmada ihtiyacımızın olduğunu vurgulamıştır.⁴⁶⁴

Bu tavsiyelerle bizlerin de her insan için güzel ahlak özelliği olan sabrın önemini anlama ve hayatımıza uygulamada kararlı olmamız gerekmektedir.

3.4.12. Şükür

Şükür, Kur’an-ı Kerim’ de değişik bablarda çokça yerde geçmektedir. Sözlükte “yapılan iyiliği bilmek ve onu yaymak, iyilik edeni iyiliğiyle övmek; minnettarlık” olarak, terim anlamında ise “Allah’tan veya insanlardan gelen nimet ve iyilikten dolayı minnettarlığını ifade etme, nimete söz ve fiille mukabelede bulunma, Allah’a itaat edip günah işlemekten uzak durmak suretiyle nimetin gereğini yapma” şeklinde açıklanmıştır.⁴⁶⁵

Türkçede Allah’a karşı minnettarlığı ifade eden şükür, insanlara karşı minnettarlık anlamında ise teşekkür şeklinde ifade edilmektedir. Şükür insan için ilk

⁴⁶² Bakara, 2/155-156-157

⁴⁶³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 10, s. 196.

⁴⁶⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 10, s. 1197-198.

⁴⁶⁵ Mustafa Çağrı, “Şükür”, *DİA*, Cilt: 39, s. 259.

Rabbine karşı, diğer yandan ise kendine yapılan iyiliklerin kıymetini bilmede diğer insanlara karşı bir sorumluluktur. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere şükür ve teşekkür olmadığında bu kimseler için nankörlük ifadelerini kullanırız.

Rabbinin sonsuz nimetlerine karşı insanların şükretmeleri beklenir. Aynı durum insanların yaşamlarında insanlarla ilişkileri için söz konusudur. Şükür, Rabbine karşı olduğunda dua, zikir ve ibadet yapmakla olabilir. Bunun altında yatan sebep ise iyilik yapanı sevgiyle övüp, yüceltmekle açıklanabilir. Şükürle yapılan aslında kendisine yapılan iyilikten duyduğu sevinci ve mutluluğu karşı tarafa hissettirmek ve teşekkürünü sunmaktır.⁴⁶⁶ Şükürün bir diğer önemli özelliği de kişiye ulaşmış olan nimete söz, fiil veya kalp ile o nimeti lütfedene saygı ile karşılıklıta bulunmayı ifade etmesidir. Elmalılı, “şükürde aslında esas olan nimeti verendir” der.⁴⁶⁷

Bununla ilgili olarak şükür ve türevleri Kur’an-ı Kerim’de yaklaşık yetmiş beş yerde geçmektedir.⁴⁶⁸

a. Allah’ın Nimetlerine Karşı Şükre Davet

Kur’an-ı Kerim’de ilk olarak şükürle ilgili bahsetmek istediğimiz anlam, Allah’ın yarattığı kusursuz, karşılıksız ve düzen içindeki nimetlere şükre çağrısı olacaktır. Şükür, Allah’ı anmak, O’na olan sevgi ve memnuniyeti bildirmek için ibadetlerde bulunmak gibi geniş bir alanı kaplayabilir. Özellikle zikrin ve şükürün birbirine yakınlığı bu nispetle ortaya çıkmaktadır.

“Artık siz beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, bana nankörlük etmeyin!”⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Farman İbragimov, *Din Eğitimi Açısından Kur’an a Göre Şükür Kavramı*, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Bilimleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2018, s. 9.

⁴⁶⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 1, s. 118-119.

⁴⁶⁸ Mustafa Çağrı, “Şükür”, *DİA*, Cilt: 39, s. 259.

⁴⁶⁹ Bakara, 2/152

Ayette anlaşılacağı üzere zikrin ve şükürün bağlantılı olduğu görülüyor. Elmalılı, bu ayetti açıklarken zikrin de şükür gibi çeşitlerinden bahsetmiş ve bunun dil, kalp ve bedenle olacağını söylemiştir. Bedenle yapılan zikirde, bedenın tüm organlarının yapması gereken görev ne ise onunla meşgul olması ve yasaklanan şeylerden uzak durmasıyla açıklanır. Şükürün de bu mertebelerden her biriyle yürütüleceğine değinmiştir. Fakat şükürle ilgili bir farkı ortaya koyarken, şükürde zikirden farklı olarak nimetin kendisine ulaşmış olması ve şükreden kişinin bunu hissetmesi ve ayrıca o nimete böyle bir saygı ve memnuniyet gösterileceğini, zikirde ise nimetin ulaşma şartı olmaksızın sadece sevgi ve kemale âşık olmanın yeterli olduğundan bahsetmiştir. Fakat burada böyle bir ayrıma gitmeksizin şükürü örfteki manasında alınmasının uygun olduğunu söyleyerek, “ulaşan nimetlerin hepsini, ne için yaratılmışlar ise, onun için harcamaktır” şeklinde kabul etmiştir. Zikri derece olarak bir başlangıç, şükürü ise bir son olarak ifade etmiştir. Allah’a olan sonsuz yolculukta bunların durmadan birbirinin içine girerek gittiğini belirtmiştir. Zikrin çeşitlerinde ve şükürle ilgili bağlantısında bazı başlıklar ifade etmiştir. Bunlar;

- 1- *“Bana itaat ederek- boyun eğerek zikredin ben de size rahmetim ile zikredeyim.*
- 2- *Beni dua ile zikrediniz, ben de duanıza karşılık verip iyilik yaparak zikredeyim.*
- 3- *Beni övgü ve itaat ile zikredin ben de sizi övgü ve itaat ile zikredeyim.*
- 4- *Beni dünyada anınız, ben de sizi ahirette anayım.*
- 5- *Beni yalnızken anın, ben de sizi çöllerde anayım.*
- 6- *Beni rahat zamanınızda anınız, ben de sizi bela ve musibet zamanınızda anayım.*
- 7- *Beni itaatınızla zikrediniz, ben de sizi yardımım ile anayım.*
- 8- *Beni, benim yolumda gayret ederek anınız, ben de sizi hidayetimle anayım.*
- 9- *Beni doğruluk ve içtenlikle anınız, ben de sizi kurtuluş ve daha çok özel nimetler vererek anayım.*
- 10- *Beni başlangıçta Rab oluşumla anınız, ben de sizi rahmet ve kulum oluşunuzla anayım.”*

Burada zikirle ve şükürle ilgili ifadeleri saydıktan sonra netice olarak, kulluğun başlangıcının zikir, sonunun ise şükür olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁰

Şükürle ilgili dikkat çeken en önemli hususlardan biri ise yaratıcının insan olarak verdiği nimetlerin farkında olmamızı istemesidir. Günlük hayatımızda da bize yapılan iyiliklerin ve ikramların farkında olduğumuzda ancak bize bu iyilikleri ve ikramları yapanlara teşekkür edebiliriz. Aynı bu durum kulun Rabbinin verdiği sonsuz nimetlerin farkına varması, bunlara karşı nankörlük etmemesi halidir.

“Doğrusu sizi yeryüzüne yerleştirdik ve orada size geçim vasıtaları verdik. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!”⁴⁷¹

Elmalılı bu ayette, asli nimetlere ve imkânlarla değinmek suretiyle bunların büyük ilahi bağışlar olduğunu söylemiştir. Vatan olarak yeryüzünü düzenlenmesi, bayındır kılınıp ve geçim yollarının oluşturulması karşısında yaratıcısının emirlerini tanıyıp kudret ve imkânlarını yerli yerinde harcayan, bozgunculuk ve zulümden, kafirlik ve azgınlıktan sakınanların az olduğu gibi, şükreden kimselerin bile şükür ve ibadette geçirdikleri vakitlerin azlığına dikkat çekmiş ve daha şükre sebep olacak pek çok nimetin olduğuna değinmiştir.⁴⁷² Buradaki bahsedilen noksanlık, ayetin sonundaki “ne kadar az şükrediyorsunuz” ihtarına bir açıklama mahiyetinde olmuştur.

“Güzel memleketin bitkisi rabbinin izniyle (güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız üründen başka bir şey çıkmaz. İşte biz şükreden bir kavim için âyetleri böyle açıklıyoruz.”⁴⁷³

Bu ayette Elmalılı, bahsedilen toprakların durumunun insanlar için söylendiğini belirtmiştir. Topraklar gibi insanların ve insani toplum yapısının iyisinin ve kötüsünün, mümin ve kâfirinin var olduğudur. İyi olanların iyi düşündüğüne,

⁴⁷⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 1, s. 529-530.

⁴⁷¹ Araf, 7/10

⁴⁷² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 4, s. 164.

⁴⁷³ Araf, 7/58

Allah'ın elçilerinden yararlandıklarına, ilahi işaretleri düşünerek ibret aldıklarına, iman edip hayat bulduklarına, ilahi nimetlere şükrettiklerine ve ahiret için ise salih amellerle güzel işler yaptıklarına dem vurarak, peygamberlerin gönderilmesi ve Kur'an indirmenin hikmetinin de özellikle bunların yararlanması ve şükretmesidir demiştir. Verimsiz kuru çorak toprak için ise inkâr ve nankörlükle bu nimetleri karşıladıklarını ve bu faydada yoksun kaldıklarını söyler.⁴⁷⁴

Burada da şükrün önemini bir kez daha anlatan Rabbimiz, bakıp ibret almada Kur'an'da anlatılan kıssalardan, yaratılışın düzen ve ahengine kadar çok şükredilecek nimetlerin olduğunu görüyoruz. Buna şükürle karşılık verenlerin ya da nankörlük edenlerin hali de açıkça anlatılmıştır.

“Düşünüp ibret almak ve şükretmek isteyenler için gece ile gündüzü birbiri ardına getiren de O'dur.”⁴⁷⁵

Bu ayeti açıklarken Elmalılı, birinde yapılmayanı diğerinde yapılmak üzere, yahut birbirini izlettirenle değiştiren O'dur ifadelerini kullanır ve bu durumun ibret almak ve şükretmek isteyeneler, aklını başına alıp eksiklerini tamamlamak, ilmi veya ameli bir iş görmek isteyen kimseler için önem arz ettiğini söyler. Bu hal tembel kimseler için geçerli değildir diyerek böyle kimseler için de zamanın değişmesinin hiçbir anlamı olmadığını belirtir.

Bu açıklamalardan sonra tezekkür ve şükür kelimelerinin anlamını aktarmıştır. Biz burada aynı tanımları aktarmak istiyoruz.

*“**Tezekkür:** Bu rahmet izlerini ve sanat delillerini düşünerek kendi eksikliğini ve yüce yaratıcısını, onun kuvvet ve kudretini anlamaktır.*

*“**Şükür:** O Rahman'a kulluk görevini yerine getirmektir.”*

⁴⁷⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 4, s. 221-222.

⁴⁷⁵ Furkan, 25/62

Aynı şekilde Allah'ın gece ve gündüzü yarattığı ve bununla rızık aramayı, şükretmeyi ifade eden bir başka ayetle de aynı husus vurgulanmıştır.⁴⁷⁶

Bir başka ayette insana verilen göz, kulak gibi organların da şükre sebep olduğu hatırlatılmaktadır.⁴⁷⁷

*“Şu iki çeşit su kütlesi birbirine eşit olmaz; birisi tatlıdır, susuzluğu giderir ve içimi güzeldir, ötekisi ise tuzlu ve acıdır. İkisinden de taze et yersiniz ve takınacağınız süs eşyaları çıkarırsınız. Gemilerin denizi yararak gittiklerini görürsün ki bu da O'nun lutfuna nâil olmanız ve O'na şükretmeniz içindir.”*⁴⁷⁸

Bu ayetle ilgili Elmalılı, farklı tatlardaki suların durumunu, mümin ile kâfirin, İslam yurdu ile inkâr yurduunun sembolik olarak ifade edildiğine dikkat çekmiştir. Aynı zamanda çevrenin doğası üzerinde yaratıcının etkilerinin görüldüğüne dikkat çekmiştir.⁴⁷⁹

Bütün bu ayetlere baktığımızda yaratıcının şükre sebep olan çeşitli nimetleri anlatılmış ve şükre davet edilmiştir. Yine başka ayetlerde yenilecek ürünlerden,⁴⁸⁰ içeceklerden,⁴⁸¹ bahsedilmiş ve şükre davet edilmiştir.

b. Şükreden Kimseler ve Mükâfatı

Kur'an-ı Kerim'de şükre vesile olan pek çok nimet sayılmıştır ve insanın bu nimetlere karşı şükreden kimselerden olması istenmiştir. Bu sayılan nimetlerin dışında farklı bazı nimetler de var olduğunu görmemizi sağlayan ayetler de vardır. Ayrıca bu konuya dikkat çekilmek için özellikle peygamberlerden şükür örnekleri ya da onlara verilen şükre sebep nimetlerden de bahsedilmiştir. Bu yönüyle şükür manevi bir değer olarak insanlar için bütün nimetlerin farkında olabilmeyi ve şükredici olma yönünde davranışta bulunmayı gerektirmektedir.

⁴⁷⁶ Kasas, 28/73

⁴⁷⁷ Secde, 32/9

⁴⁷⁸ Fatır, 35/12

⁴⁷⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 7, s. 34.

⁴⁸⁰ Yasin, 36/35

⁴⁸¹ Yasin, 36/73

“Andolsun ki vaktiyle Lokmân’a şu hikmeti vermiştik: “Allah’a şükret, O’na şükreden kendi iyiliği için şükretmiş olur; nankörlük eden de bilmelidir ki Allah’ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, O her türlü övgüye lâyıktır.”⁴⁸²

Bu ayette Elmalılı, Lokman’a verilen hikmet/bilgi ile ilgili olarak, kendisine bu lütuflar verilen kimselerin, hikmetli/bilge kimselerin teorik ve pratik açıdan bunun şükürünü yerine getirmeleri gerektiğini söylemiştir. Bu şükürün teorik yönü verilen hikmetin, Allah Teâlâ’nın bir lütfu olduğunun bilincinde olarak O’na ortak koşmamak, pratik yönü ise davranışlarında izlediği hedef ve amacında kendi istek ve arzularıyla değil Allah’ın hoşnutluğunu gözetmek olduğunu söylemiştir. Bu anlamda kim şükrederse kendi yararına kim de nankörlük ederse kendi zararına olacağını belirtmiştir.⁴⁸³

“Ey Nûh ile birlikte taşıdıklarımızın soyundan gelenler! Bilesiniz ki Nûh çok şükreden bir kul idi.”⁴⁸⁴

Bu ayette ise çok şükreden bir kul olduğu bahsedilen ve bir peygamber olan Hz. Nuh’un ahlaki özelliğinden bahsedilmiştir. Özellikle şükredenlerin mükâfatlandırılacağını belirten ayetler de bulunmaktadır.⁴⁸⁵

Şükür, varlıkla birlikte bir farkındalık hali ve bu farkındalığın neticesinde kendisine verilen nimetlere ve lütuflara karşı kayıtsız kalmayıp, minnet duyma ve memnuniyetini belirtme halidir. İnsanın ilk olarak kendisine verdiği sonsuz nimetleri karşısında Rabbine olan bir görevidir. Nankörlük etmemek ve bu nimetlere kayıtsız kalmamak güzel bir ahlak özelliği olduğu gibi manevi bir değer halidir. Nitekim Peygamber efendimiz (s.a.s) “iman iki şubedir, biri sabır diğeri de şükürdür” buyurmuştur. Ömrü boyunca kendisine verilen her türlü rızık ve nimeti hatırlamak ve sabırla şükür halinde olmak şüphesiz biz kulların bireysel anlamda Rabbine karşı en büyük görevidir. Sosyal paydalarda da şükür ehli olanların olması da toplum

⁴⁸² Lokman, 31/12

⁴⁸³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 6, s. 488-489.

⁴⁸⁴ İsra, 17/3

⁴⁸⁵ Kamer, 54/35; Fatır, 35/30

huzurunu sağlamada büyük önem ifade etmektedir. Rabbine karşı unutmayacağı şükürünü, insanların yaptığı iyiliklerin farkında olarak ve bu iyiliklere de teşekkür edebilme erdemini göstererek sağlayacaktır.

Yukarıda verdiğimiz bütün bilgiler doğrultusunda şükürün, kötü şeylerden ve Allah'ın azabından uzaklaştıran bir özelliğinin olduğunu hatta koruyucuyu bir kalkan olduğunu belirtmemiz yerinde bir ifade olacaktır.⁴⁸⁶

3.4.13. Cesaret

İslam dininde önemli olan bir diğer kavramda cesaret diğer adıyla şecaattir. Öncelikle belirtmek istediğimiz husus şecaat kelimesinin Kur'an'da geçmediği ancak birçok ayette şecaat ve yiğitliğe işaret eden kavramlarla anlatıldığıdır.

Şecaat, “cesaret, yiğitlik, kahramanlık” gibi anlamlara gelir. Ahlak literatüründe ise öfke duygusunun akla itaat etmesiyle birlikte kazandığı itidalli hali ve korkaklıkla saldırganlığın ortasında olma ve en son korkaklığın zıddı olarak ifade edilir.⁴⁸⁷

İslam ahlak felsefesinde şecaat ise ilk olarak Aristo ve Palton tarafından zikredilmiş şekliyle ele alınarak, İbn Miskeveyh tarafından “öfkeye ilişkin nefsin fazileti” olarak tanımlanır.⁴⁸⁸ Burada dikkat çeken bir hususta şudur, şecaat aynı zamanda aklın kullanılmasıyla tehlikeli ve kötü işlerden uzak durma, iyi ve sabredilmesi gereken işlerin yapılması gerektiğiyle ilgilidir.

Biz şecaat ile ilgili hususların anlatıldığı özellikle savaş ve cihat noktasında verilmek istenen bilgiyi aktarmak istiyoruz.

⁴⁸⁶ Nisa, 4/147

⁴⁸⁷ Mustafa Çağrı, “Şecaat”, *DİA*, Cilt: 38, s. 402.

⁴⁸⁸ İbn Miskeveyh, *a. g. e.*, s. 34.

“O, Allah’ın elçisi Muhammed’dir. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler. Onları, Allah’ın lutuf ve rızasına talip olarak hep rükûda ve secdede görürsün. Secdenin tesiriyle yüzlerine simaları oturmuştur; Tevrat’ta onlar için yapılan benzetme budur. İncil’deki misalleri ise bir ekindir: Çiftçileri sevindirmek üzere filiz verir, onu güçlendirir, kalınlaşır ve kendi sapları üzerinde durur. Onlar (müminler) yüzünden kâfirler öfkeden kahrolsunlar diye (böyle olmuştur). Onlar arasından iman edip dünya ve âhirete yararlı işler yapanlara Allah bir bağışlama ve büyük bir ödül vaad etmektedir.”⁴⁸⁹

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, ilk olarak Hz. Peygamberimiz ve Ashabının özelliklerini sıralamakla ve bunların hikmetini açıklamakla başlar. Burada zikredilen şecaat ifadeleri ve yanında zikredilen diğer tüm ahlaki güzellikler Peygamberimiz ve Ashabından yayılan rayihadır.

Hz. Muhammed Allah’ın Resul’üdür. O ve yanındakiler, kafire karşı çok çetin ve dirençlidirler, kendi aralarında ise birbirlerine yumuşak, nazik ve bereketlidirler. O kadar çok namaz kılarlar, çokça çalışırlar ve itaatkârdırlar. Allah’tan hep lütuf ve hoşnutluk ister, ilahi hoşnutluk ve ödül için çalışarak Allah’ın rızasına yükselmeyi ve gelişmeyi düşünürler. Yüzlerinde secde izleri ve iyiliklerle parlayan aydınlık halleri (nuranilikleri) bellidir. Burada Elmalılı, İbn. Abbas’tan rivayetle bir hadis eklemiştir. “Ayette sözü edilen, gözle görülen türde bir iz değil fakat o, Müslüman olmanın nişanı, karakteri, tavrı, itaat ve uyumluluk (huşu) ile alçak gönüllüğüdür.” Secde ve namazlarından dolayı ahirette yüzlerinde aydınlık-nur oluşacaktır naklini de eklemiştir.

Rasulullah ve Ashabı hoş, mükemmel ve düzenli güzel bir ekin gibi yetiştirilmiş bir ordudur. Ayrıca burada Rasulullah’ın ahlakının bereketinden, eğitim ve öğretiminden, ümmetine ruhi ve maddi olarak verilen hayatın düzen ve mutluluğunun anlatımı olduğunu, Mekke fetihlerinin bir geçit resmi olduğunu söyler. Bu güzel özellikleri sebebiyle de Katade ve Dehhak’tan aktarılan tefsire göre, bu

---

⁴⁸⁹ Fetih, 48/ 29

betimlemelerin Muhammed Ümmeti için İncil’de bahsedilen örnekleme olduğunu söyler. “Bir ekin gibi ki filizini çıkarmış yani çimi sürgününü yarmış, çatallanmış, derken onu kuvvetlendirmiş, başak çıkarmaya başlamış, derken kalınlaşmış, derken gövdesi üzere bir düzeye dizilmiş, öyle ki ekincilerin hoşuna gider.” Ayrıca bu ifadelerin Allah tarafından İslam ümmetinin doğuşu ve yükselişini ifade olarak da betimlendiği aktarımlarını yapar.⁴⁹⁰

Yine savaşta ve öldürmede aşırı gidilmemesiyle ilgili Bakara suresi 191.⁴⁹¹ ve 194.⁴⁹² ayetlerde savaşla ilgili hükümlere yer verilmiştir.

Bütün bu ayetlerin ışığında söyleyebileceğimiz husus, İslam’ın şecaati akıl ve adalet sınırları içerisinde değerlendirilen bir erdem olduğunun altını çizmesidir. Cahiliye adetlerindeki öfkelenme durumuna karşılık, Peygambere ve inananlara bir sakinlik indirdiğini de söylemiştir.⁴⁹³

3.4.14. Samimiyet-İhlas

Türkçe sözlükte “içtenlik”⁴⁹⁴ olarak adlandırılan samimiyet kelimesi mana bakımından kapsamı alanında dini bir ahlak özelliği olan “ihlas” kelimesiyle anılır. İhlas, “ibadet ve iyilikleri riyadan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapmak”⁴⁹⁵ demektir. İbadetlerde ve her türlü amelde insan için çok önemli olan ihlas, eylemlerde Allah’ın rızasını gözetmektir.

⁴⁹⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 7, s. 458-459.

⁴⁹¹ Bakara-2/191; “Onları yakaladığınız yerde öldürün; sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Harâm civarında onlar sizinle savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın. Şayet sizinle savaşmaya kalkışurlarsa o zaman onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir!”

⁴⁹² Bakara, 2/194; “Haram ayın karşılığı haram aydır; saldırmazlık kurallarına riayet karşılıklıdır. Şu hâlde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın. Allah’ın hükmüne saygılı olun ve bilin ki Allah kendisine saygılı olanların yanındadır.”

⁴⁹³ Fetih, 48/26

⁴⁹⁴ TDK Sözlükleri, *Samimiyet*, <https://sozluk.gov.tr/>, (13.09.2021).

⁴⁹⁵ Süleyman Ateş, “İhlas”, *DİA*, Cilt: 21, s. 536.

İnsanlarla olan ilişkilerimizde samimiyet ve ihlas birçok değerle birlikte zikredilebilir. Bunlar; doğruluk, güvenilirlik, sadakat, emniyet, saflık, gösterişsiz olmaktır. Bir birey olarak toplumda temeli sağlam her türlü işte gerekli olan samimiyet ve ihlas insan için onu koruyan ve onaran ibadetleri için de oldukça önemlidir. Dünya ve ahiret hayatının mutluluğu için her anlamda gözetilmesi gereken bir haslettir.

Kur'an-ı Kerim'de hulus ve halas kökünden sözlük ve terim anlamı olarak geçen ayetler vardır. Bunlardan temel başlık olarak ana manaya yakın olanlarının tefsirini inceleyeceğiz.

İlk olarak Allah'a din, kulluk, yönelme, güvenip, dayanma bakımından ilgili ayetleri vereceğiz.

“De ki: “Rabbim adaleti emretti. Her secde ettiğinizde yüzlerinizi O'na çevirin, kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla O'na yalvarın! İkin sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz.”⁴⁹⁶

Elmalılı bu ayetin tefsirinde şu açıklamaları yapmaktadır:

“Allah insanları ilk olarak yarattığı ve dünyaya gönderdiği gibi, yine aynı şekilde geri döndürecek ve kendisi için eklenen ne dünya nimeti varsa hepsinden soyunup yine aynı dünyaya geldiğindeki gibi Rabbine dönecektir.

Öyle ise, ilk ve sona hâkim olan yegâne güç Allah olduğu için her gün, her an, ister istemez, o sona doğru yürümekte olan ortadaki insan da Allah için samimi olmalı ve ancak Allah'a dua edip yalvarmalı, bütün içtenlik ve samimiyetle ona yalvarıp ona kulluk etmelidir.”⁴⁹⁷

⁴⁹⁶ A'raf, 7/29

⁴⁹⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 4, s. 180.

*“Hâlbuki onlara, Allah’a kulluk etmeleri, Hanîfler olarak O’na yürekten inanıp boyun eğmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emredilmişti. Doğru din de işte budur.”*⁴⁹⁸

Elmalılı bu ayette, başka hiçbir amaca ve maksada hizmet etmeden, yalnız Allah’ı tanrı olarak tanınlar, ona ibadet ve kulluk etsinler ve dini sadece ona özgü kılarak, hiçbir şirk lekesi karıştırmadan, başka amaca alet etmeden, katıksız, temiz bir niyet ve içtenlikle dini sadece ona özgü kılmaktır der.⁴⁹⁹ Bu kısım kulluk etmenin ana gayesini de açıklamıştır.

Kur’an-ı Kerimde iblisin Allah’ın samimi kulları hariç herkesi yolundan sapıtmaya yemin etmesinden bahseden ayetler de vardır.⁵⁰⁰ Elmalılı burada bahsedilen ihlaslı/samimi kulların ifadesi için de “halis, katıksız itaat için seçilmiş, lekeli kulların aldanmazlar” ifadelerini kullanmıştır.⁵⁰¹

Allah’a iman ve kulluk etmede birinci madde olarak sayılan ihlas ve samimiyet aynı zamanda insanlara mahsus durumlar içinde zikredilir. Böyle kimselerin belirleyici ahlaki özellikleri olarak ifade edilir.

*“Bu kitapta Mûsâ’yı da okuyarak an. Gerçekten o ihlâslı biriydi, elçi-peygamberdi.”*⁵⁰²

*“Kadın onu kesinlikle arzulamıştı; eğer rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzuları. Böylece onu, kötülükten ve ahlâksız bir iş yapmaktan uzak tutmak istedik. Şüphesiz o samimi kullarımızdandı.”*⁵⁰³

Bu ayetlerde ihlaslı kullar olarak tanıtılan iki peygamber Hz. Musa ve Hz. Yusuf’tur. Hz. Yusuf için samimi kullarımızdandı ifadesini Elmalılı, “günahtan korunmuşluğu ve nezaheti/ahlaki temizliği o kadar yüksek idi ki, öyle bir anda bile

⁴⁹⁸ Beyyine, 98/5

⁴⁹⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 10, s. 115.

⁵⁰⁰ Hicr, 15/40; Sad, 38/83

⁵⁰¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 5, s. 378.

⁵⁰² Meryem, 19/51

⁵⁰³ Yusuf, 12/24

Rabbi'nin işaret ve delillerini görüyor, haramın çirkinliği bütün gerçekliğiyle bizzat biliyordu”⁵⁰⁴ ifadeleriyle tefsir etmiştir. Burada açıklığı ve ahlaki temizliği temsil eden ifadeler ihlas ve samimiyet için kullanılmıştır.

Ayrıca Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup için de ahiret yurdunu hatırd tutmalarındaki samimiyetleri sayesinde günahlarından arındırıldığı bildirilir.⁵⁰⁵

İhlas/samimiyet insanlar için güçlü bir ahlak özelliği olarak bildirilmiştir. Bu ahlak özelliği sayesinde dünya ve ahirette mükâfatlandırılan isimlerin sayılması da bizler için örneklik teşkil eder. Özü sözü bir olmak samimiyetin ana maddesidir. Samimiyetin özüne baktığımızda, doğruluk, dürüstlük, güven duygusu, Allah'ın rızasına yönelik yaşama arzusu, sıdk ile ifade edebileceğimiz dosdoğru olmak, ahitlere sadık kalmak, tövbe ile Allah'a yönelmeyi buluruz.

Kur'an-ı Kerim'de Peygamberimizin Rabbimize “Ey Rabbim, (girişeceğim her işte) doğruluk ve samimiyetle girmemi; (bırakacağım her işten de) doğruluk ve samimiyetle çıkmamı bana nasip eyle”⁵⁰⁶ diye dua ettiğini görüyoruz. Bunu bizler de hayatımıza tatbik etmeli ve kendimize dini ve manevi bir değer olarak düstur edinmeliyiz.

Samimi insanların dünya hayatında kendilerine itimat edilen sevilen kimseler olduğunu, ahirete göçtüklerinde ise yine iyilikle anıldıklarını görüyoruz. Nitekim samimi bir kul olduğuyla anılan Hz. İbrahim “lisan-ı sıdk” ile anılmayı Rabbinden niyaz etmiştir.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 5, s. 210.

⁵⁰⁵ Sad, 38/ 45-46

⁵⁰⁶ İsrâ, 17/80

⁵⁰⁷ İbrahim Hilmi Karşlı, “Kur'an'da Samimiyet”, *Hz. Peygamber Din ve Samimiyet*, DİB Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2014, s. 39.

3.4.15. Hoşgörü

Sosyal bilimler sözlüğünde hoşgörü “düşünce, davranış ve eylemlerinde farklı, değişik veya zıt olanlara karşı olgun ve anlayışlı davranma: yanlış olduğu düşünülen veya onaylanmayan görüşlerin dile getirilmesine fırsat verme, kendisine tanıdığı hakları başkalarına da tanıma tavrı”⁵⁰⁸ olarak ifade edilmiştir.

Diğer anlamlarına bakıldığında Arapça da müsamaha olarak adlandırılan hoşgörü bazı kavramlarla da birlikte zikredilir. “Kolaylık göstermek, yumuşak davranmak, hatayı görmezlikten gelmek”⁵⁰⁹ gibi anlamlara gelen müsamaha kelimesi tesâmuh ve semâha kelimeleriyle birlikte kullanıldığında ise ahlaki terim olarak insan sorumluluklarında kolaylığı, toplumsal anlamda yıpratıcı etkileri fazla olmayan konularda yapıcı olup, hataları hoş görmeyi, farklılık ifade eden çeşitli düşüncelerin özgür bir şekilde ifade edilmesiyle ilgilidir.

Bu bilgiler ışığında Kur’an-ı Kerimde müsamaha kelimesinin geçmediğini fakat bu kelimeyi dolaylı yoldan ifade eden pek çok kavram bulunduğunu zikretmeliyiz.

İlk olarak af ve yanında zikredilen safh kelimesi, hilim, silm, sabır, sulh, lîn (yumuşaklık) gibi kelimelerin müsamahaya işaret eden kavramlardır.⁵¹⁰ Ayetlerin içerikleri de dikkate alındığında insana tavsiye edilen müsamaha durumları bu kavramlarla ifade edilmiştir.

Bu çeşitlilikte müsamaha edilecek durumlar olarak “İslam’ın dini yükümlülükleri hususunda kolaylığın benimsenmesi”, “Müslümanların kendi aralarında muamele de bulunurken hoş görüyü ve müsamahayı benimsemeleri”, “farklı inanç ve kültürden insanlara karşı hoş görülmesi olmayı” genel başlıklar olarak sıralayabiliriz.

⁵⁰⁸ Ömer demir-Mustafa Acar, “Hoşgörü”, *a. g. e.*, s. 136.

⁵⁰⁹Mustafa Çağrı, “Hoşgörü-Müsamaha”, *DİA*, Cilt: 32, s. 71.

⁵¹⁰Mustafa Çağrı, “Hoşgörü-Müsamaha”, *DİA*, Cilt: 32, s. 71.

Her birine bakıldığında insan için yaşantısında yaratıcı ile olan ilişkilerinde, insanlarla ve diğer her koşulda hoş görülme ve müsamahakâr olmanın önemini görüyoruz. Barış ve huzurun sağlanması, sevgi ve saygının sürmesi hatta adaletin bile yerine getirilmesinde önemli bir husus olduğunu söyleyebiliriz.

a- İslam'da Dini Yükümlülükleri Yerine Getirmede Kolaylığın Benimsenmesi

“O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur'an'ın indirildiği ramazan ayıdır. Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar. Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor. Sayıyı tamamlamanız, size doğru yolu göstermesinden ötürü Allah'ı tazimle anmanız için ve şükredesiniz diye (uygun hükümler gönderiyor).”

Allah'ın insanlar için zorluğu değil kolaylığı seçtiğini gösteren ayetin tefsirinde Elmalılı, “Cenab-ı Allah, zor gibi görünen orucu farz kılmakla temelde mümin kullarını hayat mücadelesinde zorluktan kurtarıp, hafiflik ve kolaylığa ulaştırmayı istemiştir. Oruçla nefisle çok kolayca mücadele etmeye alışılacak, gerektiğinde sabır yolları öğrenilecek, hayatın yorgunlukları, yenilecek ve ahiret mutluluğuna erişilecektir. Fakat zorlukları böyle kolaylığa dönüştürecek oruç, hastalık, yolculuk ve yaşlılık gibi bazı durumlarda kolaylık olmaz da, zorluk olabilir. İşte o zaman da kaza etme veya fidye verme kolaylık ve izni meşru olmuştur”⁵¹¹ ifadelerini kullanmıştır.

Yine Allah'ın kimsenin gücünün yettiğinden fazlasını vermemesiyle ilgili ayet ve tefsirini vermek istiyoruz.

“Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır. Rabbimiz!

⁵¹¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, a. g. e, Cilt: 2 s. 49-50.

Unutur veya yanılırsak bizi cezalandırma! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır yük yükleme! Üstesinden gelemeyeceğimiz şeyleri boynumuza borç kılma! Bizi başıyla, ayıplarımızı ört ve bize rahmetinle muamele buyur! Sen bizim sahibimiz ve yardımcımızsın; artık inkârcı topluluğa karşı bize yardım et!”

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, Allah’ın yüklediği yükümlülüklerin kulların gücünün yettiği şekilde ve hatta gücünün altında olduğunu, onları zorlamayacak, sıkıntı ve zorluk vermeyecek şekilde olduğunu dile getirmiştir. Hem bu konunun Bakara Suresi 185. ayette de anlatıldığını söyleyerek, gerçek din İslam’ın kolaylık olduğunu darlık olmadığını söyler. Bu şekilde olmasının ise buna kudretin yetmediğinden değil Allah’ın ikram ve ihsanından olduğunu belirtmiştir.⁵¹²

Allah’ın insanlara ikram ve ihsanını ifade eden, Peygamberimizin yeryüzüne rahmet olarak gönderilmesini de buraya eklemek yerinde olacaktır.⁵¹³

Özellikle dini hükümlerin konulmasında insanlara zorluk ve meşakkat çıkarmak değil, bilakis onları arındırmak ve onlar için nimetini tamamlamak içindir. Bazı ibadetlerin uygulanmasında zaruri durumlarda gerçekleştirilebilecek kolaylıkların bildirilmesi de bunun içindir.⁵¹⁴

Buradan da anlaşılacağı üzere rabbimizin hüküm koymada insanlara bolca ihsan ve ikramda bulunduğunu, fıkhi konular başta olmak üzere pek çok konuda zorluktan ziyade kolaylaştırıcı olduğunu anlıyoruz.

b. Müslümanların Kendi Aralarında Muamelelerinde Hoş görülme ve Müsamahakâr Olmaları

⁵¹² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2 s. 352.

⁵¹³ Enbiya, 21/107

⁵¹⁴ Maide, 5/6: “Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın). Eğer cünüp olursanız temizlenin. Şayet hasta veya yolculuk halinde veya içinizden biri ayak yolundan gelirse yahut kadınlarla cinsel ilişkide bulunursa, bu hallerde su bulamadığınız takdirde temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin), yüzünüzü ve ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez, fakat O sizi tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz.”

*“Eğer Allah insanları haksızlıkları yüzünden hemen cezalandıracak olsaydı yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onlara belirlenmiş bir sürenin sonuna kadar mühlet tanıyor. Ama süreleri dolduğunda onu bir an bile ne erteleyebilirler ne de öne alabilirler.”*⁵¹⁵

Bu ayette de anlaşılacağı üzere Allah’ın kullarına karşı hemen cezalandırıcı olmadığı, onlara karşı müsamaha gösterdiğini ve kullarının da bu şekilde davranmalarına teşvik ettiğini görüyoruz.

Bir diğer ayette ise Allah’ın bağışlayıcı ve tövbeleri kabul eden⁵¹⁶ olduğu zikredilmiştir. Burada ise kullarına karşı affedici ve bağışlayıcı olmaya teşvik eden hususlar olduğunu görüyoruz.

*“Başınıza gelen her musibet kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir; kaldı ki Allah birçoğunu da bağışlar.”*⁵¹⁷

Bu ayetin tefsirinde Elmalılı, bu seslenişin suçlulara karşı olduğunu söyler. Sabır ve mükâfata veya yüksek manevi derecelere erişmek gibi diğer bazı sebeplerden dolayı suçlu olmayan kimselerin başlarına belalar da gelebilir demiştir. Nitekim Bakara Suresi 155.⁵¹⁸ ayette belirtildiği gibi bunların imtihan olduğunu söylemiştir. Fakat buna rağmen Allah’ın kullarının günahlarının birçoğunu af buyurduğunu ve dünyada iken cezalandırmadığını dile getirmiştir.⁵¹⁹

Buradan da anlaşıldığı üzere Allah’ın kullarına yaptığı müsamahalara, kullarının da kendi aralarındaki muamelelerinde uymalarına teşvik edici olduğunu görüyoruz. İnsanları hatalarından dolayı hemen yargılamayıp, insanların kusur işleyebilen varlıklar olduğunu unutmamamız gerektiğini bilmeliyiz. En küçük hatasında cezalandırıcı olmak iyi bir davranış olmayacaktır.

⁵¹⁵ Nahl, 16/61

⁵¹⁶ Şura, 42/25

⁵¹⁷ Şura, 42/30

⁵¹⁸ Bakara, 2/155; “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınavacağız. Sabredenleri müjdele!*”

⁵¹⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 7 s. 278.

Nitekim kolaylığı seçmenin ve iyi olanı emretmenin belirtildiği ayeti kerimeyi de burada zikredebiliriz.⁵²⁰

Elmalılı bu ayetin tefsirinde, bütün ahlaki güzellikleri kendinde toplayan Peygamberimize buyuruluyor ki; “insanlara karşı davranışlarında birinci olarak kolaylık, yumuşaklık yolunu benimsemesi, insanların fiillerinden kolaylıkla gelenleri alması ve onlara kolaylık olanları yapması, kendilerine zor gelen, zorluk veren şeyleri istememesi, baskı ve zorlama taraftarı olmaması istenmiştir. İkinci olarak af hasletini tutması, herkesin günahına bakmaması ve kusur affetmenin âdeti olması istenmiştir. Ayrıca üçüncü olarak vergi alacağın zaman halka zorluk vermeyecek şekilde ve zorunlu ihtiyaçlarından fazla olan mallardan alması gerektiği, af yolunu tut derken bunun emri terk etmek anlamında değil, emredeceği hususlarda ise örf ile emretmesi, emrettiği hususların örfi olması gerektiğinden bahsedilmiştir. İyiliği emretmenin de Allah’ın emri olduğundan ve emredilmesi gerektiğinden bahsetmiştir.”⁵²¹

c. Farklı İnanç ve Kültürden İnsanlara Karşı Hoş Görülü Olmak

Kur’an-ı Kerimde Müslüman olmayan ya da farklı inançlara sahip kimselere karşı müsamahalı olmayı, fakat müslümanlara karşı onların savaş isteklerinin olduğu zamanlarda onlarla savaşılması fakat bunda da aşırıya kaçılmaması gerektiği ifade edilir. Özellikle inkârlarından dönerlerse Allah’ın onlara karşı bağışlayıcı ve merhametli olduğu da belirtilir.

*“Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa sapmayın; Allah aşırılığa sapanları sevmez.”*⁵²²

“Onları yakaladığınız yerde öldürün; sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Harâm civarında onlar sizinle

⁵²⁰ A’raf, 7/199; “Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!”

⁵²¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 4 s. 352.

⁵²² Bakara, 2/190

savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın. Şayet sizinle savaşmaya kalkışlarsa o zaman onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir!”⁵²³

“Eğer onlar vazgeçerlerse, artık Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.”⁵²⁴

Kur’an-ı Kerim’de Peygamberimizin bazı ahlaki özellikleri ve bunlar sayesinde insanların ondan kaçıp uzaklaşmadıkları anlatılır.

“Sen onlara sırf Allah’ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah’a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.”⁵²⁵

Elmalılı bu ayette, azarlamayı hak ettikleri halde onların kusurlarını yüzüne vurmayıp sert davranmadığını belirtir. Eğer o şekilde davransaydı da bundan sonra onları bir daha toplayamayacağı dile getirilir der. Ayrıca vahyin gelmediği hususlarda onların görüşlerini almanın emri yeni emri bil ma’rufu yerine getirmek olduğunu söyler. Bütün insanlık için önderlik edecek olan Muhammed’i risalette, örnek bir ümmet inşa etme hedeflediği için, Müslümanların en yüksek şekilde siyasi bir eğitim alması gerektiğini Allah’ın istediğini söylemiştir. Böyle bir eğitimin de “Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın.” ifadesinde, sırf ilahi rahmet olan peygamberlerin övünç kaynağı olan Muhammed’in istişare meclisinden alınabileceğine değinmiştir. Af yolunu tutmadan sonra istişareye dikkat çekilmesi de bu yüzdendir. Müslümanlara ve insanlığa her konuda örnek olan Peygamberimizin üstün ahlak özelliklerinin bu anlamda Allah’ın rahmeti gereği olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca dikkat çeken başka bir konu da karar verildiği zaman ise tevekkül edilmesi gerektiğidir.⁵²⁶

⁵²³ Bakara, 2/191

⁵²⁴ Bakara, 2/192

⁵²⁵ Al-i İmran, 3/159

⁵²⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 543-547.

Peygamberimizin ahlak özelliklerinden bazılarının zikredildiği bu ayette de ümmetine teşvik söz konusudur. Zorlamanın ve baskı kurmanın insana kazanmaktan çok kaybettireceği de burada belirtilmiştir.

Yine tebliğin sadece duyurmak olduğu, tebliğ etmenin dışında yüz çevirenlere karşı bir sorumluluğun olmadığını⁵²⁷ belirten ayetler de vardır. Hatta öyle kimseler üzerinde bir zorba olunmayacağı ifade edilmiştir.⁵²⁸

*“Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah’a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.”*⁵²⁹

Bu ayetin mahiyetinde ise insanların psikolojik yönüne işaret etmesiyle başlayıp, başka din ve inançlara sahip kimselerin özgürlüğünün olduğuna vurgu yapılarak, bu durumun aslında evrensel bir ahlak ve hukuk ilkesi olduğunun altı çizilmiştir. Bunun ifade edildiği başka bir ayette ise Allah’ın eğer dileyseydi yeryüzünde herkesin iman edeceği hususudur.⁵³⁰

Elmalılı bu ayeti ise, “dinde zorlama yoktur” ayeti cihat emrinin amacını ortaya koymak içindir der. Açıklarken ise, cihadın hikmetinin, insanları zorlamadan korumak, zorlama kabul etmeyen bir dini egemen kılarak, Allah’ın adını yüceltmek, özellikle herkesin mensubu olduğu inançtan çıkarmaya çalışmayıp, Hakk’ın isteyerek kabul ve yayılmasına karşı olanlara, akli selim ve dosdoğru akıl için ortaya çıkan, hakkın egemenliğini herkese duyurmak, bu sayede de Hz. Muhammed’in konumuna uygun olarak, çeşitli dinlerden oluşmuş toplumsal bir yapı üzerine genel bir barış uygulayıp, tek bir kalp gibi, hikmet ve adalet çizgisinde bir ümmet yapmak ve peygamberlerin hiç birini diğerinden ayırmadan hepsine derecesine uygun olarak inanmayı, Allah’ın birliği üzerine kurulmuş olan İslam dinini bütün dinlerin ortak

---

⁵²⁷ Şura, 42/48

⁵²⁸ Gaşiye, 88/22

⁵²⁹ Bakara, 2/256

⁵³⁰ Yunus, 10/99

buluşma noktası ve gelişme gayesi olan herkesin dini olarak savunmak ve göstermek olduğunu söylemiştir.⁵³¹

İnsanlar için son derece önemli olan bütün hususlarda önemi anlaşılan hoşgörü-müsamaha kullar için ayrıca zikredilmiştir.⁵³² Başka diğer güzel özelliklerle zikredilen affetme ve hoş görülme olmanın insan için ahlaki olgunlukta önemli bir nokta olduğu da buradan anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere ayetlerde zikredilen Hoşgörü insanların huzur ve barış ortamı için oldukça önemlidir. Kusur görmeme, affetme, bağışlama ve buna uygun sevgi ve saygı davranışları geliştirme özellikle birlikte yaşama hukuku için yadsınamaz bir gerçektir

---

⁵³¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *a. g. e.*, Cilt: 2, s. 236.

⁵³² Nur, 24/22

SONUÇ

Son yıllarda önemi giderek artan değerler eğitimi çalışmaları incelendiğinde alanda çokça eserin yer aldığını belirtmek istiyoruz. Değerlerin geçmişte Kur'an'da manevi değerlerden yola çıkarak, fiili ve kalbi gibi sınıflandırmalara tabi tutulmak kaydıyla tasnifinin yapıldığını, fakat bu çalışmalar incelendiğinde değer başlığı altında herhangi bir detaylı inceleme veya bir tefsir eserinde derinlemesine çalışılmadığı gözlemlenmiştir. Çalışmamızın bu açıdan alana yeni bir bakış açısı getirip katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Yetiştığı dönemin önemli mütefekkir ve din âlimi kimliğiyle tanınan Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın, *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinde incelediğimiz tarafımızca belirlenen bütün değerlerin öncelikle sözlük ve kavram anlamlarını aktarmış, daha sonra da her bir değerın Onun tefsirinde hangi hususları öne çıkarttığını inceledik. Çalışmalarımız neticesinde gördük ki, Elmalılı, ilmi kişiliğinin zenginliğini bu kavramları açıklarken de bizlere göstermiştir. Değer kavramlarını incelediğimiz çoğu başlıkta, bu değerlerin birey ve toplum açısından önemi aktarılırken aynı zamanda ayetin işaret ettiği bu kıymetli davranış özelliklerinin ilahi nazarda da tezahürlerine vurgu yaptığını görüyoruz.

Tezimizin “Kuramsal Çerçeve: Değerler Eğitimi” adlı ilk bölümünde değer kavramının mahiyeti, özellikleri, işlevleri, hangi sınıflandırmalara tabi tutuldukları hakkında bilgiler yer almaktadır. Burada değer araştırmaları bilgi sisteminde yer alan tabloları da vermeyi uygun gördük.

Yine tezin ilk bölümünde değer kavramının insanın yapısı itibariyle ilişkili olduğu felsefe, psikoloji ve sosyoloji gibi disiplinlerle ilişkisinin bir araştırması yapılmıştır. Bu kavramları incelediğimizde ve sonrasında *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde de bu değerleri incelediğimizde değer kavramının bu alanlar için önemine bir kez daha vakıf olduk. Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın tefsirinde de yöntem ve

üslubunun ilmi kişiliği çerçevesinde bahsedilen bütün alanları kapsayan nitelikte olduğunu burada da belirtmek isteriz.

Değerler Eğitimi alanına dair verdiğimiz değerler eğitiminin tarihçesi, amacı, önemi, Türkiye’de değerler eğitimi çalışmaları hakkındaki bilgiler de bizlere çalışmamızın konumunu belirlemede katkı sağlamıştır. Ayrıca değerlerin her birinin dilimizde, sosyal bilimlerde ve dini ilimlerde bir kavram olarak anlamlarına da bu bölümde genişçe yer vermeyi bu açıdan uygun gördük.

Tezin ikinci bölümünde incelediğimiz “Kur’an ve Değerler” ve “Din ve Değerler” başlıkları, bu çalışmada öne çıkan inceleme yönteminin boyutlarını ve sınırlılığını ortaya koyacaktır. Birey ve toplumları ayakta tutan değerlerin, Kur’an-ı Kerim’de insanın dünya ve ahiretini koruyucu minvalde var olması, bu değerler sisteminin aktarılması hususunda dini ve pek çok alanda değerler eğitimine verilen yerin haklılık payının olduğunu göstermiştir. Bu açıdan bakıldığında nesillerden aktarılan değerlerin insanlar tarafından içselleştirilmesi adına çalışmamızın önemli bir konumda olacağı ön görülmüştür.

Tezimizde yer alan değer listesindeki her bir değerın Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın *Hak Dini Kur’an Dili* adlı tefsirinde incelenmesi sonucu tespitlerimizden bazıları şöyledir:

Daha önce de belirttiğimiz gibi bazı değerlerin Kur’an-ı Kerimde daha sık geçtiğini ve bu değerlerin tefsirinde Elmalılı’nın birtakım hususlara yer verdiğini görüyoruz. Bu yüzden biz de her bir değerın ayetlerde geçtiği farklı manalarını başlıklar halinde inceledik.

İlk değer olarak incelediğimiz adalet değerini ele alırken özellikle Elmalılı’nın bu hususta bir madde olarak işlediği kendi açıklamalarının tamamını metne sadık kalarak aktarmayı uygun gördük. Adaletin olduğu ve gözetilmesi gerektiği her bir alana ilişkin tefsir metinlerini incelediğimizde insan hayatı açısından ne kadar önemli bir erdem olduğunu bir kez daha anlamış olduk. Değerler

Eğitiminde ilk sıralarda yer alan adalet değerinin yeri yaratıcının katında da insanların nezdinde de diğer manevi değerlerin doğru işlenmesi açısından önemlidir. Aşağıda tezle ilgili incelemelerimizden bazı örnek başlıklar vermeyi uygun görüyoruz.

Çalışmamızda adalet değeriyle ilgili belirlemiş olduğumuz başlıklar şöyleydi:

- Allah'a iman noktasında adalet
- Allah'ın sözünün doğruluk ve adalet yönünden tamam olması
- Şahitlik etmede adalet
- Kullarına yeryüzünde adaletli olmayı emretmesi
- Aile ve eşler arasında adalet
- Allah'ın adil olanları sevmesi.

Burada ayetlerin mahiyetine göre belirlediğimiz her bir başlıktan da anladığımızı göre adalet dünya hayatı için olmazsa olmaz bir erdemdir. Adaletin olmadığı yerde, şahitliğin hükmünün doğru olmamasını, hukukun zulme uğramasını, yeryüzünde ölçü ve tartı dâhil olmak üzere bütün eylemlerde adaletin ortadan kalkmasını insan haklarının zulme uğramasını, ailede ortaya çıkacak bir adaletsizliğin yine önce aile fertlerinin sonra da toplumun zulme uğramasını beraberinde getirecektir. Adaletin söz konusu olduğu noktada ise gösterilen bu erdem davranışlarının birey ve toplum için son derece huzur verici bir yaşamın kapılarını aralaması beklenmektedir.

Yine incelemelerimizde insanın sorumluluk alanlarının belirlenmesinde sorumluluk değerinin ne kadar önemli olduğunu, kişinin inanç ve ibadet hayatıyla yaratıcısına karşı bir sorumluluğunun olması ayrıca toplumda edindiği her bir rol ile sorumluluk alanlarının genişlediği ve onları yerine getirme noktasından son derece hassas olması gerektiği sonucunu elde ettik. Sorumluluk insanın diğer insanlara ve eşyaya karşı bir duruşudur. Bu değerın önemi Elmalılı tefsiriyle bir kez daha vurgulanmıştır.

Sabır değerinin de insanın ahlaki olgunluğu açısından mühim bir yerinin olduğu söylenilebilir. Elmalılı'nın tespitiyle Şu üç maddeye sabır gösterilmesi gerektiği hususunu aktarmak istiyoruz:

- Musibetlere/belalara sabır
- İtaatte sabır
- Kötülük işlemekten kaçınmakta sabır

İnsan için oldukça önemli olan bu manevi değer benimsedikçe Yüce Allah'ın da bu sabra karşılık mkfatının olacağı ve sabırlı kimseleri sevdiği, onlarla birlikte olduğu mjdelenir.

Bahsi geçen her bir değerin eğitim sisteminde uygulamada öğrencilere kazandırılmak istenen değerler olduğundan yola çıkarsak aslında bu değerlerin insanı yaratan Rabbi tarafından onu koruyucu ve onurlu kılan bir reçete ile yarattığına da Şahit oluyoruz. Gerek sabırlı olmanın gerek sorumluluk sahibi olmanın ve gerekse malından infak edip yardımlaşma ve paylaŐımda bulunmanın kıymetini anlamada bizler için daha anlamlı hale gelmiş olacaktır.

Çalışmamızda yer verdiğimiz değerlerin, inceleme sonuçlarına yönelik önemli bir husus ise daha önce detaylı bir Şekilde bu değer kavramlarının araŐtırılmamasıdır. Bu yönüyle hali hazırda örgün ve yaygın eğitim sisteminde uygulanan -eğitim ilke yöntemleriyle uyumlu- değerlere yönelik yürütülen değerler eğitimi çalışmalarına kaynak olması bakımından da önemli konumdadır diyebiliriz. Ayrıca bundan sonraki değerler eğitimi üzerine yapılacak akademik tefsir çalışmalarına da yeni bir boyut getirebileceği öngörülmektedir.

Şerefli bir varlık olarak yaratılan insanın aynı zamanda eğitilebilir ve öğrenmeye açık olması yine Yüce Allah'ın bir lütfu olarak görülmektedir. ğrenebilir bir varlık olan ve bilgisini doğru Şekilde kullanılması yani hikmetli olması beklenen insanın kıymetli olmasını sağlayan bu değerleri kazanma da tefsirde bahsedilen bazı hususların hem birey hem de toplum için son derece önemli

olduğunu belirtmek isteriz. Örneğin sabır için Elmalılı, “İnsan sabrı alışkanlık haline getirebilmelidir” der. Alışkanlık yani meleke haline dönüşmeyen ve içselleştirilmeyen bir değer de uygulamada devamlılığı olmayan bir hale dönüşecektir.

Değerlerin bireylere kazandırılmasında en önemli mekanizmanın aile olduğu belirtilmektedir. Değer eğitiminde bireyin ilk rol ve modeli olan ailesi onun ahlaki açıdan gelişmesi ve donanım sahibi olmasında etkin bir yere sahiptir. Aile için son derece önemli olan kavramların her birinin değer listemiz açısından da önemli olacağı düşünülmüştür. Ailede ilk değer kazanımında ortaya konulacak adalet, sevgi, saygı, hoşgörü, sorumluluk, yardımlaşma, cesaret, samimiyet, iffet gibi önemli mahremiyet hususları, ilim- hikmet, çalışkanlık, sabır, şükür gibi davranış modelleri aslında toplumda erdemli bireylerin sayısının çoğalmasını, huzur ve mutlu olabilen bireylerin yetişmesini, sağlıklı bir eğitim öğretim hayatının var olmasını sağlayacaktır. Çalışmadan elde edilen bulguların ailede değer kavramını öne çıkarmada dini değerler eğitimi alanında yapılacak çalışmalar açısından önemli olacağı sonucuna varılmıştır.

Evrensel, dini ve ahlaki değerler göz önünde bulundurularak oluşturduğumuz çalışmamızdaki değer listesinin, MEB tarafından ve Türk Eğitim Sistemi içerisinde uygulanan değerler eğitimi çalışmalarında belirlenmiş, kazandırılmak istenen değerlerle örtüştüğü görülmüştür.

Çalışmamızda incelemeye tabi tuttuğumuz değerlerin Yüce Allah tarafından insanlara ayetlerle bildirilmiş olması ve peygamberleri vasıtasıyla uygulanışını aktarması, geçmiş örneklerini sunarak her daim hatırdaki kalmasını sağlaması bizler için öncelikle bir şükür vesilesidir. Aynı zamanda bu husus örnek bir metot olarak dini ve manevi değer aktarımında da oldukça önemlidir. Nitekim Lokman a.s.’ın oğluna nasihatleri, Yakup a.s.’ın, Yusuf a.s.’ın, Eyüp a.s.’ın, Yunus a.s.’ın sabır noktasında gösterdikleri örnek tutumlar ahlak eğitiminde oldukça önemli bir yere sahiptir. Samimiyeti ve ihlaslı oluşuyla anılan ve bunun mükâfatını aldığı açıklanan pek çok peygamberin bu tutumları da eğitim için değer taşımaktadır. Sadece bir

peygamberi ya da bir kıssayı incelemediğimiz için bu yönüyle kapsamı açısından geniş bir alanda bilgi sunacağını belirtmekte fayda görüyoruz.

Yine araştırmamızda belirlediğimiz değerleri Kur'an-ı Kerim'in bir suresi veya bir kısmıyla ilgili değil de bir bütün halinde incelememiz neticesinde söyleyebiliriz ki, bahsi geçen değerlerin tefsirdeki muhteviyatı ve işaret ettiği hususlar öncelikle genel öğretim yöntemleri açısından, din eğitimi ve öğretimi alanında bahsi geçen

- Tebliğ Metodu
- Davet Metodu
- Tartışma Metodu
- Örnek Olma Model Sunma Metodu
- Temsili Olma Metodu
- Tedrici Öğreti Metodu
- Özendirme Sakındırma Metodu
- Tekrarlayarak Belletme Metod' larının her birini temsil ve kapsamı açısından örtüştüğünü ve bu metotları işaret eden değerler eğitimi alanındaki çalışmalara faydalı olması düşünülebilir.

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın, *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eserinde değerleri ele alış biçiminin çağdaş metotlarla örtüşen bir üslupta olması, çağımızda yapılan değer tartışmalarına ve teorik değer incelemelerine farklı boyutlar katacağını söyleyebiliriz. Ufuk açıcı olarak öngördüğümüz her bir hususun bu anlamda birey ve toplum araştırmalarına çeşitlilik katacağını da belirtmek isteriz.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan bütün bu hususların değerler eğitimi alanı da dâhil olmakla birlikte öğrenme üzerinde oldukça önemli bir payı vardır. Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* tefsiri de gerek dil ve belagati gerekse Elmalılı'nın insan için önem arz eden her bir disipline (psikoloji, sosyoloji, felsefe vb.) hâkim olması sebebiyle önemli bir eserdir. Burada yaptığımız incelemeler neticesinde değerler eğitimi alanına kaynak teşkil eden değerlerin ayrıntılarıyla

ortaya konulması bu açıdan mühim olacağı düşünölmüştür. Tez çalışmamızın bundan sonraki akademik çalışmalara ve Türk eğitim sisteminde hali hazırda uygulanan değerler eğitimi müfredatına bir zenginlik katacağı öngörülmektedir. Bu yönüyle çalışmamızın toplumun ana dinamiklerini içinde barındıran değerlerin, birey ve toplumlar açısından önemine vurgu yapmak suretiyle, söz konusu değerlerin eğitiminde ve aktarımında kaynak bir bilgi sistemi oluşturma çabası olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Aktepe, Vedat-Tahiroğlu, Mustafa, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları ve Etkinlik Örnekleri”, *The Journal of Academic Social Science*, Sayı:42, 2016
- Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Sad. Ali Arslan Aydın, 2. Baskı, Nur Yayınları, Ankara,1991
- Albayrak, Halis, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu*, Antalya, 4-6 Eylül 1991
- Altıntaş, Hayrani, Bayrakdar, Mehmet vd., *İslam Ahlak Felsefesi*, (Ed.) Müfit Selim Saruhan, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara, 2012
- Anık, Zülal, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Tefsirinde Kevni Ayetlerin Yorumlanması”, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Isparta,2019
- Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 7. Baskı, Bilge Su Yayınları, Ankara, 2017
- Atay, Hüseyin, “Memleketimizdeki İlim ve Din Anlayışı Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XVII, Yıl: 1969
- Ateş, Ali Osman, “İlahi Dinlerin Ortak Özellikleri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, Temmuz- Aralık, 2002
- Avcı, Nizami, *Toplumsal Değerler ve Gençlik*, 1. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007
- Aydın, Mehmet Zeki-Güler, Şebnem, *Okullarda Değerler Eğitimi*, 6.Baskı, Nobel Yayınları, Ankara, 2012
- Aydın, Mustafa, “Değerler, İşlevleri ve Ahlak”, *Eğitime Bakış Dergisi*, Yıl:7, Sayı:19, Ocak-Şubat-Mart

- Bazarkulov, Seyfullah, *Değer Öğretimi ve Dinden Öğrenme*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi), Ankara, 2008
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, Sadeleştiren Mehmet Talu, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2013
- Bircan, Hasan Hüseyin, “Felsefede Değer(ler) Problemi”, (Ed.) Hasan Hüseyin Bircan- Bülent Dilmaç, *Değerler Bilançosu*, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Aralık, 2015
- Birekul, Mehmet-Alkun, Ruhi Can, “Sosyolojinin Doğuşunda Değerler Problemi”, (Ed.) Hasan Hüseyin Bircan-Bülent Dilmaç, *Değerler Bilançosu*, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Aralık, 2015
- Buhari, *Edeb-ül Müfred*, Ter. Hanifi Akın, 1. Basım, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2014
- Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Hadis Ansiklopedisi Tercüme ve Şerhi*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 8. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2021
- Çağlayan, Ahmet, *Ahlak Pusulası-Ahlak ve Değerler Eğitimi*, 2.Baskı, Dem Yayınları, İstanbul, 2013
- Çağrıçı, Mustafa, “İslam Ahlakı”, Hayrettin Karaman, Ali Bardakoğlu vd., *İlmihal II, İslam ve Toplum*, 8. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005
- Çağrıçı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, 8. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul, Eylül, 2018
- Çengel, Yunus, “Özlü Sözlerle Güvenli Bir Gelecek İçin İnsani Değerler”, *Eğitime Bakış Dergisi*, Yıl:7, Sayı:19
- Çetintaş, İbrahim, *İslam Düşüncesinde Değerler Metafiziği*, 1. Baskı, Elis Yayınları, Ankara, 2014

- Uçar, Dilek, “Elmalı’lı da Maneviyat”, *Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science*, Yıl: 5, Sayı: 24, Haziran 2018
- Çolak, Abdullah, “Hak Dini Kur’an Dili Bağlamında Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır”, *Bir Kur’an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, 1. Baskı, DİB Yayınları, Ankara, 2017
- Çınar, Aliye, *Değerler Felsefesi ve Psikolojisi*, 1. Baskı, Emin Yayınları, Bursa, 2013
- Dam, Hasan, “Din, Ahlak ve Değer”, (Ed.) Mustafa Köylü, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Nobel Yayınları, Basım, Aralık, 2019
- Demir, Ömer-Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 7. Baskı, Literatürk Yayıncılık, Konya, 2020
- Doğanay, Ahmet, *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi Yapılandırmacı Bir Yaklaşım*, (Ed.) Cemil Öztürk, 2. Baskı, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2007
- Doğan, Recai, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, 1. Baskı, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara, 2019
- Durkheim, Emile, *Ahlak ve Toplum*, Çev. Duygu Çenesiz, 1. Basım, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2016
- Düzgün, Şaban Ali, *Kimliksiz Hakikatler*, 1. Baskı, Otto Yayınları, Ankara, 2016
- Ebu Abdillâh Muhammed İbn İmail el-Buhârî, *Sahih-i Buhari ve Tercemesi/Kitabu’l-İmân*, 1.Baskı, Ötüken Yayınları, Cilt:1, İstanbul, 1989
- Ersöz, İsmet, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, Ankara, 4-6 Eylül, 1993
- Esen, Durmuş, *Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın “Hak Dini Kur’an Dili” Tefsirinde Ulumu’l-Kur’an*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Haziran, 2018

- Everett, Walter Goodnow, *Moral Values*, Henry Holt and Company, New York, 1929
- Fahri, Macid, *İslam Ahlak Teorileri*, 4. Baskı, Litera Yayınları, İstanbul, 2018
- Fichter, Joseph H., *Sosyoloji Nedir*, Çev. Nilgün Çelebi, 3. Baskı, Anı Yayınları, Ankara, 2016
- Güngör, Erol, *Değerler Psikolojisi*, 1.Baskı, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği, Amsterdam,1993
- Güngör, Erol, *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*, 2. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul,1998
- Gözalan, Bestami, “Elmalılı Tefsirindeki Hadislerin Tahriri (VII, VIII ve IX CİLTLER)”, (*Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya, 2017
- Hökekleli, Hayati, *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, 3. Baskı, DEM Yayınları, İstanbul, 2015
- Hökekleli, Hayati, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 1.Baskı, DEM Yayınları, İstanbul, 2013
- Ibragimov, Farman, *Din Eğitimi Açısından Kur'an'a Göre Şükür Kavramı*, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Bilimleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2018
- Kara, Mustafa, “Kur'an'ın Değerleri İnşası” (Ed.) Hasan Hüseyin Bircan- Bülent Dilmaç, *Değerler Bilançosu*, 1. Baskı, Çizgi Kitapevi, Konya, Nisan, 2016
- Karagöz, İsmail, “Kur'an'da İhlas Kavramı ve Muhtlis İnsanın Vasıfları”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 33 Sayı: 4, Ekim•Kasım•Aralık 1997

- Karaman, Hayrettin, Çağrııcı, Mustafa vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yayınları, 4. Baskı, 2012, Ankara, Cilt: 1, s. 264.
- Kaymakcan, Recep-Meydan, Hasan, *Ahlak, Değerler ve Eğitimi*, 2. Baskı, DEM Yayınları, İstanbul, 2016
- Keskin, Yakup, “Değer, İnanç ve Norm İlişkisi”, (Ed.) Hasan Hüseyin Bircan-Bülent Dilmaç, *Değerler Bilançosu*, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Nisan, 2016
- Keskin, Yusuf, *Türkiye’de sosyal bilgiler öğretim programlarında değerler eğitimi: tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkinliğinin araştırılması*, (Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2008
- Kılıç, Halil, *Kur’ân’da Hz. Nuh Kıssasının Değerler Eğitimi Açısından Yorumu*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2014
- Kuçuradi, İoanna, *İnsan ve Değerleri (Değer Problemi)*, 1. Baskı, Yankı Yayınları, İstanbul, 1971
- Miskeveyh, İbn, *Tehzibu’l Ahlak /Ahlak Eğitimi*, 2. Baskı, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2013
- Nazıroğlu, Bayramali-Gün, Ayşegül vd., “Temel Ahlaki Değerler”, (Ed.) Mustafa Köylü, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, 2. Baskı, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2019
- Okumuş, Mesut, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın İlmi Tefsir Anlayışı”, *Bir Kur’an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, DİB Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2017
- Okumuş, Ejder, “Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinde Sosyolojik İmalatlar”, *Bir Kur’an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, DİB Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2017
- Ozankaya, Özer, “Ulusal Toplumun ve Ulusal Kültürün Kurucu Ögeleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 10, 01.12.1991

- Önder, Mustafa-Bulut, Hüseyin, “Temel Dini Değerler ve Değerler Eğitimi”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 6, Sayı.1, 2013
- Özel, Recep Orhan, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Bilimsel Tefsirciliği”, (*Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi*), Sivas, Eylül, 2002
- Özgel, İshak, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 10, Sayı 19-20, 2012
- Özkul, Ahmet Sait, “Yaşam ve Çalışma Değerlerini Etkileyen Faktörler”, (*Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*), Isparta, 2007
- Özel, Mustafa, “Elmalılı’nın Tefsir Metodolojisi”, *Bir Kur’an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, DİB Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2017
- Özensel, Ertan, “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer”, Der. Y.Sinan Zavalsız, *Değerler Eğitimi*, 1. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014
- Özkalp, Enver-Arıca, Hüsnü vd., (Ed.) Enver Özkalp, *Davranış Bilimlerine Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, Eskişehir, 2004
- Özturan, Hümeyra, *Ahlak Felsefesinin Temel Sorunları: Seçme Metinler*, Nobel Yayınları, 2015
- Poyraz, Mehmet, “Değerlerin Kuruluşu ve Yapısı”, (Ed.) Recep, Kaymakcan, Hayati Hökelekli vd., *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, 2. Baskı, İstanbul, 2013
- Sami, Şemseddin, *Kamus-i Türki (Temel Türkçe Sözlük)*, 1. Basım, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1985
- Sapsağlam, Özkan, *Erken Çocuklukta Karakter ve Değer Eğitimi Teoriden Uygulamaya*, (Ed.) Esra Ömeroğlu, 2. Baskı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2020

- Tezcan, Mahmut, *Değerler Eğitimi Sosyolojik Yaklaşım*, 1. Baskı, Anı Yayıncılık, Ankara, 2016
- Turan, Refik-Ulusoy, Kadir, *Farklı Yönleriyle Değerler Eğitimi*, 2. Baskı, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2016
- Tusi, Nasiruddin, *Ahlak-ı Nasiri*, 1. Basım, Fecr Yayınları, Ankara, 2005
- Türer, Celal, *Ahlaktan Felsefeye Felsefeden Ahlaka*, 1. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017
- Topçu, Nurettin, *Ahlak*, 7. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010
- Uysal, Enver, “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsanî Erdemler-İslâmî Erdemler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2003
- Ünal, Cavit, “Genel Tutumların veya Değerlerin Psikolojisi Üzerine Bir Araştırma”, *Anakara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları*, No:301, Eğitim Psikoloji Dizisi: 1, Ankara, 1981
- Ülken, Hilmi Ziya, *Ahlak*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 310, İstanbul, 1946
- Ülken, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, 1. Basım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969
- Yalçın, Ayşegül, Yemenici, Feyza vd., *Okul Öncesinde Değerler Eğitimi ve Etkinlik Örnekleri*, (Ed.) Gülden Uyanık Balat, 1.Baskı, Pegem Akademi Yayıncılık, Haziran, 2012
- Yaman, Ertuğrul, *Değerler Eğitimi Eğitimde Yeni Ufuklar*, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016
- Yaran, Cafer Sadık, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, 5. Basım, DEM Yayınları, İstanbul, 2020

- Yazar, Taha-Lala, Özlem, “Değerlerin Kaynakları ve Temelleri”, (Ed.) Halil Ekşi-Ahmet Katılmış, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, 1. Baskı, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2020
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili Tefsiri*, 7. Baskı, DİB Yayınları, Ankara, 2018
- Yazıcı, Mehmet, “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:24, Sayı:1, Elâzığ, 2014
- Yazıcı, Kubilay, “Değerler Eğitime Genel Bir Bakış”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XIX, 2006
- Yiğittir, Süleyman, “İlköğretim Öğrenci Velilerinin Okullarda Kazandırılmasını Arzuladığı Değerler”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt: 8, No: 19, Haziran, 2010
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2017
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri- <https://sozluk.gov.tr>
- Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı / EK: Değer Eğitime Yönelik Etkinlik Örnekleri,
https://sabancimtal.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/41/01/342410/dosyalar/2019_03/20091637_degerler_egitimi_genelge.pdf, (20.02.2021)
- Milli Eğitim Bakanlığı Değerler Eğitimi Yönergesi Değerler Tablosu
http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/10/05/743046/dosyalar/2013_02/24015229_deerlereitimiynergesi.pdf, (10.05.2021)